

Viga Gyula

**A TÁJAK KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK
NÉPRAJZA**

(A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században)

Akadémiai doktori értekezés

Miskolc, 2010

ELŐSZÓ

A magyarországi árucsera-kutatások legnagyobb hatású kutatója, *Dankó Imre* (1922–2008) a vásárokról szóló összegzésében azt fogalmazta meg, hogy a néprajzi vásár-kutatások két irányt követnek. Az egyik az egész vásárkérdést az anyagi kultúra keretei közé helyezi, a másik csak részben tartja a problematikát a materiális műveltség keretei között vizsgálándónak, s nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi és a kulturális szempontoknak is.¹ *Paládi-Kovács Attila* a magyar néprajztudomány kifejezett szemléleti váltásáról írt korábban az árucsera kutatásának területén, amelyben – a művelődéstörténeti aspektusú vizsgálatok mellett – mind erőteljesebben jelentkeztek a társadalom- és gazdaságtörténeti kérdésfelvetések is.² Az elmúlt két-három évtized alatt még inkább megfigyelhetők a hangsúlyeltolódások a vizsgálatokban, amit egyaránt előidézett a hagyományos árucsera-formák valódi gazdasági funkciójának leértékelődése, a néprajz/antropológia – egyebek között a teret hódító gazdasági antropológia – újfajta gondolkodásmódja, valamint az interdiszciplináris szempontok érvényesülése. Az utóbbit illetően elsősorban az autonóm szakággá váló történeti néprajz, valamint a gazdaságtörténet, a történeti és a társadalomföldrajz, valamint a regionális kutatások, ill. az önálló diszciplínává szerveződő „regionális tudomány” eredményeinek szervesülése jelentett újfajta tájékozódási pontokat.³

A disszertációmban összegzetek egy három évtizede zajló anyaggyűjtő és feldolgozó munka eredményei, amelyek egy, néhány falu alkotta településcsoport, aztán történeti tájak árucsera-kapcsolatainak vizsgálatából bővültek fokozatosan a problematika régiók közötti vizsgálatává, természetesen a szempontrendszer és a kutatási metodika kiszélesedésével. A munka a Felföld földrajzi és kulturális zónái és a magyar Alföld közötti gazdasági kapcsolatok történeti néprajzának feldolgozására vállalkozik: a rendkívül bőséges adatanyag birtokában a legfontosabbnak tartott szempontokra szűkítve a figyelmet. A feldolgozás időkeretét a 18. század 70-es évei és 1920 adja: az előbbi a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallások egységes szempontú adatbázisa, az utóbbi pedig a trianoni határok megvonása, ami több állam

¹ Dankó 1992. 8.

² Paládi-Kovács 1982. 377.

³ Horváth 1999. 10–11. Előszó Benko 1999. könyvéhez., Vö. még: Fejős 2002. 69–84.

részévé tette a korábbi birodalom organikusan működő térségeit. Úgy vélem, hogy a vizsgált másfél század mind a magyarországi gazdaság, mind a hagyományos kultúrában élő társadalmi csoportok történetének rendkívül fontos időszaka volt, s vizsgálatának tanulságai a tradicionális műveltség változásának fontos összefüggéseiről is informálnak.

A földrajztudomány különböző szakágai alaposan feltárták már a Felföld lépcsőzetes tájszerkezetét, a *Magas-Felföld* és a *Dél-Felföld* eltérő geográfiai feltételeihez alkalmazkodó ember életmódjának változatait, amit a történettudomány és a néprajz a létformák változásainak folyamatrajzával, valamint a műveltség táji és történeti változatainak szerkezeti vizsgálatával egészített ki. Az eddigi kutatások eredményei természetesen átfedik egymást, s az eltérő vizsgálati célok, különböző kutatási metodika ellenére is, a különböző szaktudományok időtálló eredményei hozzájárulnak mind a *felföldi emberek* csoportjaiban egymást váltó generációk létformáinak megrajzolásához, mind pedig egyfajta *felföldi gazdasági és műveltségi modell* konstruálásához. Azonnal hozzá kell tennem, hogy ez utóbbi egy olyan közös alapját képezheti az értelmezésnek, amiből a részletek mind táji, mind történeti változatok sorát különíti el. Jól ismert, hogy délről, az Alföld felől északra haladva, árnyalt összefüggés mutatható ki a növényföldrajzi határok, az életmód és az etnikai viszonyok között, s hogy a Felföld megszállásának magyar, német és különféle szláv csoportjai az évszázadok folyamán egészében alapvetően eltérő gazdasági stratégiákat követtek, mint az Alföld népessége. A zárt erdőségek, a bányászat és a feldolgozóipar, a mostoha adottságú, gyenge eltartóképességű tájak által meghatározott, jellemzően többféle tevékenységből összetett létforma sajátos műveltségi jegyek hordozója volt, egészében pedig karakteres műveltséget formált, ami azonban gazdasági szimbiózisban létezett az alföldi parasztok termelési rendjével. Vagyis az eltérő táji adottságokhoz való alkalmazkodás, a másfajta gazdálkodás, életmód nem csupán eltérő gazdasági stratégiákat jelentett, hanem másfajta életvitelt, eltérő életminőséget, más szemléletmódot, s másfajta viszonyt az élő és az élettelen természethez. Általánosságban véve, úgy gondolhatnánk, hogy mindezeket a tudomány régen és jól ismeri! Főbb vonalaiban ez így is van. Céлом éppen ezért annak igazolása, hogy a táj változtatható részeinek alakításával, a történetileg módosuló gazdasági és társadalmi folyamatok révén, nem ritkán a mindenkori hatalom beavatkozásának következtében az említett modell összetett szerkezetű rendszerként működött, s a változó lehetőségekhez

való mindenkori alkalmazkodás nem automatizmus volt, hanem a műveltség jellegéből és szerkezetéből következő gazdasági és kulturális válasz. Ahogyan a magyar Alföld parasztjainak termelőtevékenysége táji változataiban működött, tagolt és szerkezetében mobil volt a környező domb- és hegyvidék népességének létformája is. Ez persze nem jelentette, hogy egy-egy kistáj falvainak lakói ne követhettek volna *hasonló* létformát generációkon keresztül. Vélhetően inkább hasonlót, s csak ritkán azonosat, mert annak feltételei változhattak, ami akár egészében, még inkább részleteiben formálta az adott társadalmat, s a kultúrában élő csoport műveltségének állapotát.

Munkám időkeretét az 1770-es évek és az 1920 közé eső másfél század jelenti. Magyarország gazdasági reorganizációja a 18. században a társadalom egészét érintette, ám a gazdaság és a termelés szerkezeti átalakulásának, a tájanként eltérő tempójú modernizációnak és a társadalom, hasonlóan ellentmondásos polgárosulásának hatásai zömmel a 19. században érték el a vizsgált térséget. A táj átalakítása, az ipar és a közlekedés forradalma mellett, meghatározó volt természetesen a társadalom többségét alkotó parasztság termelőtevékenységének átalakulása, s a paraszti társadalom erőteljes differenciálódása is. 1920 egyértelmű korszakhatár a Felföld történetében és kapcsolatrendszerében, még akkor is, ha a gazdaság és a társadalom története arról tanúskodik, hogy a 19. század folyamán a földrajzi adottságok szabta tradicionális tevékenységi formák rendje fokozatosan feloldódott a nemzetgazdaság erőterében, s jelentősen átformálódott az interregionális kapcsolatok korábbi rendszere is. Ez azonban árnyaltan összetett folyamat volt: a 19. század a felföldi megyék hagyományos kézművességének és háziiparának virágkora is volt, ami hasonló reagálás volt a kapitalizálódó gazdaság kihívásaira, mint a piacra termelésben specializálódó parasztok termelési körzeteinek megformálódása.

Három évtizede kutatom immár a javak cseréje, hangsúlyosan a táji gazdasági kapcsolatok történeti néprajzát, s ez alatt az embercsoportok és az egyén helyváltoztatásának, az úton létnek, a változásokkal járó térbeli és társadalmi mobilitásnak sok helyen sok-sok formáját és változatát ismerhettem meg. Meggyőződésem, hogy mindennek a lehetősége, a hozzá és vele való alkalmazkodás része volt a jobbágy-paraszti műveltség történeti és regionális változatainak. Része az emberi létnek. Mint a kutatók többsége, bizonyára én is nagyobb figyelmet fordítottam az elképzeléseimet igazoló adatoknak, jelenségeknek, mint az annak ellentmondóknak. Mentségemre szolgálhat, hogy a történeti adatok

csakúgy, mint a recens gyűjtések természetüknél fogva a változásokat, a fizikai és társadalmi értelemben vett elmozdulásokat/történeket regisztrálták, csak ritkábban árulkodnak – legfeljebb különösen szerencsés történeti adatbázis esetén – a változatlanságról. Mivel a szinte kimeríthetetlen témáról az elmúlt évtizedekben könyveket és tanulmányok, közlemények sorát publikáltam, disszertációmban csak a fentebb kitűzött célok megvalósítására vonultattam fel igazoló adatokat, a többire csak a jegyzetapparátusban utaltam.

Miskolc, 2010. február 1.

II. A TÖRTÉNETI FOLYAMAT

A javak cseréjének történeti vázlata a Kárpát-medencében

Mivel disszertációm tematikája időben (18–20. század) és térben (Észak-Magyarország) behatárolt, a bevezetőjében a Kárpát-medencére kitekintő folyamatrajzot (és térrajzot) kell adnom, hogy a problematika általános néprajzi vonatkozásai és időrendje a munka adatbázisában is értelmezhetők legyenek, ugyanakkor rávilágítsanak a kutatott terület regionális sajátosságaira is. Szándékaim szerint, jelen fejezetben igyekszem számba venni a témakör hazai kutatásának elmúlt két évtizedben elért eredményeit is, mivel a korábban megjelent összeggések – a további fejezetek bőséges irodalmával együtt – felmentenek az árucseré bőséges irodalmának összefoglalásától.¹

1. A különböző *anyagi javak* cseréje az ember történetét végigkísérő gazdasági cselekvés, ami az eltérő ökológiai környezetben élő, de a legalapvetőbb szükségletükben hasonló igényű embercsoportok között jön létre, s a társadalmak fejlődésének különböző szintjén más-más gazdasági-társadalmi környezetben valósul meg. Soha nem gazdasági probléma csupán, hanem a kereskedelemben részt vevő egyének és az általuk képviselt csoportok közötti szellemi-kulturális javak átadásának, az eltérő műveltségek érintkezésének lehetősége is, vagyis a különböző tulajdonságok és tudások, ilyen módon a „másság” felismerésének alapvető lehetősége, ha úgy tetszik, a legalapvetőbb néprajzi-etnológiai problematika.² Miközben azonban a javak kicserélésének módozataiban a Föld egymástól távoli tájain hasonlóságokat fedezhetünk fel, azok megvalósulása a különböző földrajzi feltételekben megformálódott társadalmak históriájához kötött. Ilyen módon az európai feudalizmusban, pontosabban annak keletközép-európai formájában, majd az industrializáció hatására változó társadalmi rendszerben, a gazdálkodás és a társadalom regionális változataiban kell megkeresnünk a javak cseréjének kereteit és rendjét. Azok átalakulásában találhatjuk meg a hagyományos kereskedelem változásának különböző történeti szakaszait is. Azonban alapvető jellemzője volt az egész tör-

¹ Dankó 1979., Dankó 1991., Dankó 1992., Szilágyi 2000a. A témakörrel több konferencia is foglalkozott: Lukács (szerk.) 1988., Szabadfalvi-Viga (szerk.) 1986., Novák (szerk.): 2008. A táji gazdasági kapcsolatokról összeggzően: Viga 1990., Viga 2007.

² A törzsi gazdaságok cseréjéről összeggzően, bőséges etnológiai irodalommal: Sárkány 1998. 1–29., Lásd még: Pálincás 2001. 69–76. Újabban: Novák 2008. 19–26.

téneti folyamatnak, hogy parasztok, pásztorok, különböző fokon szerveződött kézművesek és iparosok, bányászok és számos más – nem ritkán ezen társadalmi rétegek között elhelyezkedő – csoportok osztották fel egymás között a történeti tereket, s a terek kihasználása egészében csak ritkán biztosította megélhetésük minden igényét. Az öreg földrész históriája ebben a vonatkozásban is erősen tagolt. A mediterrán Dél és az óceániai Nyugat a vízi szállítás és kereskedelem következtében élvezett össze nem hasonlítható előnyös feltételrendszert Köztes-Európa, hangsúlyosan a Kárpát-medence térségéhez képest, még akkor is, ha a szárazföldi kereskedelem útvonalai – egészen a 19. századig alig változó állapotukban ugyan – ebben a régióban is a javak cseréjének érrendszerét képezték.³

A javak cseréje, az árucseré nem csupán a termelési technikák és munkakultúrák táji változatainak kapcsolatrendszeré, hanem a különböző társadalmi csoportoké is. A kereskedelem történetének korai adatai azonban nem tájékoztatnak a mindennapi életről, és az abban részt vevő hétköznapi ember szerepéről. A kárpát-medencei magyarság históriájának első évszázadaiból rendelkezésre álló forrásokból legfeljebb csak sejthetjük, hogy a társadalom zömét kitevő jobbágy-parasztok csak kis mértékben kapcsolódhattak be a kereskedelembé, ami persze nem jelentette, hogy – egyfajta „térségi autarkia” keretei között – egymással ne cserélték volna el a javaikat.⁴ Vagyis nem kell feltétlenül „árutermelő” parasztra gondolnunk az időszakos, periodikus csere és kereskedelem résztvevői esetében, a javak cseréje a feudális társadalom közönséges velejárója volt. A kereskedelem gazdasági szerepe a gazdaság és a társadalom fejlődésével és differenciálódásával értelemszerűen növekedett, s az abban való részvétel lehetősége vagy annak hiánya jelentős különbségeket eredményezett az egyes vidékek népének életminőségében, társadalmi státusában. Az, hogy térségünkben a parasztság a 20. század derekáig több mint a felét adta a társadalomnak, sokat elárul a kézművesek és kereskedők szerepéről is. Nem csak a parasztok gazdasági tevékenységére kell tehát gondolnunk, amikor a tradicionális kereskedelmet és a táji munkamegosztást, valamint az ezek eredményeként kialakult kapcsolatokat vizsgáljuk, hanem a társadalom egész vertikumára. Csak ennek organikus egységében értelmezhetjük a kereskedelem „ha-

³ Hoffmann 2001., Lockwood 1972., Pounds 2003.

⁴ Andrásfalvy 1978., A rurális társadalom szociális és gazdasági kapcsolatainak értelmezéséhez: Cohen 1982. 1–18. Az újabb angol és amerikai, ill. német antropológiai irodalom fontos eredményeihez való hozzájárulásban Vargyas Gábor, Hajdú Ildikó és Keményfi Róbert volt segítségemre, akiknek ezen a helyen is megköszönöm a támogatásukat.

gyománys” formáit is.⁵ *Paládi-Kovács Attila* 1982-ben a következőt fogalmazta meg: „Az árucsera a népelet szerves tartozéka, mégis hosszú ideig főként a vándorárusok tevékenysége keltette fel csupán a magyar etnográfusok figyelmét. Csak az utóbbi 2–3 évtizedben – főként *Kiss Lajos*, *Dankó Imre* és *Kós Károly* munkássága révén – terelődött az érdeklődés a vásárok, piacok felé, s alakult ki a kereskedelem, az »árucsera néprajzának« szélesebb értelmezése a hazai etnográfiában. Ennek a szemléleti változásnak szükségszerűen be kellett következnie, miután a kutatómunka az anyagi termelés és fogyasztás jelenségeit nem értelmezhetette megfelelően a hiányzó közbülső láncszem, az értékesítés, illetve a beszerzés ismerete nélkül. Másfelől a magyar néprajztudományban a művelődéstörténeti aspektusú vizsgálatok mellett mind erőteljesebben jelentkeztek a társadalom- és gazdaságtörténeti kérdésfelvetések is.”⁶

Úgy vélem, hogy az elmúlt majd három évtizedben a vizsgálatok korábbi iránya még határozottabban megváltozott. A szervezett árucsera alkalmak komplex értelmezésének szándéka tovább élt, s azok bemutatását és értelmezését jellemzően áthatotta, hogy egy-egy táj történetében, gazdasági rendszerében gyökerező, az esztendő tradicionális ünnepeinek sorába emelt „népünnepélyt”, a helyi hagyományok hordozóját, a város és a falu közötti kölcsönhatás megkülönböztetett alkalmát képviselték, miközben az interregionális és (gyakran) interkulturális érintkezések helyszínei voltak.⁷ A piacok, de főleg a vásárok közösségi „intézményként” való működése azonban alapvetően megváltozott, ám a kutatásuk nem mindig ágyazódott be a történeti folyamatok értelmezésébe, s csak kismértékben bővültek ki vizsgálati szempontjai a kulturális antropológia módszereivel. (Az újabb jelenségek megfigyelése és leírása nem jelent feltétlenül módszertani előrelépést, ahogyan nem alkot folyamatrajzot a helyi vásárookra vonatkozó lokális történeti adatok felsorolása sem.) A kutatók figyelme még inkább a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások felé fordult, de számos eredményt hozott a néprajz számára a problematika történeti antropológiai,⁸ (történeti) ökológiai, ökológiai antropológiai és történeti földrajzi vizsgálata is. A zárójelbe tett történeti jelző arra kíván utalni, hogy

⁵ Csíki 1999a., Dankó 1979., Deáky–Csoma–Vörös (szerk.) 1994., Dobrossy 2009., Az európai zsidóságról összegzően: Karády 2000.

⁶ Paládi-Kovács 1982a. 377., A gazdaságtörténet és a kultúrtörténet közeledési lehetőségeiről, összegzően: Berghoff–Vogel 2004. 9–42., Tanner 2004. 69–98.

⁷ Dankó Imre tanulmányok sorában mutatta be a vásárok és piacok ilyen értelmezését. Összegzően: Dankó 1991. Vö. Weber–Kellermann–Stolle 1971. 68–70.

⁸ Módszertani megalapozásához: Hofer (szerk.) 1984. A történeti néprajz, ill. a néprajz történetisége elméleti kérdéséhez: Bausinger 1982. 158.

az ökológiai módszer néprajzos művelői valójában inkább geográfiai szempontokat érvényesítettek, jobbra térszemléletük dominált és a diverzitás bemutatásának szándéka jellemezte munkáikat, a történetiséget főleg az elterjedés és a változások relatív folyamataiban ragadták meg. Az ökológiai szemlélet csak kevesek munkásságát hatotta át, s értelmezése egybefonódott a geográfia régebbi és új módszereivel is.⁹ A különféle értelmezések szempontrendszere nem különül el élesen egymástól: sok tekintetben hasonló a felhasznált történeti adatbázisuk, s jellemzően építenek a geográfia és a gazdaságtörténet két világháború közötti eredményeire is. Olykor egészen meglepő, hogy – az interdiszciplináris szempontok különösebb érvényesítése, és egymás eredményeire való utalások nélkül – olykor mennyire hasonló fogalmak, vizsgálati szempontok, s különösen kölcsönösen jól felhasználható kutatási eredmények bukkannak fel a táji gazdasági kapcsolatokról a földrajzi, történeti és néprajzi tanulmányokban.

Erőteljes meghajtó erőt jelentett a javak cseréje, annak kapcsán a táji kapcsolatok vizsgálata számára az 1970-es évektől a *regionális kutatások*, kezdetben különösen a *tájkutatás* megerősödése.¹⁰ Az ilyen összegzésekben – olykor a „regionális tudomány” sajátosságainak tudatos érvényesítése nélkül – a termelésnek, a munkakultúrának, ezek kapcsán a megtermelt javak cseréjének olyan jellemzői körvonalazódtak, amelyek mind földrajzi beágyazottságuk miatt, mind a szomszédos tájakkal generált kapcsolatok okán az adott vidék tradíciójának feltárása során a hagyományos létformák és az egész műveltség alapvető szintjeit jelenítették meg.¹¹ (Másként említettem, hogy mindez miként érintkezett a néprajzi régiók, egyáltalán, a régió problematikájával.) Ebbe a körbe sorolhatjuk az igényesebb lokális monográfiákat is, ahol egy-egy település rendre az adott kistáj központjaként jelent meg, tükrözve a regionális kapcsolatok jelentőségét is a helyi tradíció formálódásában.¹² Az egyes térségek népcsoportjainak szakosodása, különösen a 19. századi polgárosodás meghajtójaként is működő újfajta specializáció termelési tájakká alakulásának megismerése csak erősítette ezeket a törekvéseket.¹³ Kapcsolódott ez a tematika közvetve a Magyar Néprajzi Atlasz munkálataihoz is, ám a háttérben szerényen húzódik meg az egyik alapvetés: *Csalog Zsolt* kérdőíve és módszertani útmu-

⁹ Gunda 1980. 9–21., Gunda 1984. 35–137., Gunda 1986. 3–13., Borsos 1994. 95–105, Borsos 2004.

¹⁰ A néprajzi csoportok vizsgálatáról rendezett konferencia anyaga módszertani támpontot jelentett. Vö. Paládi-Kovács (szerk.) 1980.

¹¹ Vizsgált térségünkben például: Ikvai (szerk.) 1977., Szabadfalvi–Viga (szerk.) 1984., Bodnár–Rémiás (szerk.) 1999. Gömörhöz lásd: Dankó 2006. 421–462.

¹² Az újabb irodalomból: Dankó 1992a. 155–188., Dankó 1993. 398–455., Gyulai 1998. 175–356.

¹³ Például: Paládi-Kovács 1982a., A társadalmi és kulturális folyamat értelmezéséhez: Kósa 1990.

tatója, ami sokakat inspirált, de éppen a palóc kutatás vonatkozó fejezetének magvalósulására nem indított.¹⁴ A szomszédos nagytájak kapcsolatrendszerében, különösen a magyar Alföld és a Felföld táji gazdasági kapcsolatainak feltárásában kiemelkedő jelentőségű (*Jász-Nagykun-)*Szolnok Megye Néprajzi Atlasza, aminek gyűjtött anyagát sokan felhasználták, a kommentár kötete csak a közelmúltban látott napvilágot, legfrissebben pedig Szabó László aknázta ki az anyag nyújtotta értelmezési lehetőségeket.¹⁵ 1990 után a lokális, ill. regionális jelenségek feltárása a néprajzi érdeklődés egyik fő iránya lett, szinte az etnográfia „társadalmasításának” lehetősége, hiszen az újjászerveződő lokális közösségek a mezőgazdasági és a kézműves tevékenységekben, az előző generációktól örökölt objektumokban, s a szokásvilág elemeinek helyi változataiban igyekeznek megtalálni közös kulturális azonosságukat, s ezzel fejezik ki annak egyedinek, sajátosnak vélt jellegét az idegenek számára. Ugyanakkor, nem sikkadtak el a közösségek egykori kapcsolatai sem – az eliminálódó határokon túli nemzetrészekkel való kapcsolat csak részben vonható ebbe a körbe –, így a regionális kapcsolatok problematikája a kutatás szintjén is benne van az érdeklődésben.

Az általam kutatott térségben az elmúlt két évtizedben elsősorban Dankó Imre, Paládi-Kovács Attila, Takács Péter és Udvari István, ill. Frisnyák Sándor – a későbbiekben többször citált – munkái jelentettek alapvetően újat a kérdéskör értelmezésében. Megjegyzem, hogy a Felföld és a magyar Alföld közötti gazdasági kapcsolatok kutatása volt a legfrekvenciáltabb a témakör vizsgálatában, rendkívül fontos összefüggéseket feltáró tanulmányok születtek a Pannon térség,¹⁶ Erdély, ill. a keleti magyar nyelvterület,¹⁷ valamint a mai Kárpátalja térségéből is.¹⁸

A javak cseréjének interetnikus/interkulturális vonatkozásaira a disszertáció későbbi fejezeteiben visszatérek itt. csak utalok az etnikum, ill. az etnikumok kérdésére. Forrásaink azt jelzik, hogy a magyarság kereskedelme nem értelmezhető függetlenül sem az abba egymást váltva bekapcsolódó, idegen ajkú gazdasági csoportok tevékeny-

¹⁴ Csalog 1973.

¹⁵ Szabó-Gulyás-Csalog (szerk.) 2001. 171–188. A szerkesztők kommentárjai az árutermelés és értékesítés, a vásár, a hálózó és vásárló kereskedők és a vándoriparosok témájában. Lásd még: Szabó 2008. 89–113.

¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Csoma 2000., Iván 1997., Kemecsi 1999., Kövecses-Varga 1993., Lackovits 1986., Lackovits 1989., Lackovits 1997., Lackovits-Lukács 1987., Liszka 1992., Liszka 1995., Liszka 1996., Lukács 1996.

¹⁷ Például: Balogh 1998., Bíró 1994., Dankó 1992b., Dankó 2002., Gazda 1998., Halász 2002. 235–288., Kós 2000. 340–366., Major 2001., Takács 2008., Vofkori 1996.

¹⁸ Az említés szintjén: Dankó 2002a., Dankó 2004.

ségétől (a honfoglalást megelőzően mohamedánok és zsidók, a 11–15. században különféle etnikumokhoz tartozó közvetítő csoportok, a 16–17. századtól a *görögöknek* nevezett, valójában vegyes etnikumú balkáni eredetű közösségek, aztán bosnyákok, örmények, zsidók, vándor szlovák házalók stb.), sem az együtt élő népekkel való permanens gazdasági érintkezések szerepétől.¹⁹ Mindezek megközelítése is meghaladja az „etnikus” néprajz módszerét, eszközeit.

2. A kárpát-medencei honfoglalást megelőző időszak magyarságának kereskedelméről csak szórványos adatok tájékoztatnak, bizonyára annak emlékét őrzi maga az – iráni eredetű – *vásár* szavunk is. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a sztyeppei népek kereskedésére vonatkozó arab, bizánci és más források adatai a magyarság korai csoportjait is jellemezheték, lévén ugyanazok a társadalmi-gazdasági igényei, mint a térség más népeinek. Témánk szempontjából lényegesebb azonban, hogy a 9–10. század fordulóján a Kárpát-medencében megtelepedő magyarság társadalmában már számos elkülönült tevékenységi forma, közte többféle kézművesség létezhetett, amelyek – fejlődelmi-királyi szolgáló népként, mesterségenként is csoportosulva – helynévként is rögzültek. Az Árpád-korból (10–13. század) ismert, mintegy 360 helynevünknek 43%-a későbbi iparokra vonatkoztatható.²⁰ A regionális termelési specializáció Európa nagy részén már a 12. században lezajlott, és a továbbiakban egyik alapja volt a tájak közötti kereskedelemnek.²¹ A Kárpát-medencében – a periférikus tájak benépesülésével párhuzamosan – a térségi munkamegosztás rendszere csak a 13. századtól fejlődött ki. A feudális magyar állam (Kr. u. 1000.) első három évszázadában kialakuló településhálózat, a szabad királyi városok (civitas) 13–14. századi gyarapodása és erősödése csakúgy, mint az újonnan érkező telepések tevékenysége, a termelőtevékenység és a társadalom differenciálódásának irányába hatott, aminek törvényszerű velejárója volt az árucseré alkalmainak és helyszíneinek kikristályosodása. A 14–15. században megformálódó *mezővárosok* (oppidum) hálózata már a jobbágy-paraszti áruértékesítés, a paraszti piacra termelés, a vásárok és a hetipiacok működésének történetét írja, s utal a város (mezőváros) és falu gazdasági-társadalmi kapcsolatának kérdésére.²² A 13. századtól *városgazdasági körzetek* jöttek létre, amelyek egy-egy iparos-kereskedő várost (mezővárost) és

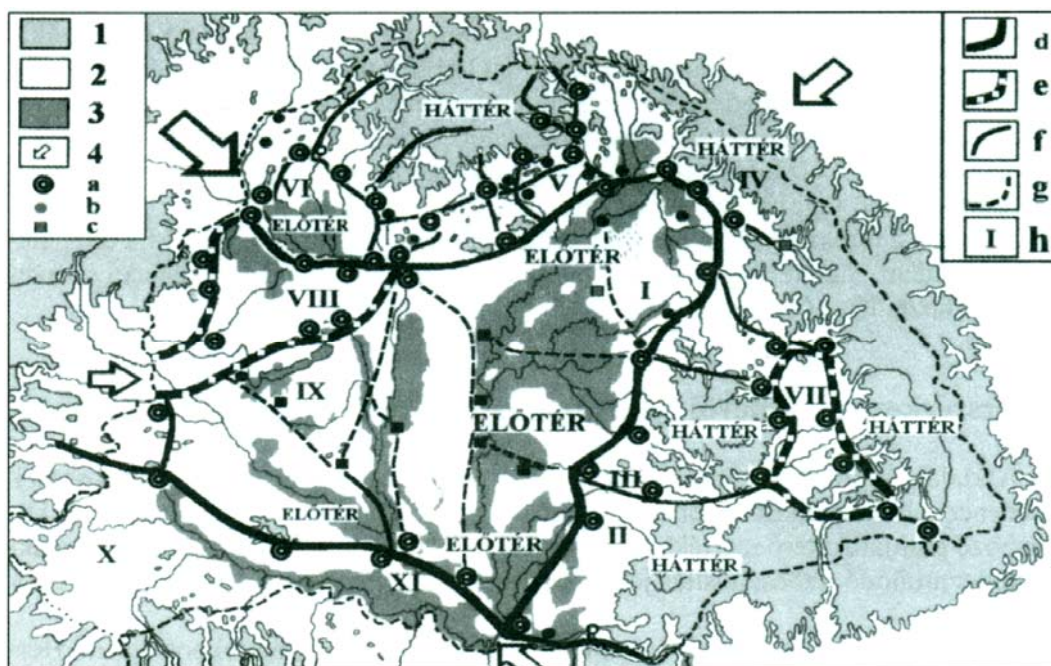
¹⁹ Dankó 1991., Dobrossy 2009.

²⁰ Heckenast 1970., Györffy 1972. A Kárpát-medence honfoglalás kori földrajzi helyzetéhez: Somogyi 1996.

²¹ Cameron 1994.

²² Belitzky 1932.

agrártermelő falvakat szerveztek egységbe. A *városi piac* a lokális kereskedelem központjaként funkcionált, s nagyjából egy napi járóföldre terjedhetett ki a vonzása. A távolsági kereskedelmet is magukhoz szervező városok vonzása ettől lényegesen nagyobb volt. A nagyszámú mezővárosnak – királyi városok híján – országreszníi térségekben központi szerep jutott, egyéb funkcióik mellett a rendszeres árucseré helyszínei is voltak. A rendszer meghajtó ereje a megszilárduló feudalizmus és a középkori agrárforradalom volt: a jobbágytelek kikristályosodó – évszázadokon át a paraszti gazdálkodás jogi és funkcionális alapját képező – intézményrendje, a megszilárduló településhatárok között általánossá váló nyomásos határháználai rend, az agrártechnika újabb vívmányai (eke és igavonók fejlődése), s a mindezek eredményeként megnőtt termésmennyiségek.²³

1. kép. A középkori Magyarország nagymedencei térszerkezete (Csüllög 2002. nyomán). 1. 500 m feletti erdő-térszín, 2. Település-térszín, 3. Folyó-térszín, 4. Külső hatásirányok: a., országos jelentőségű centrumhelyek, b., korai centrumhelyek, c., térszerkezeti vonalaktól távoli centrumhelyek, d., országos térszerkezeti vonalak, e–f., regionális térszerkezeti vonalak, g., összekötő útvonalak, h., régiók: I. Tiszántúl, II. Temesi délvidék, III. Maros folyosó, IV. Kelet-Tiszáninnen, V. Nyugat-Tiszáninnen, VI. Dunáninnen, VII. Erdély, VIII. Nyugat-Dunántúl, IX. Dél-Dunántúl, X. Szlavón délvidék, XI. Duna-Száva menti délvidék

²³ Gyimesi 1994., Frisnyák 2009. 7–8. A kérdés néprajzi vonatkozásaihoz: Dankó 1979.

A kárpát-medencei magyarság és a térségben vele együtt élő népek kereskedelme a feudális korban kristályosodik rendszerré a tevékenységi formák táji változataiban és a településszerkezetben. Az eltérő adottságú tájak kapcsolatrendszere csak lassan módosult, amit – a kereskedelem jelentőségét is tükröző – településhierarchia lassú változása is jelez. Az egyes tájak, települések helye és feudális kori helyzete a 19. századi polgárosodás esélyeit is megszabta, ha úgy tetszik, a modernizáció és urbanizáció feltételei elsődlegesen elsősorban azoknak voltak adottak, akik az értékesítés jobb feltételeivel rendelkeztek. Ebben az összefüggésben a kereskedelem nemcsak az előző, hanem a következő generációk problémája is, s a 21. század első évei köztes-európai problematikájának számos vonatkozásában felismerhető a korábbi századok regionális tagoltsága és öröksége is.

Európa különböző térségeiben a mezőgazdálkodás és a kézművesség jószerével együtt fejlődött ki a megszilárduló feudalizmussal. Ez azt is jelenti, hogy mind a paraszti, mind a kézműves árutermelés és kereskedelem részletekbe menően át volt itatva a feudális tulajdonlás és szolgáltatás, nem utolsósorban a jogrend által. Ebben a vonatkozásban tehát csak kellő körültekintéssel használhatók az öreg kontinensen az etnológia *primitív csere* kapcsán tett megállapításai, a törzsi és más színtereinek etnológiai párhuzamai.²⁴ (Ez még akkor is így van, ha az antropológiai definíciók mind hangsúlyozzák a paraszti társadalom „rész társadalom”, ill. a paraszti kultúra „rész kultúra” jellegét.)²⁵ Köztes-Európa, benne a kárpát-medencei magyarság és a vele együtt élő népek paraszti termelése, kézműves tevékenysége, a különféle javak cseréje a táji feltételrendszer és a feudális kötelékek térhálójában zajlott. A kutatás során egyre több eleméről derül ki annak tudatossága, szervezettsége, amivel párhuzamosan csökken a spontán gazdasági folyamatok vélt jelentősége. A középkor végére kialakult településhálózat és települési hierarchia, vele a táji kapcsolatok szerkezete – a török megszállás történelmi katakliz-

²⁴ Például Sárkány Mihály vizsgálati szempontjai maximálisan alkalmazhatók az európai parasztsók cseréjének vizsgálatára. 1. A csere formái és lebonyolításának körülményei: hol zajlik le, milyen rendszerességgel történik. 2. A cserere kerülő anyagok: hol szerezhetők meg vagy állíthatók elő, az előállítás körülményei, hogyan értékeli a társadalom, milyen formában kerül cserére. 3. A javak egymással való szembekerülése (értékek, mennyiségek, arányok). 4. Kik vesznek részt a csereügyletben. 5. A partnerek szembekerülése (ki kinek a partnere a cserében, és miért). Vö. Sárkány 1998. 26.

²⁵ Más kérdés, hogy az antropológia – szemben a hagyományos „Volkskunde” a parasztság önellátását, zártságát, eredetiségét hangsúlyozó felfogásával – a gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatok egész szövetét igyekszik vizsgálni, ami bekapcsolja a parasztságot az összetett társadalmak egészébe. Összegzően: Hofer 1975. 399–400.

májának ellenére – tovább élt,²⁶ s szerkezetének kiterjedt részletei felismerhetők még a tradicionális kereskedelem lezárulta után, a kapitalizmus első időszakában is. A késői polgárosodás, az ellentmondásos és lassú modernizáció eltérő szintjei, a paraszti kultúra 19–20. századi táji változatai számos vonatkozásban éppen e tradíció meghaladásáról, vagy annak nehézségéről tanúskodnak.²⁷ Vagyis a gazdag és tetszetős néprajzi leírások, a szakaszolt történeti folyamatrajzok ellenére, megítélésem szerint alapvetően egységes rendezőelvi és nagy kimetszésben megrajzolható históriája van a magyarországi árucserének, benne a népesség nagyobb részét kitevő parasztság termékcserejének és kereskedelmének.

Nem csupán a magyar tudományosság problémája a feudális kor falusi-mezővárosi népességének időszakos vándorlása, az úton levő parasztok megítélése. Sokáig erősen tartotta magát az a vélekedés, hogy a paraszti árutermelés és árucseréje gyengén fejlett volt, a félig paraszt kézművesek – már csak a rossz közlekedőutak okán is – csak szűkebb köröket szolgálták ki, ezáltal csak kis körzetek, a mikro-tájak belső gazdasági kapcsolatrendszere, jószerével autarkijája jellemezhetette évszázadokon át a falusi társadalmat. Az utóbbi évtizedek kutatása könyvtárnyi anyagot tárt fel a helyváltoztatás, a „horizontális mobilitás” kérdéséről, ami nem csupán a középkori és kora újkor ember világát és életminőségét hozta létezőt, emberibb közelségbe, de igen sok vonatkozásban segítette a válaszadást a műveltség számos elemének elterjedésére, regionális kapcsolataira vonatkozóan is.²⁸ Nehéz lenne ma még megválaszolni azt a kérdést, hogy – túl az adózás kötelezettségén – mit vásárolt, ill. mire cserélte a jobbágy-paraszt a javait a középkor és a korai újkor időszakában, s az ilyen módokon adott-vett javak mennyire szolgálták az önfenntartást, s mennyire elégítettek ki (kvázi) „luxus” igényeket. Keveset tudunk arról, hogy az utóbbiak megjelenése és kielégítése milyen módon függött össze a társadalmi struktúrával, ill. a vagyoni helyzettel, s körvonalazott-e regionális társadalmi-kulturális változatokat. Annyiban bizonyára, hogy a Kárpát-medence területén nem egyforma igény, ill. kényszer volt a kereskedelem, s az egyes tájak népe – mint arra már utaltam – nem egyforma esélyt bírt a kereskedelemben való bekapcsolódásra.

²⁶ Szakály 1994. Vö. Frisnyák 2009. 9–15. Az ország mezőgazdaságának 18. századi reorganizációjához: Ifj. Barta 1996. 33–79.

²⁷ Összegzően: Kósa 1990.

²⁸ Matschineg–Müller 1990. Idézi: Kubinyi 1991.

3. A parasztság történetének kutatása olyan tömegű adatot tárt fel az elmúlt fél évszázad során a nagy számban úton levő jobbágyokról, azok vásári-piaci jelenlétéről, hogy nem vonhatjuk kétségbe: a jobbágy-paraszt a 14–15. század kereskedelmének is résztvevője volt. A földesúrának megfizetendő adóhoz készpénzre is szüksége volt, urának is érdeke volt tehát, hogy a jobbágy piachoz jusson. A társadalomban a paraszti és a kézműves tevékenység minden korábbinál erőteljesebb differenciálódása kísérte ezt a folyamatot, még akkor is, ha a falusi-mezővárosi árutermelésben a 19. század első feléig szorosan összefonódott a mezőgazdálkodás és az iparúzés. 15. századi adatokból már biztonsággal kielemezhető, hogy az árutermelő jobbágy-parasztok egymástól – légvonalban – 10–35 km távolságra eső vásárokat is felkerestek, de vélhetően ennél messzebb is eljártak. A különféle vámok és a földesúri hatalmaskodás sokáig nehezítette ugyan a kereskedést, az érett feudalizmus azonban a mozgás és a kereskedelem jogbiztonsága felé hatott. A késő középkorban már sűrű vásár- és piachálózat fedte az ország területét, megnőtt az árutermelés és a kereskedelem jelentősége.²⁹

A török kiűzése utáni generációk életét az ország gazdasági reorganizációja határozta meg. A nagyszámú áttelepülő jelentősen befolyásolhatta mind a mezőgazdasági termelés, mind a különféle iparok, mind az értékesítés térszerkezetét (pl. idegen ajkú telepesek által meghonosított iparágak a korábban lakatlan erdővidékeken). A jelentős demográfiai növekedés, és a szinte folyamatos – a 19. század elejétől hangsúlyosan érvényesülő – agrárkonjunktúra nem csupán a paraszti polgárosodás gazdasági-társadalmi feltételeit teremtette meg, de a köznapi és a reprezentációs tárgyi szféra elkülönülésével a kézművesség és a kereskedelem minden korábbinál erőteljesebb virágzását is segítette. A 18. század második fele és a 19. század a vásárok virágkora, a paraszti kereskedelem és gazdasági kapcsolatok leggazdagabb korszaka volt. Más kérdés, hogy a települési struktúra és a kereskedelem térszerkezete – elsősorban a városfejlődés ellentmondásai miatt – meglehetősen fejletlen volt, s számos vonatkozásban akadályozta a mezőgazdaság fejlődését, tőkeerejének növekedését. Ebben az időszakban már rendkívül gazdag forrásanyag – a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti vallomások (1770–1772) tömege – igazolja, hogy a paraszti népesség zöme számára a falujából elérhető vásár(ok) száma és azok távolsága az egyik legfontosabb gazdasági

²⁹ Bácskai 1965., Gyimesi 1975., Kubinyi 2000., Mályusz 1953., Székely 1953., Székely 1961., Szűcs 1955., A középkori térszerkezetről összegzően: Kristó 2003.

„előnyt”, ill. „hátrányt” jelentette. A peremterületek, a domb- és hegyvidék népe számára ez volt a gazdaság egyik alapja, ráadásul alkalmi munkát is rendszeresen a vásár- és piactereken találhatott önmagának. De virágkora volt még a javak cseréjének a szervezett árucserereformákon kívüli, tájak közötti gazdasági kapcsolatokban is, amit a sík vidékről a hegyvidékre tartó gabona- és élelmiszerforgalom, és az ellenkező irányba utazó kézműves javak tömege igazol.³⁰

A kézműipar virágkora a 19. század első harmadától a parasztok tárgyi ellátottságában még tükröződött: a népművészet virágkora volt ez, amikor megnöttek a tárgyszámok, s kialakult a díszes, reprezentációs funkciójú tárgyak elkülönülő világa. A népviselet kivirágzását azonban már a gyáripar, ill. annak termékei biztosították, s a kereskedelem korábbi formáinak jelentősége ettől kezdve egyre csökkent. A céhek felszámolása, ill. az új ipartörvény (1872) már megváltozott szerepet biztosított a kereskedelem korábban meghatározó rétege, az iparosság számára. Az új tárgytípusok, technikai innovációk zömmel már nem a vásárokon jelentek meg, hanem a tőkés kereskedelem keretei és formái között.³¹

A jobbágyi kötelékből szabaduló parasztok árutermelése és kereskedelme sok vonatkozásban új utakat keresett, s a tradicionális kultúra átalakulása, táji változatainak és reprezentáns néprajzi csoportjainak kialakulása alapvetően összefüggött a paraszti termelés és áruértékesítés folyamataival.³² Jelentős változások zajlottak a 19. század utolsó harmadától – pl. a falu-város gazdasági kapcsolatban –, de a vásárok és piacok szerepét csak lassan és fokozatosan vették át az üzletek, s a szervezett kereskedelem.³³ Voltak vidékek, ahol a parasztok jószerével éppen úgy kereskedtek, mint a késői középkorban, másutt pedig a vasút egy generáció alatt átalakította a termelés és az értékesítés hagyományos rendjét és kereteit. A városi piacok azonban lényegében a második világháborút követő évekig, a mezőgazdaság kollektivizálásáig megőrizték jelentőségüket. Számos vonatkozásban ma is a falusi Magyarország dilemmája, hogy a paraszti árutermelés karakteres gazdasági-társadalmi arculatot formál-e a 21. század elején, vagy az áruellátásban megnyilvánuló globalizáció felszámolja a magyar mezőgazdaság korábbi szerepét.

³⁰ Összegzően: Viga 1990.

³¹ Gunst (szerk.) 1998., Orosz 1979., Szuhay 1998., Vö. Hofer 1975. 398–414.

³² Kósa 1990.

³³ Komoróczy 1942., Csoma 1998.

4. A feudális és újkori paraszti üzemszervezet(ek) szerkezete szorosan összefüggött a különböző adottságú tájak hasznosításával, és közvetve az eltérő létformák közötti gazdasági kapcsolatokkal. A kutatók kiindulása általában a paraszti üzemek autarkijája, vagy legalább az arra való törekvés. Bizonyos, hogy a Kárpát-medence településterületein ez nem mindenütt volt megvalósítható a korábbi századokban sem, ráadásul a tájak közötti gazdasági kapcsolatok lehetősége – a feudális kor végétől hangsúlyosan – fel is mentette a különböző csoportokat annak kényszerétől, hogy mindent családi üzemük, vagy településük keretei között állítsanak elő. A tájakon belüli és a tájak közötti gazdasági kiegyenlítődés kényes egyensúlya nem csak jellemzője volt egy-egy közösség létformájának, de befolyásolója is.³⁴ *Andrásfalvy Bertalan* úgy véli, hogy a *nagytájat* éppen a szakosodott falvak egymást kiegészítő regionális kerete körvonalazza.³⁵ Megítélésem szerint, többféle regionális változat is létezhetett. Akár egy időben is, de még valószínűbb az, hogy a feudális szolgáltatások rendszere egy-egy táj, térség falvai, csoportjai „szakosodásainak” komplexitása, komplementer jellege felé hatott, a török kiűzését követően, a 18. századtól, majd különösen a 19. század elejétől a szakosodott csoportok javai széttörték a korábbi határokat. Vagyis a földrajzi adottságok, feltételek mellett egyre inkább érvényesültek a gazdaság, a társadalmi munkamegosztás és a pénzgazdálkodás szempontjai is. A folyamat a 19. század első harmadától kezdődött, s a jobbágyfelszabadítás, ill. a kapitalista piaci viszonyok között teljesedett ki: az egyes települések, falucsoportok igyekeznek karakteres gazdasági tevékenységgel bekapcsolódni a regionális piacba. Ez a folyamat a lassú, ellentmondásos és nagy táji differenciákkal zajló paraszti polgárosodás része volt.³⁶ Sokféle tevékenységre szakosodott település és település-csoport jött létre, de érdemes itt külön is utalni Erdély népeinek szakosodására, amit *Kós Károly* tanulmányából részletezően ismerünk. Az áruterelésben és árucserében elfoglalt szerepük szerint, az erdélyi falvak között mintegy 700 volt népi ipari központ, 82 a gyümölcsével, szőlejével, kertészetével, 26 pedig a tenyésztett állataival kapcsolódott be az árucserébe.³⁷

³⁴ Viga 1990. 249., Szilágyi 2000a. 842.

³⁵ Andrásfalvy 1978. 240.

³⁶ Kósa 1990.

³⁷ Kós 1972., lásd még: Szilágyi 2000a. 842.

A 17–18. századtól már az írásos adatok is az úton levő parasztok tömegéről szólnak, nincs okunk tehát feltételezni a jobbágy-paraszt önellátását és – azzal is összefüggő – helyhez kötöttségét. Megítélésem szerint, a különféle feltételek között, más-más módon megtermelt javak kicserélésének igénye természetes része volt a tradicionális paraszti kultúrának, az eltérő adottságú régiók, nagy- és kistájak népességének életmódjához elválaszthatatlanul hozzá tartozott a tájakon belüli csere és munkamegosztás, ill. a szomszédos, gyakran távoli vidékekkel való kapcsolattartás. A megtermelt – de nem ritkán a természetben megtalálható – javak minősége, a gazdaságban és a műveltség egész működésében elfoglalt helye és szerepe, nem utolsósorban pedig a földrajzi távolságok természetesen alapvetően befolyásolták az árucserre lehetőségeit és jellegét. Amíg az egymástól távolabb élők általában csak a legszükségesebbekre korlátozzák a cserét, s annak lebonyolításában csak kevesen vesznek részt, addig a változatos adottságú tájakon belül az árucserre állandóvá, rendszeressé válhat, s az valóságos mozgalomként jelenhetett meg a népesség egyes csoportjainak életmódjában. A javak cseréjére szakosodott csoportok tevékenysége sokáig párhuzamos volt a jobbágy-parasztokéval, s leginkább a kapitalizmus korában szerezték meg maguk számára egy-egy vidék vagy áruféleség értékesítésének monopóliumát.³⁸

Az emberi tevékenység földrajzi feltételrendszere nem változatlan, s módosulhat a tájak közötti kapcsolatok rendje és jellege is. Ez történeti folyamat: lehetnek hosszú időn át tartó vonásai, összetevői időről időre újabb részletekkel egészülhetnek ki, mások pedig funkciójukat veszíthetik. Változó volt az egyes vidékek népének szerepe és jelentősége, s változó az életminőség és a felemelkedés esélye is. A gazdasági kapcsolatrendszer mellett nem elhanyagolható az időszakos vándorlások és az áttelepülések szerepe: az utóbbi az esetek döntő többségében a peremterület népességének behúzóását jelentette a sík vidék mezőgazdasági zónájába. Ez utóbbi rendre a peremterületek idegen ajkú csoportjainak áttelepülését, s fokozatos életmódbeli, majd nyelvi és kulturális asszimilációját vetítette előre.

Az alföldi jellegű vidékek parasztjainak tevékenysége alapvetően egysíkú volt, üzemszervezetük a mezőgazdaság éves ciklusaira épült. Mivel a földből éltek, helyhez és időhöz kötöttek voltak. A peremterületek népességénél ez rendre többirányú tevékenységgel egészült ki, közönséges volt például a háziipar, ill. a kézművesség – kiegészíté-

³⁸ Kós 1972. 9., Viga 1990. 9. A felföldi régió szakosodásához: Paládi-Kovács 1994.

szító tevékenységként is. Szakosodott csoportjaik fuvarozták el a kézműipar különféle javait, a fuvarosfalvak olykor sajátos szimbiózisban éltek a specializálódott településekkel. Egészében azonban – az *alkalmazkodás* és a *szakosodás* formáit a legszélesebben értelmezve is – a népesség többsége számára a 20. század derekáig a mezőgazdasági termelés jelentette a megélhetés alapját. Különösen az út- és a vasúthálózat kiépülése formálta át a 19. század második felében a korábbi település-hierarchiát, majd az első világháborút követő békerendszer, a trianoni országhatár megvonása szüntette meg a Kárpát-medence nagytájai közötti kapcsolatrendszer és munkamegosztás lehetőségét.³⁹

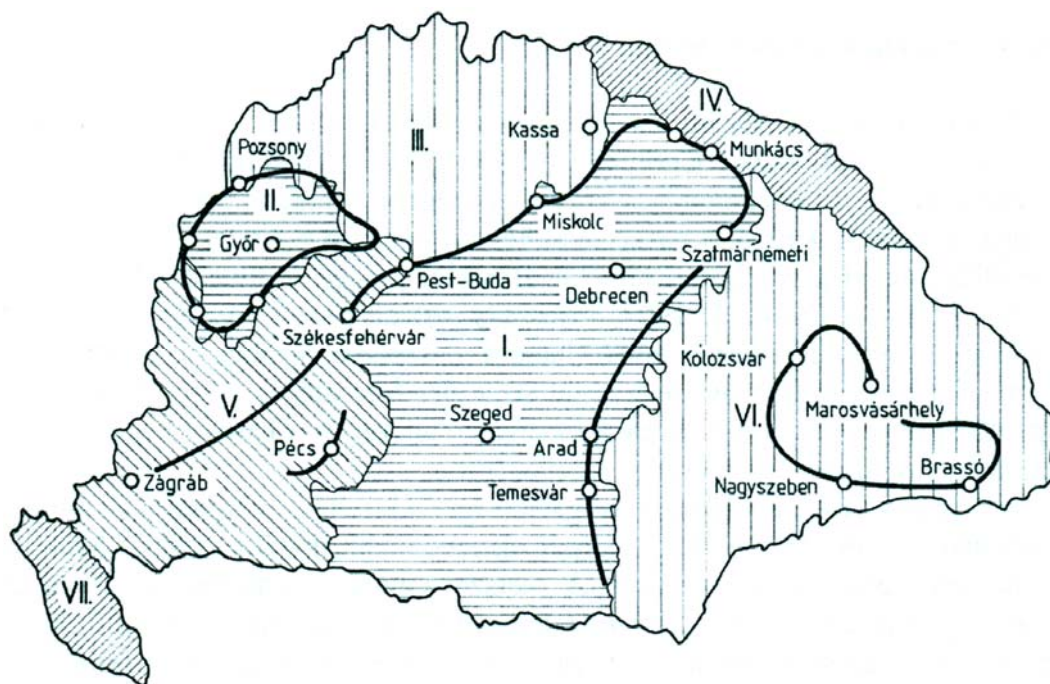
5. A népi kereskedelem kialakulásának helyszínei és létrejöttének formái évezreden át együtt változtak a Kárpát-medence gazdaságával és társadalmával. A tradicionális kereskedelem legfontosabb formája és intézménye térségünkben a *vásár*, ami nem volt ismeretlen a honfoglalást megelőző korszak magyarsága számára sem. 1010-től 1848-ig a magyar királyok adtak engedélyt a vásártartásra, a polgári Magyarországon, 1848–1945 között ezt a jogot a kereskedelemügyi miniszterek gyakorolták. Szent István, az államalapító magyar király az évezred első évtizedében eredetileg a templomos (egyházas) helyek vasárnapi kereskedelmét biztosította – a magyar *vasárnap* szó a vásár napjából származtatható.⁴⁰ A vásárok tartása a feudális korban szervesen összefüggött a városfejlődéssel, annak jogi és gazdasági formációival. A vásáros települések elnevezése is igazolja azonban, hogy térség geográfiai térszerkezete át- meg átszötte a gazdasági és jogi meghatározottságot. Bizonyos, hogy a legjelentősebb vásártartó helyek kezdetektől fogva a földrajzi nagytájak találkozásánál (lásd alább), folyami átkelőhelyek révénél (*Buda, Pest, Győr, Dunaföldvár, Baja, Kalocsa, Komárom, Szolnok, Csongrád, Szeged, Makó, Tiszafüred, Vásárosnamény, Eszék, Nagykanizsa*) és fontos szárazföldi utak találkozásánál (*Debrecen, Nyíregyháza, Kisvárd, Hódmezővásárhely, Szentes, Szabadka, Békés, Torontál, Kecskemét*) szerveződtek. Debrecen jelentősége kiemelkedő volt: az Erdély és a felföldi városok közötti kereskedelem szekérfuvaros közvetítő állomásként funkcionált már a középkorban is.⁴¹ A *Marosvásárhely, Dunaszerdahely, Bodrogszerdahely, Nyárádszereda, Muraszombat, Rimaszombat*, ill. a *Csíkszereda, Csütörtökhely, Szombathely* és hasonló helynevek igazolják, hogy a szervezett árucseré helyei a közlekedőutakat magukba foglaló folyóvölgyekben, földrajzi kapukban alakul-

³⁹ Fodor–Teleki–Cholnoky 1924.

⁴⁰ Püspöki Nagy 1989., Dankó 1991.

⁴¹ Balogh 2004. 33.

tak, s elnevezéseik a vásár napjára is utalnak.⁴² A vásárok száma és jelentősége a 14–15. századtól növekedett meg – talán nem véletlen, hogy a vásár szinonimájaként ismert *sokadalom* szavunk is a 15. század közepétől bukkan fel forrásokban –, amikor a paraszti népesség is bekapcsolódik a kereskedelembe. Ebben az időszakban nő meg a *piacok* – sokáig valójában *hetivásárok* – jelentősége is. Igaz, hogy a piac szó a 11–12. századtól ismert a nyelvünkben (feltehetően itáliai hospesek közvetítésével – *piazza*), de valódi jelentőségét akkor nyerte el, amikor a szűkebb környék paraszti termékfeleslege arra rendszeresen utat talált. A települések központjában egyre inkább csak a piacterek maradtak, a nagyvásárok állatsokadalmi kiszorultak a belső terekről. Nem szűnt meg a vásárhálózat szerepe, jelentősége a török hódoltság (1526–1686) alatt sem. Igaz, azzal, hogy a török elvágta a korábban nyugat felé irányuló kereskedelem útját, s újabb keleti kereskedőrétegek kaptak szerepet, orientalizálta kereskedelmünket.⁴³

2. kép. A Kárpát-medence vásárvonalai és feudális kori régiói
(Frisnyák 2009. nyomán). I. Alföld, II. Kisalföld, III. Felvidék, IV. Ruténföld,
V: Dunántúl a Dráva-Száva közével, VI. Erdély, VII. Dalmácia

A vásárok száma folyamatosan bővült a népességgel és a gazdaság növekedésével, de a gazdasági térszerkezet földrajzi összefüggései évszázadokon át több vonatkozásban

⁴² G. Szabó 1998., G. Szabó 2000. 345–351.

⁴³ Dankó 1991. 657., Vö. még: Miskolczy 1982. 390–422., Petri 1996. 69–104.

is felismerhetők. Az eltérő adottságú nagytájakat összekapcsoló, a javak cseréje szempontjából legfrekvenciáltabb zónák vásárövekké, vásárvonalakká fejlődtek.⁴⁴ Ezek a Kárpátok láncolata és a hozzá kapcsolódó belső hegységek és medencék törésvonalán húzódnak. Megkülönböztethető egy északi vásárvonal (*Nagyszombat, Nyitra, Párkány, Vác, Balassagyarmat, Szécsény, Gyöngyös, Pásztó, Hatvan, Miskolc, Rimaszécs, Rimaszombat, Rozsnyó, Szerencs, Tokaj, Sárospatak, Sátoraljaiújhely, Gönc, Kassa, Ungvár*), egy keleti (*Beregszász, Munkács, Máramarossziget, Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagykaroly, Tasnád, Zilah, Érmihályfalva, Margitta, Nagyvárada, Nagyszalonta, Világos, Arad, Lippa, Gyula és Temesvár*), egy nyugati, ami az Alpok keleti lábainál és a sík vidék találkozásánál jött létre (*Lendva, Zalaegerszeg, Szombathely, Kőszeg, Felsőőr, Kismarton, Sopron, Csepreg*). Délen a balkáni hegyek északi nyúlványai mentén nem alakult ki vásáröv: ebben a térségben a Duna és a Száva vízi átkelőhelyei, folyótorkolatai szervezték maguk köré a kereskedelmet (*Futak, Újvidék, Palánka, Eszék, Zimony, Pancsova*).⁴⁵ Megfigyelhető egy belső vásáröv az Erdélyi-medence peremén is. A földrajzi térszerkezet csomópontjaiban elhelyezkedő, leglátogatottabb vásárhelyek nem csupán a legnagyobb vásárkörzet centrumai lettek, hanem évente a legtöbb sokadalmat is ezekben tartották. Ezek vásárai nem csupán elnevezésükben voltak *országosak*, hanem valóban jelentős csoportokat vonzottak, szemben a marginális területek kis – nem is önálló vonzáskörzetű – sokadalmaival, ahol évente 1–2 vásár zajlott, ezek akár 5–9 alkalommal is a gazdasági és kulturális találkozások központjaivá váltak.⁴⁶

A vásárhelyek hierarchiája azonban nem csökkenti annak jelentőségét, hogy a 18–19. századra – a mezőgazdasági termelőtevékenység és a különböző szinten szervezett kézművesség révén – a szervezett árucserés települések valóságos sűrű hálóként fonták be a Kárpát-medencét. Meghatározó szerepet kaptak a népesség mindennapi életének szerveződésében csakúgy, mint a tárgyi ellátottsággal is összefüggő életminőségének alakulásában. A 18–19. században nem csupán arra való törekvés figyelhető meg, hogy egy-egy táj, térség vásárainak időrendjét – figyelembe véve mind a vásárlók, mind az eladók igényeit – összehangolják, hanem az árutermelés differenciáltságának megfelelően, felismerhető a vásárok funkcionális összehangolódása is. Kisebb kirakodóvásárokat

⁴⁴ Cholnoky é. n., Frisnyák 1990.

⁴⁵ Dankó 1991. 656. A kérdés regionális vonatkozásaira részletezően visszatérek majd a következő fejezetekben.

⁴⁶ Bácskai-Nagy 1984., Pálmány 1991. 421–428., Az iparosítás előtti vásárokhöz lásd még: Bácskai 2002.

vonzottak magukhoz a búcsúk, később más, világi ünnepek is.⁴⁷ (A legjellegzetesebb árucikkek, főleg az aktuális mezőgazdasági javak a sokadalom elnevezésében is megjelennek: *cseresznyeérési, szüreti, dióérési* stb. vásárokról beszéltek, s természetesen *téli, tavaszi, nyári, őszi* sokadalmakról.) A kapitalizálódás folyamatában új típusú „vásárok”, sajátos adásvételi formák is megjelentek (mintából való árusítás, szakvásárok, stb.).⁴⁸ Ugyanebben a folyamatban megnőtt a piacok szerepe is, ami a város és városkörnyék kapcsolatát a társadalmi struktúra átalakulása miatt is erősíti. Különösen jól megfigyelhető ez a városi polgárság megerősödése, az ipar- és bányavidékek kialakulása után. Még akkor is, ha az utóbbiak népessége a 20. század derekáig, második feléig megtartotta sajátos „kétlaki” életmódját: az iparban (bányában, szállításban, kereskedelemben) dolgozik, mellette nyáron aratni jár, s kis földcskáját műveli családtagjai segítségével. Jelentős részük alapvetően paraszt marad mentalitásában is.

A vásárok világa jószerével gyűjtőmedre a gazdaság, a társadalom és a kultúra egy-egy korszakának, vizsgálata komplex kutatási feladat a historikusnak csakúgy, mint a néprajz/antropológia művelőjének. Nem véletlen, hogy színes látványukat nagy kedvvel örökítették meg a képzőművészek is. Az előzőkben utaltam arra, hogy milyen tényezők befolyásolják a vásárok kialakulásának helyszíneit, s ezzel összefüggésben azt, hogy milyen társadalmi csoportok, életmód-stratégiák találkozási alkalmait az egyes sokadalmak. A vásárszabadalmak, a vásárjog, ill. a cserealkalom íratlan jogszokásai, az adásvétel változó mértékegységei éppen úgy vizsgálandók, amint a vásárterek formája, funkcionális rendje, nem szólva még természetesen a vásárra való szállítás formáiról, vagy az adásvétel módjairól, eszközeiről, a kereskedelem szereplőiről, a piaci-vásári viselkedési formákról. A történetileg is változó folyamatban megszámlálhatatlan módon vetődik fel a kulturális javak átadása és átvétele, az interetnikus kapcsolatok, a különböző javak elterjedése, s számos más történeti-etnográfiai, folklorisztikai és társadalomtörténeti és -néprajzi problematika.⁴⁹ Nem elhanyagolható szempontok a vásárlátogatók testi javakkal való ellátása, elszállásolása, szórakoztatása, vagy – a 19. század első harmadától – a vásárokon megjelenő nyomtatványok irodalomtörténeti és folklorisztikai kérdései sem.⁵⁰ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a vásárokra a parasztok kimozdultak a

⁴⁷ Barna 1986.

⁴⁸ Dankó 1977., Csoma 1991., Csoma 1994.

⁴⁹ Dankó 1980., Tárkány Szücs 1976.

⁵⁰ Összefoglalóan: Dankó 1991.

falvaikból, s nem egyszerűen más tájak népével, annak javaival, nyelvével, gesztusaival, szokásaival találkozhattak, hanem az úton létének, a megszokott közösségből való időszakos kiszakadás élményével is. Még csak nem is feltétlenül a parasztsalád gazdasági eredménye, boldogulása van felfüggesztve az árucseré sikerére: elmennek akkor is, ha nem adnak el, vagy nem vesznek. Felmérik az esélyeiket, a fiatalok „tanulják” a kereskedés mesterségét csakúgy, mint az idegenekkel való találkozást, a világlátást. Érdeemes volt tudni, hogy hol, mikor, milyen javak a kelendők, meg kellett tanulni alkut kötni, tájékozódni, biztonsággal eligazodni a javak cseréjének világában csakúgy, mint az idegen emberekében. Mindez persze – áttételesen – mégis összefüggött a parasztüzemek szervezetével, gazdálkodásával is.

Mindezeknek a folyamatoknak persze ugyancsak történeti ívük van. Ha a középkor végi állatvásárookra, az extenzív nagyállattartás pásztorainak, állathajtóinak vásárokon való megjelenésére gondolunk, akkor joggal jut eszünkbe a *frontier*.⁵¹ Mindez a 19. század végére már egyre inkább polgárosult formát öltött, s a vásárok rendjében is évszázadok többgenerációs rendezett tapasztalata összegződött.

Az árucseré *szervezett* alkalmai, tehát a piacok és vásárok összefonódtak az időszakos vándorlás problematikájával. Mellettük azonban a 20. század elejéig megmaradtak a javak cseréjének – ebben az értelemben – *szervezetlen* formái, s azok a vándorok és közvetítők, akik mindezeket bonyolították. Ha a vásárok a földesúri majorok és a parasztok állatállományának és termelvényeinek, a kézműiparok nyersanyagainak és a kézművesek termelvényeinek kereskedelmén alapultak, akkor a vándorkereskedelem a speciális természeti javakon és a háziipar portékáin. A vándorkereskedők tevékenysége olykor nem választható el sem a peremvidékek háziiparától, sem Köztes-Európa *service nomádjainak* szerepétől.⁵² Bár a történeti Magyarország vándorkereskedelme nem azonosítható csupán a felföldi szlovákság (*Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros, Zólyom* és *Gömör* vármegyék) tevékenységével, kétségtelen, hogy a gyenge megtartóerejű, relatíve túlnépesedett térség népcsoportjai abban századokon át meghatározó és jellegadó szerepet kaptak. (Pl. a 19. század elején Turóc megye 45 000 lakosából 2000 vándorkereskedő és -iparos rendelkezett útlevelemmel tevékenysége folytatásához.) Tevékenységük

⁵¹ Hollander 1975., Cole–Wolf 1999.

⁵² Gunda 1983. 9.

virágkora a 18–19. század volt, ám egyes ágazatai lényegesen nagyobb múltra tekintethetnek vissza.

A Felföld vármegyében – a gyapjúfeldolgozás mellett – már a 16. században is virágzott a lenfeldolgozó háziipar, s hamar kialakult a vászonnal vándorlók és piacozók rétege. A 19. század elején Szepes vármegyében évente 6 millió, Sárosban pedig évi 10 millió rőf házivászon készült. Amellett, hogy a felföldi vászon, ill. gyolcs egészen a Balkánig eljutott a közvetítésükkel, egészen az 1840-es évekig, a magyarországi textilgyártás kialakulásáig meghatározó szerepet kaptak készítményeik a viseleti kultúrában.⁵³ Hasonló utat járt be a magyarság viseletében Zólyom megye, a Garam-völgy, ill. a felföldi bányavárosok asszonyai által készített csipke, amit vándor csipkeárosok, *csipkások* terjesztettek generációkon át, a 19. század derekáig.⁵⁴ Jellegzetes vándoralakok voltak a különféle ásványi és vegyi árukkal, medicinákkal, fűszerekkel házaló kereskedők. Az *olejkások* gyógynövényeikkel, olajaikkal, különösen a borókaolajjal (*Oleum juniperi*) és a köményolajjal (*Oleum carvi*) kereskedtek. Turóc megyéből – a 17–18. században mintegy 3000 fő – szinte az egész Európát bejárták, de eljutottak Törökországba, Kisázsia, Perzsiába, Kamcsatkára is. Az antikvitástól a 17–18. századig roppant népszerű és drága fűszert kínáló *sáfrányosok* főleg Felső-Nyitra megyéből, valamint Turócból és Trencsénből hasonlóan nagy területet jártak be, mint az olejkások.⁵⁵ Karakteres alakja volt a vándorkereskedelemnek a sokféle iparcikket áruló *bosnyák*, a méhészek viaszát felvásárló *sonkolyos*, ill. szövőbordára cserélő *bordás*.⁵⁶ Az említetteken kívül a vándorkereskedelemnek sokféle szereplője, számos érdekes alakja van, s mindegyik tevékenységének, szerepének önálló története.⁵⁷ Bár – amint az elnevezésük is jelzi – különféle nációkból verbuválódtak, tanulságos, hogy az orosz nyelv *vengerec* néven őrizte meg e vándorok nevét.⁵⁸

A vándorok készítményeinek, szolgáltatásainak egy része nem köthető egy-egy tájhoz, főleg, ha azok anyaga nem specifikus. Csak egyetlen példa: a magyar mezőgazdaságban évszázadokig használt munkaeszközök több helyről származtak, elterjedésük, kereskedelmük kiegészítette, de át is fedte egymást. A *tót*, ill. *német* villának nevezett,

⁵³ Polonec 1955.

⁵⁴ Marková 1981.

⁵⁵ Hrozičnik 1981.

⁵⁶ Prasličková 1979.

⁵⁷ Részletesen: Banner 1948., Somogyi 1905., Viga 1990. 147–159.

⁵⁸ Gunda 1954.

hasított, ill. toldott ágú eszközök, a szlovák lakta Felföldről, az Északi-középhegység területéről, a dunántúli Bakony hegységből éppen úgy útra keltek, s jutottak több száz kilométerre – akár a Balkánig –, mint a felső-ausztriai fa háziipar központjaiból. Formai jegyek alapján azokat valójában nem lehet megkülönböztetni, s gyakorlatilag nem választható külön elterjedési területük sem.⁵⁹

Felsorolni is nehéz lenne, hogy az elmúlt századokban mennyiféle anyag, termék, kézműves készítmény kelt útra a peremterületekről az ország belseje, a sík vidék felé. A velük kereskedők társadalmi státusa is sokféle. Vannak parasztok, akik kiegészítik szegényes földjük hasznát, földtelen zsellérek, akik mindenféle napszámra és alkalmi munkára vállalkoztak, fuvarosok, akik meghatározó szerepet kaptak a tájak közötti cserében, később kereskedő vállalkozók, akik már a kapitalizálódás előfutárainak is tekinthetők. A javak egy része nyersanyag volt: például évszázadokon át az erdős peremterületek fája, ami a folyók hátán tutajokon úszott az ország belső tájai felé. A tutajokon és az országutakon vonuló szekérkaravánokon bútorok, gazdasági és háztartási faárúk, tetőfedő zsindely, s ezer fa aprócikk jutott az Alföldre. Ezekhez járul a belső hegységek erdővidékének kézművesterméke is. Vannak persze specifikus kézművesjavak, amelyek egy-egy vidék nyersanyagbázisára épülő kézműipar termékei, s akár évszázadokon át jellegzetes „márkaként” terjedtek távoli tájakon is, ahol akár évszázadokon át meghatározták az érintkező és a távolabbi vidékek parasztjainak termelési technikáját. Amíg az Alföldön és az érintkező tájakon a falusi és mezővárosi népesség életmódjában a 19. század első feléig sok átfedés van a paraszti életforma és a kézművesség között, addig a peremterületek vándorait csak annyiban kötötte az idő, hogy portékáik értékesítésének sikere a parasztok termelési eredményeire volt felfüggesztve. A föld azonban nem, vagy csak kevésbé kötötte őket, túlnépesedett csoportjaik alkalmanként a sík vidékre áramlottak, s egy-két emberöltő alatt parasztokká asszimilálódtak. A helyben maradók számára azonban más célok, másfajta habitus maradt: az újszülött fiúgyerekkel kapcsolatos mágiájuk azt erősíti, hogy az felnőve jó úton járó, sikeres vándor legyen. Egészen másként orientálódtak és gondolkodtak, mint a sík vidékek parasztjai. A hagyományos kereskedelem históriája nem utolsósorban e különféle kultúrák és mentalitások találkozásának, egymásra hatásának története.

⁵⁹ Szabó 1976. 41–60., Liesenfeld 1987.

6. A struktúra persze nem volt változatlan. Az átalakulások egy része többé-kevésbé tudatos gazdasági, olykor politikai folyamat, más része a természet – szinte véletlen – játéka. A magyarországi gyümölcskultúra bázisa évezreden át az Alföld peremén húzódott, a hegyvidékek elődombságain, a folyók felső folyásánál. Az Alföld szőlő- és gyümölcskultúrája egészen a 19. század végéig másodlagos jellegű volt. A fordulatot részben az 1875-től kezdődő, s a történelmi borvidékeket elpusztító filoxérvész hozta, ami után a homoki szőlőkultúra és gyümölcsészet erősödött meg. A másik lökést a trianoni határok jelentették, amelyek levágták az ország testéről a korábbi gyümölcsstermő peremvidékeket. Vagyis két-három emberöltő alatt átrendeződött a gazdaság egy részének és a hozzá kapcsolódó kereskedelemnek a struktúrája: jószerével megfordult a kereskedés iránya, a nemes borok – elsősorban Tokaj-Hegyalja Európa-szerte ismert nedűi – érdemben elveszítették korábbi lengyel, orosz és nyugat-európai piacaikat.⁶⁰

Az eltérő adottságú tájak között olykor több generáción át működő „társulás” figyelhető meg. Mozgalmas a Pannon-térség és az Alpok keleti előterének kapcsolatrendszere.⁶¹ Például a Balaton-felvidék, a Káli-medence (Veszprém megye) népe a 18–19. században borát cserélte a stájer vidékek fájára, s a falvak közötti kapcsolatokat a 19. század derekától a cseregyerek-küldés intézménye erősítette.⁶² A gömöri fazekasoknak csakúgy, mint a Bükk hegység égetett meszet áruló vándorainak, valóságos kereskedő körzetei alakultak ki, amelyekben belül koherens kapcsolatok figyelhetők meg.

Értelmezésemben a különféle adottságú tájak és az azokhoz alkalmazkodó csoportok kapcsolata a Kárpát-medence változó gazdaságának, népei életminőségének történeti tükröi. A javak cseréje, a különféle szinten, eltérő módokon szervezett kereskedelem mindenkinek fontos volt, mindenki előrehaladásának, jobb sorsra jutásának záloga. A feudális kor végétől mindenki érdekelt volt, s mindenki részt vett abban: más módon persze a majorsági javait értékesítő, vagy külterjes legelőin felnevelt marháit a nyugat-európai vásárterekre hajtó földesúr, s az akár jelentéktelen, de önmaga és családja számára mégis jelentős termékefeleslegét, tyúkját, tojásait a közeli piacra cipelő jobbágy-paraszt. A célok azonban – mindenkinek társadalmi státusa szerint – tulajdonképpen azonosak voltak, éppen ezért minden társadalmi réteg igyekezett a maga eszközeivel

⁶⁰ Balassa 1991., Divéky 1905. Tokaj-Hegyalja mezővárosainak gazdaságához és társadalmához: Orosz 1995. 3–180., A borszállító utakhoz: Frisnyák 2008b. 34.

⁶¹ Lackovits (szerk.) 1988., Lackovits 1997., Lackovits 2003., Lukács (szerk.) 1988.

⁶² Csoma 1988.

tágítani a mozgásterén. Nem csupán a kapitalizmus korában tehát, ahogy a kereskedelem történetének kutatói vallják, hanem minden korban vonzó, programot adó perspektíva a természettől megszerzett vagy az elvett javak értékesítése, mert anélkül nincs távlata az ember életének, nincs célja az egymásra következő generációknak.⁶³ Az utódok számára pedig az a rendkívüli módon összetett, a gazdaság, társadalom és a műveltség különböző rétegeiben beágyazott történeti folyamat, amit az emberi beavatkozás következtében alakuló tájak közötti változó kapcsolatok, a csere, ill. a tradicionális kereskedelem históriája jelent, az előző generációk életminőségének valódi megítéléséhez, az örök emberi megértéséhez. Távlatot, aminek a segítségével a lokális és a regionális folyamatok összefüggést nyerhetnek a kultúrában élő ember egész históriájára vetítve, aminek főszereplője minden korban maga az ember.

⁶³ Viga 1999a. kötet tanulmányaiban.

III. A TÁJAK KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK TÉRBELI ALAPJAI

Földrajzi feltételek – gazdasági, társadalmi és kulturális adaptációk

Néhány előzetes megjegyzés

A kultúrában élő közösségek története, s a történelem során kialakult létfenntartási rendszerek nem értelmezhetők a természeti környezetükkel való kölcsönhatások nélkül. A természeti környezet mind a maga öntörvényű mozgásaival, mind az emberi civilizáció hatására bekövetkező változásaival cselekvő részese az ember történetének.¹ A földrajzi környezet és az őt körülvevő tájat formáló ember viszonya a néprajzi gondolkodásnak éppen úgy alapvető dilemmája, mint a geográfia különböző szakágainak.² Sajátos kettősség jellemezte a magyar és a közép-európai néprajzi gondolkodást is a táj és ember viszonyát illetően. Bár az ökológiai szemlélet viszonylag új keletű, régióink néprajzának megalkotói között szép számmal voltak geográfus képzettségűek, akik koruk fogalomrendszerében gondolkodva nem a földrajzi hatások „lenyomataként” értelmezték az egyes tájak emberi létformáit, hanem a környezet és az emberi közösségek összetett viszonyrendszereként.³ A mai értelemben vett *ökoszisztémákat* írták le, s a Kárpát-medence általuk tradicionálisnak vélt *területhasznosítási* formáit értelmezték. Maguk és utódaik közül azok, akik – primer források, vagy történeti, agrártörténeti és más feldolgozások alapján – a történeti módszert vallják magukénak, az alkalmazkodás formáinak vizsgálata során történeti folyamatokat rajzoltak meg, a visszavetett empirikus anyag állóképeivel szemben. Nehezebb a helyzet az összehasonlító módszer követőinél, akik ugyan maguk is megfogalmazták, hogy az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat, ami összefügg a környezeti korrelációk és az emberi történeti tényezők viszonyával, de vizsgálatuk eredménye általában e tényezőknek a műveltség állapotára, ill. annak részletére gyakorolt hatását tárta fel. Ebben az összefüggésben a

¹ Limb, H. munkáját idézi: Rácz 1994. 313. Mivel a fejezet további részét bőséggel adatolom, a bevezető részben csak a legszükségesebb irodalomra hivatkoztam.

² A két diszciplína vonatkozó tudománytörténetéről és a magyar néprajz földrajzi szemléletéről összegzően: Keményfi 2004. A magyarság tájszemléletéről: Kádár 1941.

³ Összegzően: Benda–Szekeres (szerk.) 2002., Keményfi 2004., Fodor 2006., Vö. még: Teleki 1996. 114–125., Kósa 1982. 15–20., R. Várkonyi 1992. Az emberföldrajz magyarországi recepciójához: Novák 1997. 155–165.

néprajz előszeretettel vizsgál „érintetlennek”, „eredetinek”, „hagyományosnak” tartott ökoszisztémákat, a változásokat elsősorban azok lebomlásaként, modernizációjaként értelmezve. Ezek a kutatások természetesen a gazdálkodás problematikájában kulminálnak, amit bátran tarthatunk a gazdasági antropológusokkal a természet és a társadalom sajátos anyagcseréjének.⁴

A kultúra az alkalmazkodóképesség emberi módja, ám az ember, mint a környezeti tényezők „dinamikus eleme” tájanként és koronként változó lehetőségekkel rendelkezett a kulturális adaptáció, a beilleszkedés és a specializáció területén. Az alkalmazkodás önmagában is dinamikus folyamat.⁵ Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a kultúrában élő ember mindenkor „élettere” is változó: a közösségek a táj átalakításával maguk formálják a műveltségük részleteit is.⁶ Az eltérő alkalmazkodási formák különböző stabilitásuk a specializálódás révén, s a centrális területek földműves kultúrájához képest a domb- és hegyvidékiek alacsonyabb fokon voltak szervezettek. Ez számos vonatkozásban kedvezett a kultúra és a társadalom régies vonásain továbbélésének, s nem ritkán marginális elemeket mutatott fel.⁷ Mindez nem jelenti feltétlenül, hogy a Felföld egésze marginális területe a magyar Alföld műveltségének, még csak azt sem, hogy a centrum és periféria fogalomrendszere automatikusan alkalmazható lenne a gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyukra, jóllehet a szakirodalom jelentős része ezt sugallja az Alföld centrális szerepének hangsúlyozásával.⁸ Kétségtelen, hogy az alföldi mezőgazdálkodás éves rendje, munkakultúrájának ritmusa a felföldi zónában is regulatív tényező volt, más kérdés, hogy a 19–20. században a Felföld is jelentős vonzást gyakorolt a síkvidék társadalmi ellentmondásainak levezetésében. Különösen sajátos etnográfiai terület az Északi-középhegység (Mátra-erdő) sávja, melynek műveltsége nem volt szekunder jellegű a mezőgazdálkodó magyar Alföldhöz képest, hanem annak erőterében és vonzásában, ugyanakkor azzal sajátos szimbiózisban működött. A domb- és hegyvidéki zónában különösen jól megfigyelhető, hogy az ember nem az adott fizikai környezethez alkalmazkodott a specializáció révén, hanem a kultúra sajátos – rá jellemző – alkalma-

⁴ Sárkány 1976–78. 18–30., Sárkány 2000. 73–88.

⁵ Anell 1964. 7–9., Frake 1962. 53–55., Hardesty 1972. 460.

⁶ „Egy csoport helye a teljes környezetben, ill. kapcsolata a rendelkezésre álló forrásokkal és a kompetitorokkal.” Barth, Fredrik gondolatát idézi: Hardesty 1972. 458., Az ökotípusok kérdéséhez és a gazdasági tevékenységek természeti meghatározottságához lásd még: Löfgren 1976. 100–116. A munkára Keményfi Róbert hívta fel a figyelmemet.

⁷ Anell 1964. 9., Birket-Smith 1964. 23., Kroeber 1931. 254.

⁸ A kérdésben másként foglal állást: Bali 2005. 20–21.

zására, amit mintegy „védőernyőként” tart maga és a környezete között. Ez azonban eszköz is a környezet átalakítására.⁹

A földrajzi környezet változása néha a tájformáló emberi tevékenység néprajzi leírásában sem jelenik meg, de elég elnagyoltak olykor a társadalmi-történeti korszakhatárok is. A zömmel 19–20. századi állapotokat tükröző leírások könnyen összemósódnak a feudális idősakkal, nem figyelve arra, hogy a közép-európai parasztság esetében a feudális keretek közel évezredes rendező elvet jelentettek, például éppen a területhasznosítás, az alkalmazkodás vonatkozásában. Ebben a szántóföld, a legelő, a rét, a vizek, az erdők, az irtványok, a szőlő stb. kialakítása, használata, magához a természeti környezethez való alkalmazkodásnak is igen sok területe gondosan szabályozott. Ez még akkor is így van, ha ezek a szabályok gyakran éppen a feudális korszak végén, szinte annak megszüntetését előkészítendő fogalmazódnak törvényekké: korábban a feudális tulajdonjog, a birtokjog, a jobbágyi és a földesúri gazdálkodás, a feudális kötöttségek és a szolgáltatások egész rendszere alapvetően befolyásolta az embernek a természeti környezethez való viszonyát is. Az más kérdés, hogy a táji adottságokból is következő tevékenységek és kapcsolatok igen gyakran évszázadokon át életképesek voltak, s közülük számosnak a működését csak a trianoni országhatárok megvonása zárta le.

Vonatkoztathatók az eddigiek a Kárpát-medence centrális területe, az Alföld és az azt körülvevő domb- és hegyvidék különböző népcsoportjainak gazdasági kapcsolatrendszerére is, ami teljesen közismerten van jelen a különböző diszciplínák fogalmi rendszerében. Két évszázados az a törekvés is, hogy e kapcsolatrendszer különböző szereplőit sztereotip adottságokkal – hangsúlyozom, elsősorban természeti környezetük hasznosítása révén –, legitimált szerepekkel ruházza fel, mintegy sugallva azok hosszú távú szerepvállalását egy kárpát-medencei szintű, másképp a történeti Magyarország területére értelmezett gazdasági összeműködésben.¹⁰ (Mindennek természetesen messze ható következményei vannak e csoportok műveltségi állapotának, kondíciójának megítélésében és megértésében, s egy gazdasági-kulturális hierarchia megalkotásában is. Ezek a folyamatok hangsúlyosan vannak jelen az interetnikus kapcsolatokban, s az egész összefügg a kárpát-medencei népek évezredes együttélésének kérdéskörével.)

⁹ Hardesty 1972. 459., A problematika gazdasági antropológiai áttekintése: Groh 1992. Az adatokat Hajdú Ildikónak köszönöm.

¹⁰ Összegzően: Viga 1990.

A történeti történetföldrajzi, gazdaságföldrajzi és más kutatások e szisztéma elemét és működésének sok részét igazolták, jóllehet mindig az egyes kutatók értékítélete döntötte el, hogy rendszerelvű egységként, vagy különböző részletek együttes, ám nem organikus megjelenéseként értelmezte a jelenségeket és folyamatokat. A tanulságok elsősorban a makrorégiók szintjén összegződtek – pl. Felföld és Alföld –, de kevesebb eredmény született az érintkező ill. a gazdaság bizonyos területein összeműködő mikrorégiók vonatkozásában. Az elmúlt másfél évtizedben egész sor konferencia, kiadvány és tanulmány igazolta a régiók belső tagoltságát és a belső egységek összeműködését. Ezek is változó viszonyrendszert körvonalaztak, ami értelemszerűen kihatott a szomszédos régiók egész kapcsolatrendszerére is. Itt ennek csupán néhány általános összefüggését vetem fel, a fejezet további részében visszatérek a további részletekre.

1. Az ember gazdasági tevékenysége – elsősorban a termelőmunka révén – állandó kölcsönhatásban áll a természettel. Bár a természeti ökoszférák és a társadalmi-gazdasági szférák korrelációja többé-kevésbé behatárolják az alkalmazkodás formáit, s az emberi tevékenység nem egyszerű lenyomata a táji adottságoknak, mégis úgy tűnik, hogy a különböző életmód-stratégiák, alkalmazkodási formák és a tradicionális műveltség gazdálkodással összefüggő köre táji típusokként is értelmezhető.¹¹ Nem kétséges persze, hogy a kultúra kutatói számára éppen az a legizgalmasabb kérdés, hogy a termelés nagy regionális formációin belül milyen tényezők alakítják ki és formálják át az egyes mikrorégiók műveltségének állapotát, s milyen feltételrendszer és változások idézik elő a műveltség állapotának módosulását és annak kistáji variánsait.

A néprajzi vizsgálatok egyik alapkérdése a történeti folyamatok szakaszoltsága, ami az egyes népcsoportok létformájának és műveltségének folytonosságát és állapotváltozásait tükrözi. A kultúra szerkezetének sajátosságai közé tartozik, hogy abban több száz vagy több ezer éves elemek együtt vannak jelen az előző generáció(k)tól örökölt tudással és a tradícióvá még nem szervesült jelenségekkel, s megfelelő források hiányában olykor valóban reménytelennek tűnhet a változások határainak megragadása. Ráadásul a változások magyarországi, a magyar nyelvterületre vonatkoztatott, akár kárpát-medencei szintű megragadása talán nem is fejezi ki azt, hogy a folyamatok gyakran kontinentális léptékűek, s e térség történései milyen szorosan függenek össze Európa más területeinek gazdasági és kulturális folyamataival. Ebben a vonatkozásban a mára egé-

szen távolinak tűnő folyamatok olykor regionális jelenséggé bukkanak fel, jóllehet azonos fejlődési rend részeit képezik. Az egyik legfontosabb, lényegében az egész kontinensre kiterjedő változás Európa lombos erdőségeinek kiirtása volt. (Ennek időrendje is szakaszolt: a Dél- és Nyugat-Európa, az Alpoktól északra fekvő területek, ill. Köztes-Európa népeinek gazdaságtörténetében és kultúrájuk formálódásában mindennek jelentős szerepe volt.) Mint *Hoffmann Tamás* munkái tanúsítják, ez a folyamat egyaránt meghatározta a kontinens mezőgazdaságának kiterjedését és az európai feudalizmus egész kialakulását, előretörését, a különböző népcsoportok ez irányú szerepvállalása pedig visszatükrözi műveltségük, életmódjuk egész szerkezetét és irányultságát.¹²

A különböző magassági övezetek megszállása ugyancsak a feudális kor gazdaságtörténetének része. Korábban az olyan kulturális hatást gyakorló népek, mint a kelták, nem mentek magasabbra a tengerszint fölé 500 méternél. Az alsóbb térszínek erdőségeinek kiirtása persze sok helyütt összefüggött a másik változtatható földrajzi feltétellel: a vizek rendezésével, az ármentesítéssel. Éppen Kárpát-Európában az erdőirtások, az erdős hegykeret faállományának drasztikus csökkenése kifejezetten siettette a sík vidék vízrendezését. Az erdőirtás összefüggött a településformák kialakulásával, és a tradicionális népi építészet európai régióinak kialakulásával is.¹³

A Kárpát-medence peremterületein sokáig szinte minden az erdőről szólt. Az erdős hegyvidék kolonizálása azokkal a vlach jogú pásztorokkal indult, akik folyamatosan telepedtek le, s alakították ki a Kárpátok vidékének korai, kontinentális léptékben késői feudalizmusát. Állattartó tevékenységükből fokozatosan nőtt ki az irtásokkal a földművelő tevékenység, olykor igen szélsőséges viszonyok között. Jellemző, hogy falutelepüléseket, később mezővárosokat csak a vizek völgyében alakítottak ki, de a magas térszíneken szórványokban éltek a 19–20. században is.¹⁴ Az erdő irtása összefüggött a bányászat és a kohászat gazdasági jelentőségével is. Nem véletlen, hogy az északkeleti és északi felföldi megyék bányászata és vasművessége jobbára német ajkú népességgel indult. Amíg az állattartás északról lengyel-gorál csoportokat vonzott, akik még a 16. században is vlach jogon települtek meg, s Árvában és másutt még Mária Terézia úrbér-

¹¹ Pl. Mendöl 1932., Cholnoky é. n., Fodor 1928. 347–386.; Fodor–Teleki–Cholnoky 1924., Frisnyák 1990., Frisnyák (szerk.) 1998. A felföldi kulturális régió problémájához: Paládi-Kovács 1994.

¹² Hoffmann 1994. 73–99., Hoffmann 2004.

¹³ Dám 1996. 199–210.

¹⁴ Az árvai vlachok kiváltságaihoz: Gagyí 1910. 186–198.; A problematikáról összegzően: Ila 1957. 117–148.

rendezéséig is természetben adóztak, megtartva kenézeik és soltészaik közvetítésével és irányításával szerzett jogaikat, addig a bányászat és ipar nyugat-északnyugat felől toborzott népességet. Abban, hogy ezek a 15–16. századra elszlávosodtak, nem kis része volt éppen a bányák fokozatos kimerülésének és az életmód lassú átalakulásának.¹⁵ S a folyamat végére, a 19. század derekának időszakára a Felföld erdőségeinek területe már nem érte el a szántóterületek kiterjedését, miközben a bányászat és az ipar délebbre vándorolt.¹⁶

Utalni kell itt egy másik történeti összefüggésre is. *Fügedi Erik, Soós Imre, Veres László*, szlovák részről pedig elsősorban *Sirácky, Ján* kutatásai révén ismerjük azt a folyamatot, melynek során a töröktől felszabadult magyar Alföldre felföldi szlovákok települtek a 18. század derekán. Hasonló folyamat zajlott le az Északi-középhegység területén is: a kamarai gazdálkodás megszervezte az erdővidék magasabb szintű gazdasági hasznosítását, s a Bükk és a Zempléni-hegység falvaiban megindult üveggyártás, ill. a vaskohászat szlovák, morva, lengyel stb. csoportokat vonzott a területre. Ennek a folyamatnak a kutatók elsősorban azt az oldalát hangsúlyozták, ami a befogadó oldalon keletkezett vonzást, vákuumot húzta alá. De éppen a fentebb említettek jelzik, hogy a kibocsátó vidéken is erőteljes ökológiai és társadalmi folyamatok munkáltak. A nemesfém-bányászat és kohászat visszaesése, az erdővédő törvények, a fa árának rendkívüli emelkedése, nem utolsósorban – az ezek által is hangsúlyozott – relatív túlnépesedés mintegy ki is „lökte” a különböző csoportokat. Vagyis a kibocsátó és a befogadó oldal között erősebb összefüggés mutatható ki, mint azt vélhetnénk.¹⁷

Külön figyelmet érdemelnek témánk vonatkozásában a migrációk, valamint a különféle szaktudással vándorló munkáscsoportok története. Példának csupán Tokaj-Hegyalja történeti borvidékét említem, ahol a vallon-ófrancia réteg Árpád-kori hatásától kezdve, évszázadok során szervesült sajátos mezővárosi, parasztpolgári műveltséggé a különböző etnikumok csoportjainak kultúrája, amelyeket a különleges termőhelyi adottságú és nagy munkaerőt akkumuláló szőlőtermesztés vonzott a tájra. A hegyaljai mezővárosok históriája sajátos metszete a táj – gazdaság – társadalom és kultúra problematika összefüggésének.¹⁸

¹⁵ Udvari–Viga 1995. 39–65.; Vö. Udvari–Viga 1994. 89–120.

¹⁶ Frisnyák 1998. 379.

¹⁷ Fügedi 1966. 313–331.; Soós 1955.; Veres 1978.; Sirácky 1963. 193–258., Vö. még: Sipos 1958.

¹⁸ Összegzően: Balassa 1991.

2. Másfajta gazdasági reorganizációval kapcsolódott össze a Kárpát-medence tájátalakításának másik nagy területe: a vízrendezés. Bár kísérletek és részsikerek voltak már a 17–18. századtól, maga a második honfoglalásként is értékelhető folyamat nem képzelhető el a polgárosodás megindulása nélkül. Mintha ebben a folyamatban teljesedne ki gazdaságilag és társadalmilag is a polgári korszak első szakasza. Közismert az a hatás, amit a vízrendezés, ill. a szántóterületek kiterjesztése a gazdálkodás egész szerkezetére gyakorolt, ami a tartásmódban, haszonvételben, az ezekkel összefüggő fajtaváltásban ragadható meg.¹⁹ Ez a gazdasági folyamat azonban egészében beágyazott társadalmilag is, s a kultúrtáj kiterjesztése számos, előre nem látható következménnyel is járt: regionális szinten alapvetően befolyásolta a tájak, települések, ill. mikrotársadalmak gazdálkodásának, életmódjának feltételeit, eredményességét, olykor máig ható egyenlőtlenségeket is megteremtve azok között. Vagyis a táj átalakításának folyamata nem egyszerűen az ember és a táji környezetének viszonylatában ragadható meg. A néprajzban/antropológiában ez *Steward, J. H.* ökológiájának értelmezéséből fakad, aki a kultúrának és az azt hordozó embernek elsősorban azon tulajdonságaira figyelt, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a környezet hasznosításával.²⁰

A művelhető földterület kiterjesztésének lehetősége az erdővidéken korábban lezárult, mint a folyamszabályozások munkája. Azonban az, hogy az 1870–80-as évekre Magyarország az egész kontinensen a legkisebb műveletlen földterülettel rendelkező országok között volt található, egyértelműen jelzi a gazdálkodás struktúrájának módosulását, és sejteti a mikrorégiók műveltségének változását és differenciálódását is. Mindez kihatott a javak cseréjének, a táji munkamegosztásnak a különböző szintjeire és területeire is. Itt azonban nagy figyelmet kell szentelni a kistáji különbségeknek, ezek a folyamatok csak lokális, ill. regionális vizsgálatokkal ragadhatók meg. Pl. igaz, hogy Liptó, Zólyom, Trencsén, Hont, Gömör és Szepes megyék fája építőanyagként a 18. század derekától egyre inkább elmaradt az Alföldről, de ezekből a megyékből igen sok és sokféle fatermék érkezett változatlanul, lényegében a trianoni határok megvonásáig formálva a sík vidéki parasztok tárgyi kultúráját.

A paraszti műveltség egésze szempontjából nagyon lényeges, hogy az ármentesítés megszüntette a korábban eltérő két tájtípus, az ártér és az ármentes térszínek különbsé-

¹⁹ Orosz 1979. 1039–1117.; R. Várkonyi 1992., Andrásfalvy 1994. 325–345.

²⁰ Steward 1955.

gét.²¹ A folyóvölgyek többsége is ármentes területté vált, zömmel szántófölddé alakult, s csak a gátak között, olykor szinte reliktumként maradt meg a korábbi életmód néhány részlete. Ezzel azonban megszűnt a víz menti térségek korábban jellemző, a magassághoz, domborzathoz, vízjárásokhoz igazodó, de az életmód egészére kiható kistáji tagolódása. Ugyanakkor a földrajzi környezet átalakítása falvanként, kistájanként is más-más módon érintette a paraszti társadalmat, s nem egyforma feltételek között élték azt meg annak különböző társadalmi rétegei sem. Amíg a hagyományos zsákmányoló tevékenységet nagyon egyértelműen befolyásolta a környezet változása, sokkal áttételesebben, bonyolult gazdasági folyamatok részeként, s összetett műveltségi folyamatok elindítójaként jelent meg a mezőgazdálkodásban, ill. a paraszti társadalomban, a falusi és mezővárosi kultúrában. Ez az egész folyamat is része a paraszti polgárosodás differenciált történéseinek. Amint korábban, a vízrendezés előtt, az egyes települések és azok népe újra erősen eltérő kondíciók közé került az általa, ill. az ő segítségével átformált kultúrtáj keretei között. Vagyis szerkezetében értelmezhető csupán az ember tájformáló tevékenységének egésze: ebben az ember, a táji környezet, s a kettőt össze is kapcsoló társadalom viszonya egy összetett, differenciált struktúra részeként jelenik meg, melyben a táji korreláció csak egyik meghatározója az emberi cselekvésnek.

3. A földrajzi környezet és az alkalmazkodási formák, valamint azok társadalmi-kulturális adaptációjának változásai az eltérő adottságú vidékek gazdasági kapcsolatrendszerében szervesültek. Azonban ez utóbbi is változó, alakuló rendszer, s meglehetősen egyoldalú képhez jutunk, ha csupán a struktúra azonos, ill. hasonló, alig vagy lassan változó elemeit rendezzük egymás mellé vizsgálataink során. Nem kétséges, hogy a mindenkori termelési rendszerek, gazdasági-társadalmi formációk működtették az eltérő adottságú, más módon alkalmazkodó tájak, ill. népcsoportok regionális munkamegosztását, gazdasági összeműködését, kapcsolatrendszerét. Az sem vitás, hogy egyes javak, termékek, tevékenységek története olykor hosszú időn átível, s úgy tűnhet, mintha évszázadokon keresztül azonos helyet foglalt volna el a gazdasági struktúrákban, másképpen a tájak közötti cserében. Ez azonban csak ritkán van így. A gömöri kerámia lényegében az Árpád-kortól helyet kapott a magyar Alföld konyhai edényei között, sokfelé pótolva a tűzálló anyag hiányában nélkülözött főzőedényeket. Befogadásának környezete, hasznosítása nem volt azonban független az alföldi fazekasközpontok

²¹ Frisnyák 1994. 36–37.

történetétől.²² A paraszti polgárosodást kísérő, gazdagodó, a köznapi valamint a reprezentációs tárgyakban különváló materiális javak készítésében egyre inkább megnőtt a lokális központok és a városi, mezővárosi, valamint falusi kézművesek szerepe, míg az erősödő gyáripár termékei igen gyorsan leváltották a kézműipar termékeit. A gyári textíliák a 19. század derekán igen hamar lecserélték a felföldi gyolcsos, vásznas, csipkés háziiparos és vándorkereskedők portékáit. De a tárgyi univerzum számos javát említhetnénk, mindnek megvan a maga története: szerepük, jelentőségük, értékük alakult, változott. Maga a tárgyak, tárgycsoportok elterjedése is összetett folyamat, s jellemzője volt a változás. Aligha kell hangsúlyozni, hogy mindez kihatott a készítőkre, a felhasználók és a közvetítők szerepére és társadalmi helyzetére is.²³

Voltak persze olyan radikális változások is, amelyek egyáltalán nem organikusak, mégis alapvetően befolyásolták az eltérő adottságú tájak közötti munkamegosztást, gazdasági kapcsolatokat. Ezek közül legmarkánsabb természetesen a trianoni békediktátum, ill. annak gazdasági – társadalmi – kulturális következménye. Az új országhatárok megvonása hagyományosan eltérő gazdasági-műveltségi jellegű vidékeket szakított különböző államok területére, lezárva ezzel egészében harmonikusnak tűnő szimbiózisukat. Bizonyos, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia kiterjedt területéhez és szervezett piacához képest alapvetően más helyzet állt elő az utódállamok gazdaságában és társadalmában is. Sok egyéb, a magyarság szempontjából meghatározó fontosságú hatása mellett, itt csupán a „határmentiség” kérdésére, kiterjedt térségek dinamikájának elvesztésére utalok, túl az általam mindenképpen pozitívnak gondolt ökológiai, gazdasági és kulturális *sokféleség* romlása mellett. (Ez a sokféleség a jelenlegi európai egyesülés egyik hívószava!)²⁴

A táji kapcsolatok rendszere és annak részletei, elemei együtt változnak a földrajzi környezettel és az azt formáló társadalommal. Nem elegendő tehát a reliktumok felderítése, hanem a változás folyamatának megragadása a feladat. Ebben igen nagy szerep jut a lokális és regionális kutatásoknak, mélyfűrészeknek, amelyek nélkül az egész struktúra működése sem értelmezhető. A néprajz területén a történeti módszer, a hosszú kimet-

²² Kresz 1960. 297–379.

²³ Kósa 1990.

²⁴ A problematika értelmezése túlmutat a tudomány objektív érvrendszerén. A témával kapcsolatos, alkalmanként zárolt kiadványok számos fontos összefüggést fogalmaztak meg, például a Kárpát-medence gazdasági rendszeréről. Lásd például: Fodor 1928. 347–386., Rónai (szerk.) 1993., Az újabb szakirodalomból: Tóth–Golobics 1996. 107–119., Keményfi 1998a. 157–178.

székek, folyamatok megragadása jelenthet ebben előrelépést. Csak ezek révén tárható fel a makrorégiókon belüli differenciálódás, s a mikrorégiók műveltségi tagozódásának, egyáltalán, a tradicionális műveltség regionális szerkezetének mibenléte.

A. Az árucseré az egymástól különböző javakkal rendelkezők közötti kapcsolat általános formája. A jellemzően eltérő feltételek között, más-más módon megszerzett vagy előállított javak kicserélésének igénye természetes része volt a hagyományos kultúrában élő közösségek működésének csakúgy, mint kései utódaikénak. Része volt a tradicionális paraszti kultúrának is, és az eltérő adottságú régiók, nagy- és kistájak népességének életmódjához elválaszthatatlanul hozzátartozott a tájakon belüli csere és munkamegosztás, ill. a szomszédos, de gyakran távolabbi vidékekkel való gazdasági kapcsolattartás. A megszerzett vagy megtermelt javak minősége, azok általános vagy specifikus előfordulása és felhasználhatósága, a műveltség egészére gyakorolt hatásuk, nem utolsósorban az előállítók és a felhasználók közötti távolságok alapvetően befolyásolták az árucseré lehetőségeit és jellegét. Az egymástól távolabb élők elvileg csak a legszükségesebbekre korlátozták a cserét, s csak kevés ember vett részt azok közvetítésében, addig a változatos adottságú kistájak között az árucseré rendszeressé – akár folyamatossá – válhatott, s valóságos mozgalomként volt jelen a népesség egyes csoportjainak életmódjában.²⁵ Mindezek történeti folyamatok voltak, többféle változóval. Látszólag azonosak csupán a földrajzi feltételeik, mivel egy-egy táj természeti javai is kimerül(het)nek, vagy egyszerűen értéktelenné vál(hat)nak az ember technikai fejlődése során (pl. obszidián, elfogyó nemesfémkészlet vagy más bányakincsek), ill. a tájak ember által történő átalakítása jelentősen megváltoztathatja a táj hasznosításának formáit. Erőteljesebb változás jellemzi a társadalom és a műveltség történeti folyamatát: a tájak, csoportok közötti cserében kezdetben alapvető javak jelentek meg, amelyek az évszázadok során differenciálódtak. Tudjuk, hogy a 18–19. század fordulóján erőteljesen gyarapodott a parasztok tárgyi világa is, míg a jobbágyfelszabadítást követően a különféle termelvények előállítására szakosodott parasztok akár a másként specializálódott szomszédos falvakkal is kereskedhettek.²⁶ Jellemzően azonban egymástól eltérő adottságú vidékek kapcsolata volt életképes, hasonló adottságú tájak népe ritkán cserélte

²⁵ Kós 1972. 9., Dankó 1991. 643–646.

²⁶ Csilléry 1977. 21., Hofer 1975. 401–402., Kósa 1990. 82–83.

ki a javait. Különös jelentőségű volt persze etnológiailag is a különböző korszakok luxuscikkeinek kontinentális forgalma, aminek a tárgyalása azonban nem tartozik jelen témánkhoz.

A javak cseréje tehát többirányúan meghatározott, s abban a különböző természeti feltételek, a kultúrában élő ember csoportjainak azokhoz való alkalmazkodása, a termelőtevékenység mindenkori színvonala, ill. a társadalmi munkamegosztás nyilvánul meg. Az ember gazdasági tevékenysége – különösen termelőmunkája – során állandó szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban állt a földrajzi környezetével. E sajátos kölcsönhatás jellegzetes *térbeli* formákban valósult meg, ám a természeti ökoszférák és a társadalmi-gazdasági szférák korrelációja az alkalmazkodási formák *időbeli* (történeti) rendjeit követte. Ezek a rendek lényegében a tradicionális kultúra regionális változatait körvonalazzák, amelyek állandósága vagy változásra való hajlama sok tekintetben éppen az előbbiek által behatárolt.²⁷ Elfogadott etnológiai, ökológiai elv, hogy az emberi tevékenység nem egyszerű „lenyomata” a táji feltételeknek, s hogy a hasonló földrajzi adottságok között élő csoportok létformái csak hasonlítanak egymásra, de nem azonosak.²⁸ Mégis úgy tűnik, hogy a hagyományos műveltség regionális típusai lényegében lefedik a geográfiai térségeket, s hogy a tradicionális műveltség – főleg annak földrajzi feltételekhez kötődő része – táji típusokként modellezhető. A természetből megszerzett és a megtermelt javakat az egyes tájak hasznosításának révén állítják elő a különböző közösségek, így ezek a javak is specifikusak kisebb-nagyobb mértékben: a gabonafélék nyilván kevésbé, mint a gyümölcsök, az utóbbiak pedig nyilván kevésbé, mint a specifikus anyagokból előállított kézművestermékek.

A különböző adottságú nagytájak eltérő létformáinak, valamint azok gazdasági és műveltségi kapcsolatainak, érintkezésének kérdése alapvető történeti és etnológiai problematika. A *síksági* és a *hegyvidéki* népek műveltségét határoló ökológiai zónák kérdése talán egyértelműbben kidolgozott a nagyobb régiókat elemző munkákban. Érdekes itt utalni például *Grigg D. B.* nagy ívű összefoglalására a Föld mezőgazdasági rendszereiről, amelyben a különböző kontinensek zónális szerkezetű mezőgazdasági struktúrái

²⁷ A Felföld vonatkozásában például: Mendöl 1932. 32. skk., Frisnyák 1985. 8. A Felföld néprajzi jellegéről összegzően: Paládi-Kovács 1994. 1–36. Lásd még: Viga 2007. 25–42.

²⁸ Gunda 1986. 3. Frisnyák Sándor véleménye szerint az azonos geográfiai környezet azonos alkalmazkodási folyamatokat indít el. Az emberi *alkalmazkodás* mellett nagy jelentőséget tulajdonít azonban az *antropogén tájformálásnak* (*átformálás*), s hozzáteszi, hogy a homogén területeken sem teljesen egyforma a környezet felhasználás. Vö. Frisnyák 2009. 7.

kiválóan mutatják azok földrajzi feltételrendszerét, az ember által legfeljebb részleteiben formálható táji feltételek egyértelmű meghatározó szerepét.²⁹ Bökönyi Sándor a neolitizáció és a korai mezőgazdaság kapcsán utalt arra, hogy a korai házasítók közül a Közel-Kelet hegyi csoportjai inkább kecskét, a síkvidékiek pedig inkább a juhot részesítették előnyben.³⁰ (A kárpát-medencei pásztorkodás és földművelés rendszerében – hasonlóan Eurázsia más tájaihoz – határozottan elkülönültek egymástól a földrajzi nagyrégiók típusai.)³¹ Nyugat-Európa hegyvidékei és mélyföldjei egymásra utaltságából eredő kapcsolatainak történetéhez, és a társadalmi munkamegosztás problematikájához több fontos összefüggését említi immár klasszikus munkájában *Fernand Braudel* is.³² Nem kevésbé fontosak azok a megállapításai, amelyeket „Franciaország identitása” című könyvében az ország „sokféleségéről” megfogalmaz, a távolságok és a nyelvi különbségek által vont határok hatásairól, s arról, hogy valójában nem társadalmat, hanem társadalmakat tanulmányoz a történész az ország sokfélesége miatt.³³ Robert Burling Délkelet-Ázsia területére dolgozta ki pregnánsan az eltérő létformák modelljét. Már könyve címe – „Hegyi farmok és padi mezők”, melyben a padi vagy paddy a síkságok öntözéses rizstermesztését jelenti – is jelzi a két térség karakteresen eltérő jellegét. Az egyik ökológiai környezete 200 méter feletti, akár 2000 méteres magasságig terjedő hegy vagy fennsík, erdővel, dzsungellel, a másiké folyamvölgyek – akár hegyekben is –, de különösen deltavidékek, tengerparti síkságok kultúrtája, kevés fával, erdővel, inkább ligetekkel. Az előbbiek égetéses-irtásos talajváltó gazdálkodást folytatnak, s nem ismerik a trágyázást, szemben a síkságiakkal, akik öntözéses rizstermeléssel foglalkoznak. Az előbbiek eszközei az ásóbot és a bozótvágo kés, az utóbbiaké a bivaly vontatta eke, borona és szekér. A hegyvidékiek inkább törzsi keretben éltek, írás nélkül, s az animizmus jellemzi a hitvilágukat, az utóbbiak centralizált államokban, s nagy, tételes vallások (buddhizmus, konfucionizmus, taoizmus) híveiként.³⁴

²⁹ Grigg 1980. A mezőgazdaság regionális típusait bemutató, összesítő térképlap: 15.

³⁰ Bökönyi 1974. 190.

³¹ Földes 1957. 149–156., Paládi-Kovács 1993. passim, korszakonként az állattartás típusainál., Györffy 1928. 1–46., Összegzően: Balassa 2001. 295–304.

³² Braudel 1985. 114., 494.

³³ Braudel 2003. 44–76.

³⁴ Burling 1965. Vargyas Gábornak köszönöm meg a kötettel kapcsolatos információkat. A gazdasági tevékenységek táji-természeti meghatározottságához lásd még: Löfgren 1976. 100–116., Bargatzky 1986.

Kétségtelen, a kultúrák efféle összevetése túlzó általánosításokat jelenthet, amelyek ellenpéldákkal gyengíthetők, s bizonyos az is, hogy mindez inkább a távolabbi múltban volt érvényes, kevésbé a közelmúltban vagy a jelenben. Maga a problémafelvetés természetesen nem ismeretlen a Kárpát-medence tájainak összefüggésében, azonban elsősorban a geográfusok részéről volt jellemző, s nem csak azért, mert a második világháború utáni etnográfia ne nyúlt volna időről időre a társadalom és a kultúra földrajzi meghatározottságának, ill. – inkább csak az 1980-as évektől – a kultúrában élő ember környezetre gyakorolt hatásának problematikájához.³⁵ (Más kérdés, hogy a földrajztudomány két háború közötti örökségének értelmezése – elvi, ideológiai megfontolásokból – hosszú időn át nem tartozhatott a hivatalos tudományosság által elfogadotthoz.) Az eltérő táji környezetben élő csoportok létformáinak leírásánál evidensnek tűnt a környezet és a benne élő ember műveltségének megfeleltetése, ám a kulturális jelenségek elterjedése, hangsúlyosan a kulturális csoportok problematikája rendre felvetette a tér és a társadalom, a tér és a történetiség közötti átjárás kérdését.³⁶ Keményfi Róbert részletezően összefoglalta a magyar néprajz földrajzi szemléletének tudománytörténetét, s részletezően foglalkozott a geográfia és az etnográfia térszemléletének, térlátásának egyező és eltérő vonásaival is.³⁷ Vizsgálataim szempontjából itt egyrészt térbeli/területi *hierarchia* és az annak adekvát kulturális „megfeleltetés” jelentőségét emelem ki,³⁸ valamint a *régió* fogalmának kérdését. Az utóbbi – sokféle és változó értelmezése ellenére – földrajzi keretek között szervesülő integrációt körvonalaz, amin belül a különböző csoportok jellemzően a létformák szerint tömbösödtek.³⁹ A nagytáji integrációnak jellemzője volt a kisebb egységek és a települések kapcsolata és egymást kiegészítő jellege.⁴⁰ A Felföldön mindezek értelmezése összefügg az együtt élő népek etnikai folyamataival, az azokat bonyolultan átszövő tevékenységi formákkal, amelyek változásokat hordoztak,

³⁵ Az említés szintjén: Gunda 1968. 93–103., Barabás 1980. 23–35., Kósa 1982. 15–20.

³⁶ A földrajzi környezetnek az anyagi kultúra jelenségeire gyakorolt hatásáról: Barabás 1963. 72–87., Gunda 1980. 9–21., Paládi-Kovács 1980. 57–75. A tér és a történelem kérdéséről lásd: Benda-Szekeres (szerk.) 2002. kötet tanulmányait.

³⁷ Keményfi 2004. 19–49.

³⁸ Keményfi 2004. 20. Vö. Barabás 1980. 34–35., Paládi-Kovács 1980. 70–73.

³⁹ Keményfi 2004. 21. skk., A kiterjedt irodalomból lásd még: Borsos 2002. 103–112., Csíki 2002. 55–67., A Magyar Néprajzi Atlasz regionális tanulságainak összegzéséhez: Borsos 2010. 5–65., A területi szerveződés, a regionalizmus földrajzi értelmezéséről összegzően: Csüllög 2006., Csüllög 2009., Süli-Zakar 1996. 139–159., Süli-Zakar–Csüllög 2003. 15–44., A történeti aspektushoz: Benko 1999. Valamennyi bőséges irodalommal.

⁴⁰ Andrásfalvy 1978. 240.

nem utolsósorban éppen a különböző tájak változó hasznosítása miatt.⁴¹ *Paládi-Kovács Attila* szerint mindez egy kulturális régiót körvonalaz. Az eltelt másfél évtizedben számos új feldolgozás született ebben a kérdéskörben – közülük igen soknak az eredményét jelen disszertáció igyekezett felhasználni –, mégis, osztom *Paládi-Kovács* azon megállapítását, hogy a kulturális régió meghatározó jegyeinek összegzésével, s azok változásának történeti folyamataival még alapvetően adós a történeti etnográfia.⁴² Tanulságos lenne a Magyar Néprajzi Atlasz lapjainak kiaknázása, ám – túl azon, hogy ez meghaladja a disszertáció témáját és terjedelmét –, annak csak a magyar nyelvű településekről gyűjtött anyaga a vegyes lakosságú peremterületeken nem teszi lehetővé az interpretációt.⁴³ A létformák földrajzi meghatározottsága mellett például bizonyára ennek tudható be, hogy *Borsos Balázsnak* a Magyar Néprajzi Atlasz adatbázisát számítógépes módszerekkel feldolgozó szintézise a *kulturális nagyrégiók* és a *kulturális középrégiók* körülhatárolásánál érdemben nem juthatott túl a geográfiai tájbeosztás keretein, de jószerével *táji csoport*ként értelmezhető az általa bemutatott *kulturális kisméregiók* jelentős része is.⁴⁴

B. A 20. századi magyar geográfia különböző irányzatainak – elsősorban az emberföldrajz, a kultúrgeográfia és a történeti földrajz⁴⁵ – művelői, valamint az ő eredményeiket felhasználó gazdaságtörténészek és társadalomkutatók nem csupán felismerték és megrajzolták a Kárpát-medence övezetes térszerkezetének jellemzőit, de megszerkesztették, és részleteiben többször újraszerkesztették azt a modellt is, amelynek elemeiként a nagytájak komplementerként működtek együtt a Trianon előtti magyar állam rendszerében. (A magyarság történeti balsorsa mellett, különleges kvalitású tudósok személyes élettörténetét is alapvetően beárnyékolta, hogy az új határok és megváltozott politikai szituáció következtében csak ritkán és rövid ideig lehetett legális és elfogadott ez a véleményük, s nem ritkán olyan történeti helyzetekben, amelyeknek a megítélése

⁴¹ *Paládi-Kovács* 1984. 58., *Keményfi* 1998., *Liszka* 2002. 113. A kistáji tagolódás és az etnikai folyamatok összefüggéséhez: *Bagdi-Demeter* 2007. 149–169., *Ilyés* 1998. 321–332., *Ilyés* 2000. 71–81., *Kiliánová* 1994. 45–56.

⁴² *Paládi-Kovács* 1994. 1–36., *Paládi-Kovács* 2000. 239–308. A felföldi iparral kapcsolatos kutatásai összegzően: *Paládi-Kovács* 2007.

⁴³ *Barabás* (szerk.) 1987–1992. *Liszka József* a Szlovák Néprajzi Atlasz interpretációs problémáira hívta fel a figyelmet. *Liszka* 2002. 113. Vö. *Kovačevićová* (szerk.) 1990. Továbbiakban EAS.

⁴⁴ *Borsos* 2010. 50–57. A *táji csoport* hagyományos meghatározása: *Kósa-Filep* 1975. 45–51.

⁴⁵ A földrajz ezen szakágainak változó értelmezéséhez: *Fodor* 2006. 352–359., *Frisnyák* 2009. 7. Lásd még: *Musset* 2002. 39–64.

utóbb tovább rontotta szakmai és emberi presztízszüket. A kárpát-medencei léptékű térszemlélet az elmúlt két évtizedben is lassan, s nem feltétlenül a tudomány belső folyamataként nyert polgárjogot.⁴⁶⁾ Megállapításaik szerint, a centrális sík vidéki területek, az azokat övező domb- és a hegyvidéki zóna, valamint az erdős hegykeret népessége létformáinak együttműködése a természeti feltételekhez igazodó gazdasági és társadalmi felépítmény volt, ami etnikai-kulturális folyamatokkal járt együtt. A regionális rendszereket a sík vidékre siető folyók völgyének közlekedőútjai kapcsolták össze egymással. *Cholnoky Jenő* felhívta a figyelmet arra, hogy a Szent István korában kialakult királyi vármegyék rendje földrajzi feltételekhez (is) igazodott, s a vármegyehatárok sokfelé természetes határokat (is) követtek. Ez azt is jelentette, hogy a vármegyék közigazgatási egységei gyakran önmaguk is eltérő táji feltételeket és termelési adottságokat egyesítettek, ami egyszerre biztosította bizonyos belső munkamegosztás és külső kapcsolatok lehetőségét. Témánk szempontjából különösen fontos, hogy a Felföld vármegyéi az Árpád-házi királyok és az Anjouk korában lényegében egy-egy medencében helyezkedtek el (Nógrád, Gömör, Szepes, Turóc, Liptó), míg Bars, Abaúj Tornával és Sáros kettős völgyrendszerekben alakult. A szóban forgó medencéket *Mendöl Tibor* önálló *életkamrácskáknak* nevezte.⁴⁷ *Mendöl* megfogalmazását a problematika egésze szempontjából is érdemes részletesen idézni: A Kárpát-medence „domborzati képének valóban a belső medencerendszer és a külső hegységkeret legösszefoglalóbb két nagy egysége. A domborzat elrendeződését nagy vonásokban ismétli... az éghajlaté, a növényzeté és természetesen a talajtípusoké... sőt még az emberi életformák is. A gazdálkodás és település lehetőségei és valóságos fejlődése is mások belül és fokozatosan, szinte gyűrűszerű átmenetekben mások a kifelé egyre magasabb peremeken. Az ilyen különbségek kiegészülésre, a javak cseréjére csábítanak. Ez a csere, általában az anyagi és szellemi javakra, sőt magukra az emberekre is kiterjedő fogalom, a tájak gyűrűire merőleges, tehát sugárirányú utakat keres. Ezeket az utakat a természet már maga kijelölte: a hegységkeretből valóban sugarasan futnak le a völgyek és a medencerendszer feneke felé.”⁴⁸

Prinz Gyula és *Teleki Pál* a kézművesség, ill. az ipar megtelepülésének feltételei kap-

⁴⁶⁾ A kérdéshez lásd például: Rónai 1989., Fodor Ferencről részletes bibliográfiájával: Hajdú 2006. XI–XLII.

⁴⁷⁾ Cholnoky é. n. 72–92., 112–131., Fodor–Teleki–Cholnoky 1924., Mendöl 1940. 17. A Felföld medencéinek ökológiai tagolódásához: Pinczés 1996. 37–38. A vármegyék kialakulásának történetéről: Kristó 1988., Kristó 2003. Meg kell jegyeznünk, hogy a történeti vármegyék a közelmúltig alapul szolgáltak a szlovákság néprajzi vidékeinek meghatározásánál is. Vö. Márkus 1980. 190–191.

⁴⁸⁾ Mendöl 1940. 3–4. Kiemelések tőlem.

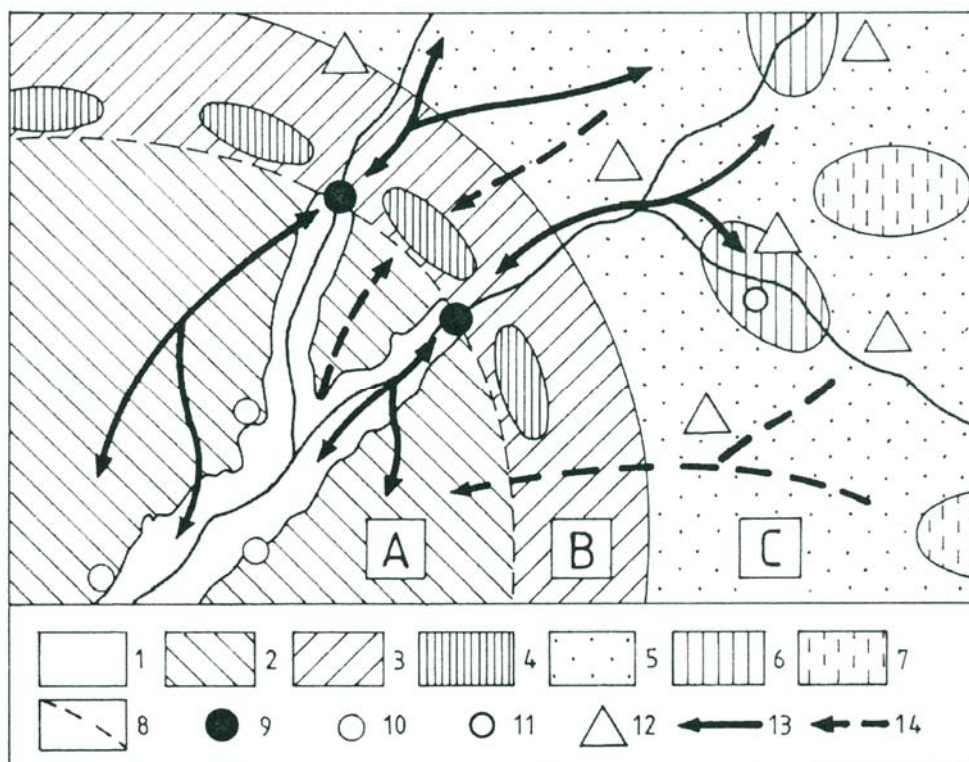
csán tett máig érvényes megállapítást: „Az ország belsejének hagyományos háziiparát (textil, bőr) övszerűen veszi körül az erdővidék – nem kis mértékben szláv faipara. Ebben zárványként helyezkedik el a felföldi érceshegység kis vasipari foltja... A kézműves városok az erdőgyűrűket lepték el a medencék szélén. Egyes felvidéki medencékben sűrűn zsúfolódtak, a nagyobb völgyekben viszont a kereskedőutak mentén oszlottak el. Nagy a sűrűségük az erdővidéken, ritkaság a száraz medencékben.”⁴⁹ Nem kevéssé fontos megállapításuk a Felföld és a magyar Alföld közötti átmeneti övezetekről: „A Felföld déli, alacsony domborzati szférában levő szegélyzete egyike a legkifejezettebb átmeneti területnek. Az eredetileg vegyeslombos erdőség már a középkorban irtás által megfogyatkozott legelőre változott át... De ma is széles birkalegelők kopárságai választják szét a rozs-, árpa és búzaföldeket. Új elem került ebbe a tájba a barnaszéntepek körül a bányászat és az ahhoz kapcsolódó ipar által... Főleg a fejlett mezőgazdaság munkásai a tótok, favágók, tutajosok, zsindelykészítők... A falvakat csak csekély élelmet adó föld veszi körül. A tájképen is meglátszik ezért, hogy az aránylag tömérdek fakunyhó népe főleg iparból, az erdőből és a háziiparból... azután házalásból, idény-munkából, alkalmi munkából él, melyekre nyári vándorútjain tesz szert... A Felföld az egész ország gazdasági életességében az építőfa, papír-, bőr-, szövő- és fonó, üveg- és fémipari termékek szállítója, és az alsó-magyarországi... mezőgazdasági táj évszakos munkásszükségletének kielégítője.”⁵⁰

Az áruforgalom másik meghatározója – a Kárpát-medence centruma – a legbelső, legnagyobb táj, a magyar Alföld volt, amely évszázadokon át egyoldalú termékfelesleggel rendelkezett gabonából. Áruforgalmában ennek megfelelően dominált a gabona, főleg a búza áramlott a peremterületek felé, cserében annak fájáért, kézművestermékeiért, nem utolsósorban időszakosan felhasznált munkaerő-feleslegéért.⁵¹ A problematikát az elmúlt évtizedekben tovább értelmező *Frisnyák Sándor* véleménye szerint a Kárpát-medence munkamegosztásának nagy térszerkezeti egységei (régiók) a történeti források alapján pontosan nem határolhatók körül, a 18–19. században azonban nagyjából azonosak voltak a természetföldrajzi tájbeosztással. A nagyrégiók kialakulását és egybeszerveződését hosszú fejlődési folyamatnak tartja, amelyben az Alföld gazdasági

⁴⁹ Prinz–Teleki é. n. II. 260–264. passim.

⁵⁰ Prinz–Teleki é. n. II. 180–182. Kiemelések tölem. Vö. még: Cholnoky é. n. 59., 63., Enyedi 1961. 159., Enyedi 1965.

⁵¹ Bulla–Mendöl 1947. 148., Fodor 1928. 368., Fodor–Teleki–Cholnoky 1928., Gunda 1940.

3. kép. A Kárpát-medence munkamegosztásának földrajzi modellje (Frisnyák 2009. 31. nyomán). A: medencesíkság, B: dombvidék, C: hegységkeret. 1: ártéri síkság monokulturális állattenyésztéssel, 2: ármentes szintek (életkamrák) földműveléssel, 3: dombsági tájak vegyes gazdálkodással, 4: szőlő- és gyümölcsstermesztés, 5: erdő, 6: hegységközi kismedencék földműveléssel, 7: havasi legelő, 8: vásárvonal, 9: vásárváros, 10: árperemi település, 11: medenceközpont, 12: hegyvidéki ipar, 13: a gazdasági javak áramlása, 14: a munkaerő vándorlás iránya

centrumtérsege integráló szerepet töltött be. Úgy véli, hogy a Kárpát-medence ökonómiai egysége – beleszámítva az ország három részre szakadásának időszakát is – egészen 1920-ig megmaradt, és csak a régiók hagyományos kapcsolatrendszerének fel számolásával szűnt meg.⁵²

A Kárpát-medence alapvetően két részre, a központi medencékre és az 1500 km hosszú, mintegy 150–200 km széles hegységkeretre különül el. A 325 000 km² területű térségnek 51%-át a 200 méternél alacsonyabb síksági tájtypusok adják, a dombságok (201–500 méter) 24%, a középhegységek (501–1000 méter) 20%, az 1000 méter feletti hegyvidékek pedig 5% arányban részesednek. Az alföldek, a dombságok és a hegyek kö-

⁵² Frisnyák 2000. 168–173., Frisnyák 2002. 17–23., Frisnyák 2009. 7–9. Vö. még: Frisnyák 1990. A Felföld (Felvidék) önálló térszerkezeti egységéhez és Trianon utáni szerepköréhez lásd: Tóth 1998. 257–258.

zötti kismedencék kedvező ökológiai feltételeket biztosítanak mind az állattenyésztő, mind a földművelő tevékenységhez. A mezőgazdasági tevékenység magassági határa 1000–1100 méter, a gabonatermelés délen 900, északon 600 méter magasságig lehetséges. A Kárpát-medence területének mintegy $\frac{3}{4}$ része alkalmas gabonafélék termesztésére.⁵³

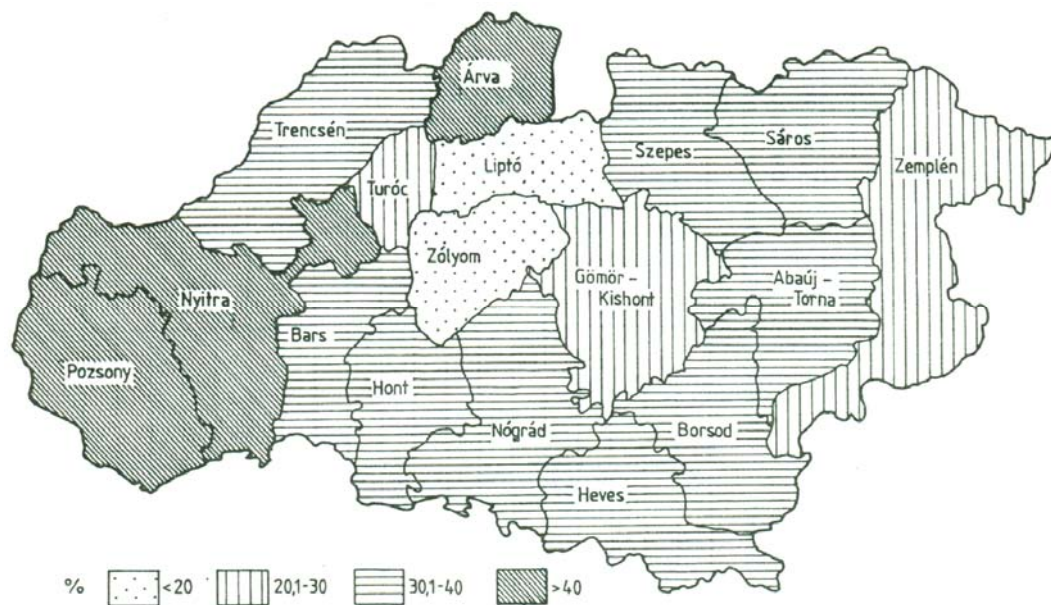
A vizsgált területen a nagytájak közötti kontaktzónák egymástól alapjaiban eltérő létformákat választanak el, amelyek belső táji differenciáltsága és életmódbeli összetettsége azonban erőteljesen árnyalja a képet. A délről érintkező sáv (Alacsony-Felföld) maga is erősen tagolt medencék és folyóvölgyek által, északról a Selmeci-hegység, a Karancs, a Medves, délről a Börzsöny, a Mátra és a Zempléni-hegyvidék keretezi. Hasonlóan nem homogén a Magas-Felföld területe sem: a lokális vagy mikroregionális sajátosságoknak megfelelően markáns különbségek lehetnek a munkamegosztás nagytájai rendszerében is.⁵⁴ (Paládi-Kovács Attila nagyon fontos megállapítása a Felföld néprajzi jellege kapcsán, hogy abban számos specifikus elemmel keverednek az északi magyar népterület és az érintkező szláv és más csoportok műveltségének jegyei.)⁵⁵ A földrajzi adottságokhoz alkalmazkodó, kistájak mentén tagolt életformát kialakító népcsoportok műveltségének és gazdasági kapcsolatainak volt köszönhető, hogy az Északi-középhegység (Mátra-erdő) kulturális jellege alapvetően eltér mind a magyar Alföldétől, mind a Magas-Felföldétől, s igen sok vonásában különbözik – övezetesen átmenetet mutat – a Felföld déli medencesorának csoportjai felé. Sajátos ütközőövezetként is értelmezhető ez a térség a két nagytáj között, ami összetettségében is jellemző létformát képviselt, egyszersmind rugalmas rendszert, amelyen mind északi, mind déli irányból áthatoltak a szomszédos nagytájak javai. Ezek a javak azonban – a változó feltételekhez igazodva – kiegészülhettek az itt élők termelvényeivel és termékeivel, de be is kapcsolódhattak ezeknek a csoportoknak az ellátásába. Az *átmenetiség* a létformák jellegét adta, egyszersmind a kultúra állapotának egyik meghatározója is volt. Az itt élők generációi folyamatosan alakították a földrajzi környezetüket, de az újonnan betelepülők mindenkorai csoportjai a mindenkorai feltételek történeti folyamatában találták meg létük alapját, s ahhoz idomult – magukkal hozott jegyeivel együtt – az egész műveltségük.⁵⁶

⁵³ Paládi-Kovács 1994. 6., Frisnyák 2009. 9.

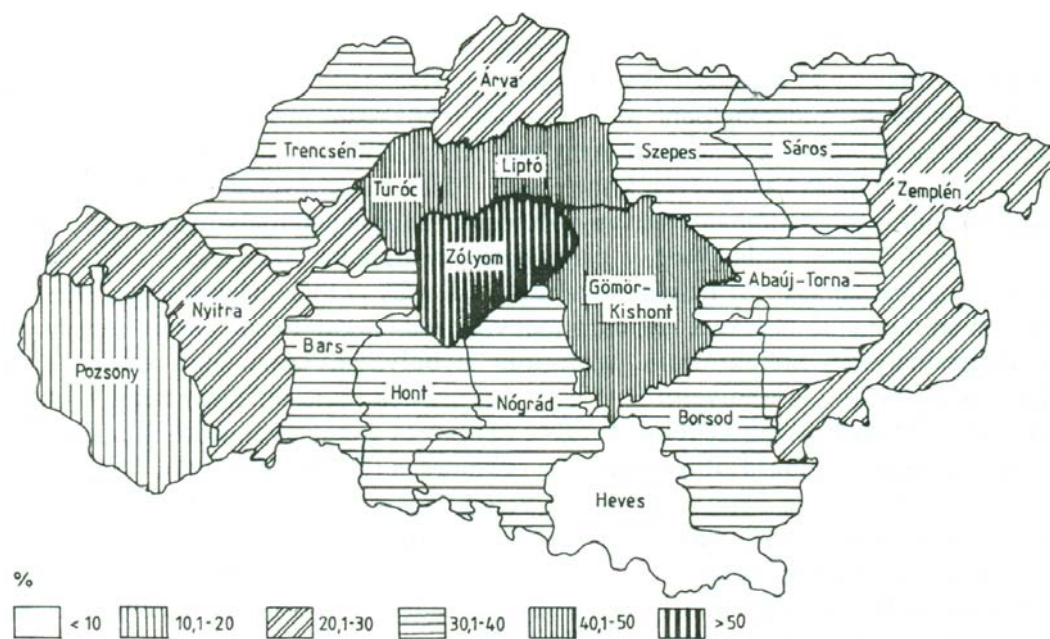
⁵⁴ Frisnyák 2009. 7–8.

⁵⁵ Paládi-Kovács 1994. 21. skk., Lásd még: Paládi-Kovács 1984. 61–73.

⁵⁶ Összegzően: Viga 1988., Viga 1990. 9–20.

4. kép. A szántóföldek részesedése a Felföld vármegyéinek területéből, 1865.
(Frisnyák 1998. 369. nyomán)

5. kép. Az erdők részesedése a Felföld vármegyéinek területéből, 1865.
(Frisnyák 1998. 380. nyomán)

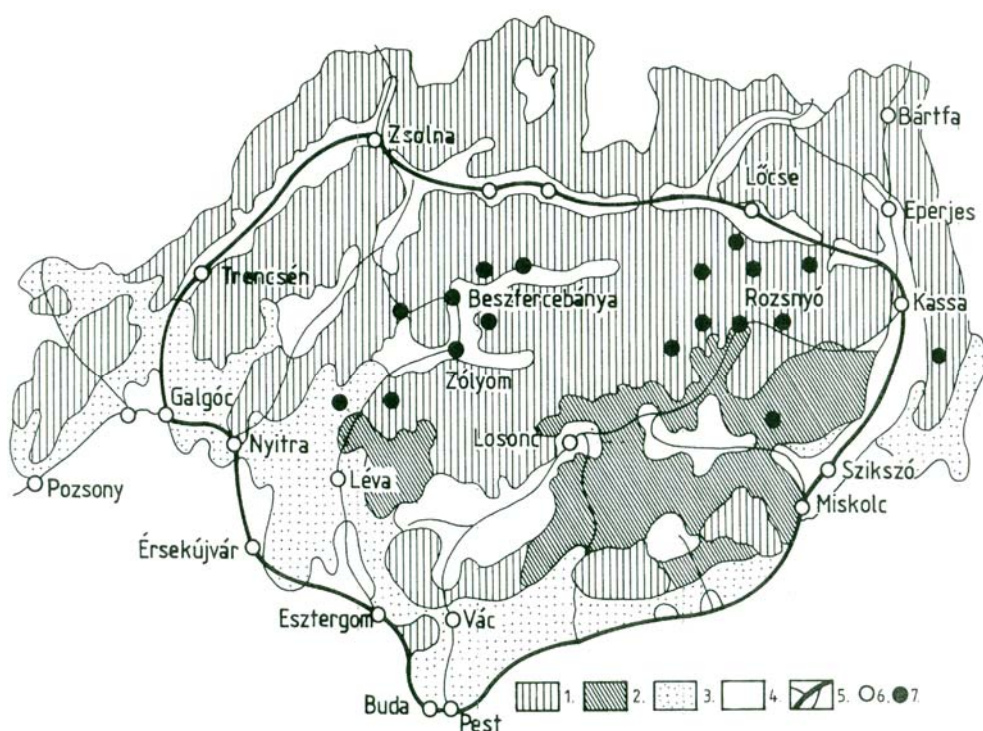
Heckenast Gusztáv kutatásai igazolták, hogy az Árpád-kor fejedelmi/királyi szolgálonépei önálló szakosodott tömböket hoztak létre a fémipar és más, természetes nyersanyagokhoz kötött kézművestevékenységek végzésére, amelyek vélhetően a tájhasználat jellegzetes formáival is összekapcsolhatók. Abban az időszakban az ország bányászatának csomópontjai a Felföldön jöttek létre: a Garam és mellékvölgyeiben valamint a Gömör-Szepesi Érchegységben. A 13–18. században – Magyarország Európa bányászati nagyhatalma volt – kiterjedt a bányászat és az ipari tevékenység.⁵⁷ A Felföld déli sávjának (*Északi-középhegység* – Mátraerdő) lejtői és medencesorai is évezredek óta emberi telephelyként lakottak, a föld mélye pedig ott is fontos ásványkincseket rejt, melyek kiaknázása jellegzetes tevékenységként volt jelen az itt élő népcsoportok életmódjában.⁵⁸ A 19. században mind a medenceválasztó belső hegység területén, mind a Kárpát-medence hegykeretén fellendült a bányászat. A *Selmeczi-* és a *Gömör-Szepesi Érchegység* területén a régi nemesfém-bányászatot messze felülmúlta a vasérc és a szén termelése. Mindez – különösen a vasban gazdag Gömör-Szepesi Érchegység területén – jelentős nehézipart teremtett. (Zólyom, Liptó, Gömör és Szepes népének 1910-ben már kb. 30%-a élt iparból és bányászatból, míg az ország egész lakosságának csak kb. 18%-a.) Ennek következtében tovább differenciálódott a hegykeret és a belső medencesor – korábban is elütő – gazdasági élete. Ehhez járult még a tájcsoporthoz eltérő népsűrűsége, a hegykeret relatív túlnépesedése. A szűk völgyekre és kis medencékre szorítkozó mezőgazdasági termőterület túlnépesedése önmagában is segítette a bányászat és az ipar fejlődését. Önmagában a Felföld ipara azonban nem tudta levezetni a túlnépesedés nyomását, s az időszakos vándorlások mellett, a 20. század elején Árvától, Gömörtől, Liptótól keletre, Ung vármegyéig a kivándorlás rendkívül intenzív volt, ami meghaladta a természetes szaporodást. Bár a kinyert nyersanyagok aránya, egyáltalán, a bányászat gazdasági jelentősége a bányahelyekkel együtt is módosult,⁵⁹ fontosabb, hogy az évszázadok során növekedett a bányász-iparos népesség létszáma, ezzel a differenciálódó társadalom munkamegosztása. Az ipartelepek élelmiszer-ellátása a Kamarák, a Kincstár és a magánföldesurak részéről is alapvető fontosságú gazdasági tényező volt, ami újabb csoportok bevonását jelentette ebbe a kapcsolatrendszerbe. Talán még az sem zárható ki, hogy mindezek együttes működtetése, összehangolása komolyabb erőfeszítéseket

⁵⁷ Heckenast 1970., Frisnyák 2002. 20.

⁵⁸ Bulla 1964. 145–146.

⁵⁹ Pinczés 1996. 339., Zsámboki 1982. 13–48.

igényelt a feudális kori, ill. újkori hatalomtól az eddig ismertnél! Ennek belső arányai ugyan majd csak a 19. század utolsó harmadában lesznek egyértelműek, hiszen párhuzamosan évszázadokig zajlott a parasztok térfoglalása is, bizonyos, hogy a felföldi régió népességének megosztott társadalma kifejezetten rászorult egymás gazdasági javaira. Olyan társadalmi modellként működött, ami feltételezte a javak folyamatos cseréjét a nagytájon belül, ami rendszeresen kiegészült a sík vidékek termelvényeivel is.

6. kép. A Felföld térszerkezete a 18–19. században (Frisnyák 1998. 367. nyomán).
 1: közép- és magashegységi erdőgazdálkodás, erdei és havasi pásztorkodás,
 2: dombvidéki erdő- és mezőgazdálkodás, 3: dombvidéki mezőgazdálkodás,
 helyenként szőlő- és bortermeléssel, 4: folyóvölgyek és hegységközi kismédecék
 átmeneti gazdálkodással, 5: a legfontosabb közlekedési folyosók és a jelentősebb
 csatlakozó utak, 6: kereskedelmi, ipari, forgalmi, művelődési stb. központok,
 7: bányavárosok

A gazdaságtörténet adatai a 13–14. századtól hitelesítik az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatok meglétét, ami a köznapi élet egyre fontosabbá váló feltétele volt.⁶⁰ Az életszükségletek kielégítését csak változatos adottságú tájak összeműködése tudta fenntartani, homogén tájaké nem, az eltérő termelési adottságok a területi

⁶⁰ Szabó 1969. 236–240.

munkamegosztás feltételei, ami viszont magában hordja a javak cseréje, az árucseré kapcsolatok meglétét.⁶¹ Mindez azonban távolról sem jelenti, hogy a nagytájak létformái századokon keresztül változatlanok lettek volna. Elegendő itt csupán arra a folyamatra utalni, ami a térség földművelő gazdálkodásának változó feltételrendszerét alakította. A 11–13. században – a teraszos folyó- és patak völgyekben és az intramontán kismedencékben – még csak megkezdődött a természeti környezet humanizálása, s az erdei irtványföldek generációk munkájával formálódtak agrártájakká. A 19. század derekán viszont már meghaladta az erdőterületet a Felföld szántóföldjeinek kiterjedése (32,1%, ill. 34,7%), igaz, nem csak, vagy nem elsősorban a földművelők térhódítása miatt.⁶² De változó létformákat és társadalmi struktúrát körvonalaz a Felföld ásványi nyersanyagai hasznosításának története is: az annak megmunkálására szakosodott, nyelvén, etnikai/vallási és kulturális arculatában összetett és részleteiben módosuló népesség folyamatos alkalmazkodását a földrajzi feltételek változásához, és permanens tevékenységét a táji környezet formálásában.⁶³ Történeti folyamatokban értelmezhető a Felföld megszállása, csoportjainak – a lehetőségekhez mérten alakuló – létformája, tájhasználatuk formái, a települések hierarchiája, s a csoportok műveltségének állapota is. A gazdaság súlypontjai a régió belül is változtak, nem volt stabil és változatlan a résztvevő csoportok szerepe sem. A különböző csoportok közösségeinek boldogulását vélhetően külső gazdasági és társadalmi tényezők is befolyásolták, s hatottak azokra a különféle divatok is. Nem állóképek összevetéséről van tehát szó a régiók értelmezésénél, hanem működő, részleteiben alakuló rendszerekről, amelyek arculatának megformálásában egymás hatásai is számottevőek voltak.

C. A modern ökológiai szemlélet a Kárpát-medence sokféleségét, a térség különleges helyzetű és sajátos biodiverzitású jellegét hangsúlyozza: nincs Európának még egy olyan területe, amelyet a hegységek ennyire, minden oldalról körülzárnak. Ennek következtében a Kelet-Európára jellemző általános, egyveretű zonalitás itt feltöredezik, és egyedi jellegű tájak mozaikos változatossága a jellemző.⁶⁴ *Keményfi Róbert* Gömör-

⁶¹ Fodor 1928. 367–368., Andrásfalvy 1978. 231. skk., Tóth 1980. 230–232. Faragó Tamás szerint a kistáji munkamegosztás a településszerkezet, ill. a piac- és vásárhálózat kiegészítésére szolgált. Faragó 1984. 8.

⁶² Frisnyák 1998. 365–368.

⁶³ Egy állandónak tűnő „változó”: az éghajlat. Összegzően: Rácz 2000. 25–34., Vö. még: Rácz 1994. 311–325.

⁶⁴ Varga 2000. 137. Idézi: Andrásfalvy 2009. 15.

7. kép. Tájak és magyar népcsoportok Dél-Gömörben (Paládi-Kovács 2003. 99. nyomán).
I. Bányavidék, II. Szárazvölgy és karsztvidék, III. Folyóvölgyi lapály, IV. „Agyagövezet”,
fazekas falvak, V. Délnyugati erdővidék (Erdőhát, Medvesalja, Barkóság)

Kishont vármegye *Gömörország* elnevezése kapcsán vizsgálta meg a közigazgatási egység térszerkezetét, s keresett kapcsolatot a történeti Magyarország Kárpát-medencét kitöltő szerkezetével.⁶⁵ Nem kívánom ezen a helyen vitatni elképzelését, mert nem tudom igazolni, hogy a *Gömörország Magyarország kicsiben* elképzelés rokonítható-e a *Magyarország Európa kicsiben* tartalmával, s hogy mindkettő a változatosságot, az összetettséget, a létformák és a népek, kultúrák sokféleségét hivatott-e

⁶⁵ Keményfi 2006. 302–309. Lásd még: Keményfi 1998. A problematikáról teoretikusan: Hajdú 2006a. 390–417.

elsősorban kifejezni.⁶⁶ Témám szempontjából itt lényegesebbnek gondolom azt, hogy Gömör vármegye területe – összetett térszíni viszonyai és létformái mellett – két, egymástól határozottan elkülönülő geográfiai övezetet egyesített, amint arra *Ila Bálint* már korábban felhívta a figyelmet: a megye északi járásainak legeltető gazdálkodása, s különösen erdőmunkája és bányászata a déli részeken a magyarság földművelő kultúrájával társult, s termékeik mind a Magas-Felföld, mind a sík vidék irányában túljutottak a megye határain.⁶⁷ Ez a megosztottság a Felföld déli területén elhelyezkedő vármegyék többségére igaz. Nógrád illetén tagoltságáról *Fényes Elek* részletesen írt,⁶⁸ de jellemezte ez Kishont, Abaúj, Torna, Zemplén – Tokaj-Hegyalja, ill. az alföldi jellegű gazdálkodást folytató Bodrogköz révén –, de tulajdonképpen Heves és Borsod vármegyék területét is. *Frisnyák Sándor* a Zempléni-hegység példáján árnyaltan mutatta be a térség benépesítésének és gazdasági birtokbavételének több évszázados folyamatát. A hegység legkorábban, már az Árpád-korban benépesült keleti, nyugati és déli sávja – az előző Abaúj vármegye része volt, az annak nevét adó Abaújjárral együtt – részben a Hernád völgyének, részben a kereskedelmi utaknak, ill. Tokaj-Hegyalja szőlőjének köszönhetette dinamikáját, amihez persze számos lokális tényező is társult. A hegyvidék belső térségei azonban csak a 14–15. század, majd a 17–18. század montániparának köszönhatték benépesülésüket. Az egész történeti folyamat bonyolultan összetett etnikai összetevőkkel zajlott: Tokaj-Hegyalja vallonokkal (ólasz, ófrancia), később ruszinokkal, görögnek nevezett ortodox balkáni csoportokkal, zsidókkal és más szórványokkal kiegészült telepesei a művelés és a gazdasági haszonvétel különböző korszakaiban szervesültek, s integrálódott műveltségük is. A hegység magjának német eredetű telepesei éppen úgy új korszakot jelentettek a tájhasználatban (Telkibánya és környéke), mint a 18. század szlovák (ruszin) betelepülői, akik a nagyregió és a magyar Alföld keleti része *service nomádjaiként* tevékenykedtek erdőmunkájuk mellett.⁶⁹ Nem volt változatlan Tokaj-Hegyalja minőségi borvidékének kiterjedése sem, a filoxéra pedig gyakorlatilag elpusztította a Hernád mente, Gönc és környéke korábbi szőlőkultúráját, amit egy másik jelen-

⁶⁶ Az utóbbi Csaplovits Jánostól származik (1822), melynek értelmezésével részletezően foglalkozik: Kósa 1989. 60–61.

⁶⁷ *Ila* 1976. 400.

⁶⁸ Máshol részletesen idézem. Vö. Takács–Udvari 1991. 65.

⁶⁹ *Frisnyák* 2009b. 57–95., Konkolyné Gyúró 1990. (kézirat), Tokaj-Hegyaljáról összegzően: Balassa 1991., A zempléni házaló iparosokhoz: Petercsák 1983. 527–548. A *service nomád* terminus technicushoz: Gunda 1983. 9.

tős gyümölcs termesztése, a kajszibarack váltott fel a 19–20. század fordulójától.⁷⁰ A táj különböző adottságainak hasznosítására szakosodott csoportok tevékenysége tehát történeti folyamat, amelyben nem csupán a társadalom tájformáló tevékenysége érvényesült, hanem változott maga a társadalom is.⁷¹ A betelepült specialisták tevékenységének megszűnése vagy átalakulása akár a közösség koherens műveltségi állapotának megváltozásához és asszimilációhoz is vezethetett. A népesség által a különböző történeti időszakokban megszerzett vagy megtermelt javak értékesítésében és közvetítésében azonban nem csupán a helybeli népesség, ill. erre szakosodott csoportjaik egymást váltó generációi szerepére kell gondolnunk, hanem azokra a csoportokra is, amelyek évszázadokon át időszakosan elhozták munkaerejüket a zempléni tájakra. Ebben a vonatkozásban természetesen Tokaj-Hegyalja összpontosította a legtöbb munkaerőt: a bodrogi, az abaúji, a tiszántúli, s természetesen a zempléni magyar, szlovák, ruszin és más, szakosodott közvetítők (lengyelek, „görögök”, zsidók) az anyagi javak és a műveltség közvetítésének valóságos rendszerét hozták létre.⁷²

Hasonló összeműködés jellemezte a Mátra és a Bükk magasan fekvő falvainak telepés népességét a sík vidék magyar parasztjaival: az utóbbiak nem csupán a gazdasági háttérét biztosították a belső hegységi területek megszállásának, de emberöltőkön át gazdasági szimbiózisban is éltek egymással. Vagyis a Felföld déli része vegyes gazdálkodásának alapjait is a változatos földrajzi adottságok teremtették meg, amelyekre az itt élők és az – nem ritkán a hasznosításukra – idevándorlók felépítették saját társadalmukat és műveltségüket. (Az érintkező zóna tehát ebben az értelemben is „átmeneti” jellegű.) Az egyes települések és kistájak az ökológiai kereteit adták a közösségek működésének, de nem jelentették szükségképpen az egyes családi üzemek szervezeti kereteit/korlátait is. A boldogulni igyekvő ember és/vagy kisebb-nagyobb csoportjai mindig tágitani igyekeztek ezeken a határokon. Az egyes települések, kistájak, s az azokat a belső és külső kapcsolatrendszerében rendszerbe foglaló régiók valóságos szöveteiként működtek, éltek a gazdaságnak, társadalomnak és kultúrának, a táj és a tájat használó és formáló ember viszonyrendszerének. Csak mobil rendszerként értelmezhető mindaz, ahogyan az elmúlt évezred során a Felföld népcsoportjai együtt éltek: a földrajzi

⁷⁰ Bodó 1979. 480–490., Paládi-Kovács 1967., A gönci kajszibarackhoz: Mády–Viga 2001. I. 378–379. A térség egészéről összegzően lásd még: Frisnyák 2007. 265–270., Frisnyák 2007a. 271–278. A zempléni táj hasznosításának néprajzi vonatkozásaihoz: Viga 2007a. 217–232.

⁷¹ Viga 1996a. 271–278.

⁷² Udvari 1988. A vándormunka néprajzáról összegzően: Viga 2007. 98–128.

térseégeket történeti és társadalmi terekkel kitöltő és organikusan használó embercsoportok hétköznapijaiként és ünnepnapjaiként.

Bár a kérdés megválaszolása nem lehet jelen munka feladata, mégis érdemes elgondolkodni azon, hogy a táj hasznosításának fentebb leírt folyamatai, a különböző létformákat életük keretének tudó közösségek mennyire önmaguk, mennyire spontán módon alkalmazkodtak a változó környezet adottságaihoz – beleértve ebbe a társadalmi környezet hatásait is. Vagyis mennyiben kulturális adaptáció mindez, s mennyiben a kultúrában élő közösségek működése. Magam úgy gondolom, hogy az államhatalom és annak regionális, ill. megyei és helyi intézményei nagyon sok tekintetben befolyásolták a közösségek lehetőségeit és választásait. Ha a Felföld gazdasági életében meghatározó szerepet játszó erdők és ásványi nyersanyagok históriájára gondolunk, akkor magas szinten organizált tevékenység története bontakozik ki előttünk.⁷³

D. Nem kerülhető meg azoknak a táji feltételeknek a további számbavétele, amelyek a Felföld népének létformáit alakították, s amelyek befolyásolták társadalmi és műveltségi alakulását is. Az erősen tagolt domborzatú, rendkívül változatos felépítésű, összetett domb- és középhegységi terület geográfiai szerkezete bonyolult, melyben a különféle korú és eredetű hegységek, teraszos folyóvölgyekkel dombságokká felbomlott medencék és halom-vidékek tagozódnak. Változatos közzettani felépítése nem csupán szerkezetileg meghatározó, hanem az itt megtelepült emberi kultúrák számára is. „Minden történelmi korszak embere tudta, hogyan lehet a földrajzi környezet kedvező adottságait racionálisan hasznosítani. A termelési-gazdasági tér speciális vonásait a vele összefonódó természeti környezet és a társadalmi-gazdasági tényezők, politikai feltételek stb. együttesen határozták meg.”⁷⁴ Az ember a táji adottságok kiaknázásával maga is aktívan vett részt a földrajzi környezet megváltoztatásában. A spontán természetátalakító munkákat a 17–18. századtól egyre inkább a tudatos tájátalakító tevékenység váltotta fel, ami része volt az ország gazdaságát reorganizáló folyamatnak,⁷⁵ s ami az egész Felföld táji potenciálját – a korábbinál magasabb szinten szervezve – bekapcsolta a tájak közötti munkamegosztás rendjébe. A különböző csoportok tevékenysége erőteljesen átformálta a természeti környezetet, mindez alapvetően visszahatott a csoportok életle-

⁷³ Összegzően: Kolossváry 1975., R. Várkonyi 1992.

⁷⁴ Frisnyák 1985. 12.

⁷⁵ Frisnyák 1985. 12., Kósa 1982. 17.

hetőségeire is. A török kiűzését követően – népesség növekedése és a jószerével folyamatos agrárkonjunktúra eredményeként – folyamatosan zajlott a kultúrtáj kiterjesztése az erdőterület rovására. A síksági és dombvidéki kultúrtájak térbeli növekedését – a Kárpát-régió montánipara, a sok bánya, vaskohó, üveggyár és feldolgozó üzem, de különösen a hamuszírfőzés konjunktúrája miatt – az erdőterület drasztikus csökkenése kísérte: 1750–1850 között 23 000 km²-rel csökkent a Kárpát-medence erdőterülete. A Felföld ennek következtében átalakult vízlevezetési rendszere jószerével kikényszerítette a folyószabályozást és a vízrendezést, a kultúrtáj védelme érdekében.⁷⁶ *Dóka Klára* mutatta ki, hogy a Felföld időben elhúzódó folyószabályozása nem volt olyan volumenű beavatkozás, mint a sík vidék vízrendezése, de a megnövekedett létszámú északi vármegyék számára a Garam, a Sajó, a Bodrog, Latorca és társaiknak az ember számára többé-kevésbé biztonságos feltételek közé kényszerítése rendkívül jelentős, s gazdaságilag elkerülhetetlen folyamat volt.⁷⁷

A különböző népcsoportok életmódja szempontjából alapvető jelentőségű volt a földművelésre alkalmas térszín elrendeződése és alakulása, valamint a szántóföldek minősége. A Felföld domborzati viszonyai és a régió erdősültsége az agrártermelést nem, vagy csak igen alacsony színvonalon és hatékonysággal tették lehetővé kiterjedt területeken. A mezőgazdálkodás és az azon kívül eső tevékenységek aránya olykor közeli kistájak esetében is jelentősen eltért, s – különösen a középhegységi zónában – számottevő különbségek voltak a mezőgazdálkodás ágazatainak struktúrájában is.⁷⁸ A *Nógrádi-medence* a *Sajó-völgy* és a *Hernád-völgy* területén, valamint a hegyvidék magasabb tagjai közti dombságokon, de különösen az Északi-hegyvidéknek a magyar Alfölddel érintkező előterén nagy jelentőséggel bírt a földművelés. A növénytermesztés lehetőségei az Alföld felől a külső hegykeret felé csökkentek. A *Vág-* és a *Hernád-völgy*ön messze felnyúlt az alföldi, ill. dombvidéki gazdálkodás, az *Ipoly* és a *Sajó medencéjén* pedig szinte mögé ért a *Börzsöny–Cserhát–Mátra–Bükk* középhegységi vonulatnak, az erdősült vidékeknek. Az Északi-középhegységet északról szegélyező medencesor területét egykor erdő borította; ezt a sávot fokozatosan hódította el az ember a természettől, ahogy a hegyvidék számos területén folyt az erdők rovására a szántóterületek előretörése még a 19. században is. Jelentősen növekedett a szántóterület, ám a

⁷⁶ Frisnyák 2002. 21–22.

⁷⁷ Dóka 1996. 83–91.

⁷⁸ Gömör népessége tevékenységének és etnikai arculatának összefüggéséhez: Ujváry 1998. 151–155.

tradicionális paraszti gazdálkodás területének kiterjesztését 1848-ig birtoklási tényezők, azt követően – a továbbörökített egészségtelen birtokstruktúra mellett – településszerkezeti és velük összefüggő értékesítési tényezők befolyásolták.⁷⁹ A dombvidéki és középhegységi zónákban megmaradt a parasztüzemek vegyes szerkezete, szemben például a Bodrogek vízrendezés utáni életformájával.⁸⁰ A mostoha adottságú területeket a második, de főleg a harmadik „megszállási” hullám révén fogta hasznosításra az ember.⁸¹ A régió kiterjedt részét azonban hegyek borítják, s a népesség egy része egyáltalán nem rendelkezett az öfenntartáshoz szükséges mezőgazdasági területtel.

Tovább rontották a mezőgazdálkodás táji feltételeit a talajviszonyok. Az Északi-középhegység területén a legalacsonyabb – a Nyírséget leszámítva – a földek aranykorona értéke (zömük 7, kisebb részük 5, ill. 3 aranykorona). Jellemzőek itt a kötöttebb, savanyú talajok, s az összes mezőgazdasági terület 3/4 része állandó talajjavításra szorul. Jellemzője emellett az Északi-középhegységnek a lejtők meredeksége (talajainak 50–80%-a lejtős), az egyes kistájakon belüli nagy magasságkülönbségek, a 18–19. századi nagy erdőirtások által előidézett nagyfokú erózió; vagyis az ökonómiai stabilitás hiánya, s a gazdálkodás alacsony színvonala, amit – a hegyes-dombos felszín ellenére – még kedvezőtlen csapadékviszonyok is tetéznak.⁸² *Frisnyák Sándor* számításai szerint az 1865. évi adatok alapján a Felföld mezőgazdasági és erdőgazdasági földhasználatának tiszta jövedelme 23,8 millió Ft pengő volt. A hektáronkénti tiszta jövedelem – a haszonvehetetlen földek (422 221 ha) leszámításával – 4,06 Ft volt, ami az országos átlag 82,35%-a. A jövedelemtermelés képessége nagyban különbözött az északi és a déli vármegyékben: például Árva, Liptó és Sáros egy hektárra jutó tiszta jövedelme a régió átlagértékének 50%-át sem érte el, míg Hevesben és Borsodban lényegesen magasabb volt (5,40, ill. 5,15 Ft/ha). A nagytájon belüli különbségeket talán leginkább érzékelteti, hogy a legfejlettebb (Pozsony) és a legkedvezőtlenebb adottságú (Árva) vármegye hatékonysági indexe között több mint ötszörös különbség volt. A mezőgazdálkodás és az erdőgazdálkodás termelése, belső struktúrája alapvetően befolyásolta a Felföld 18–19. századi intra- és interregionális kapcsolatait is.⁸³

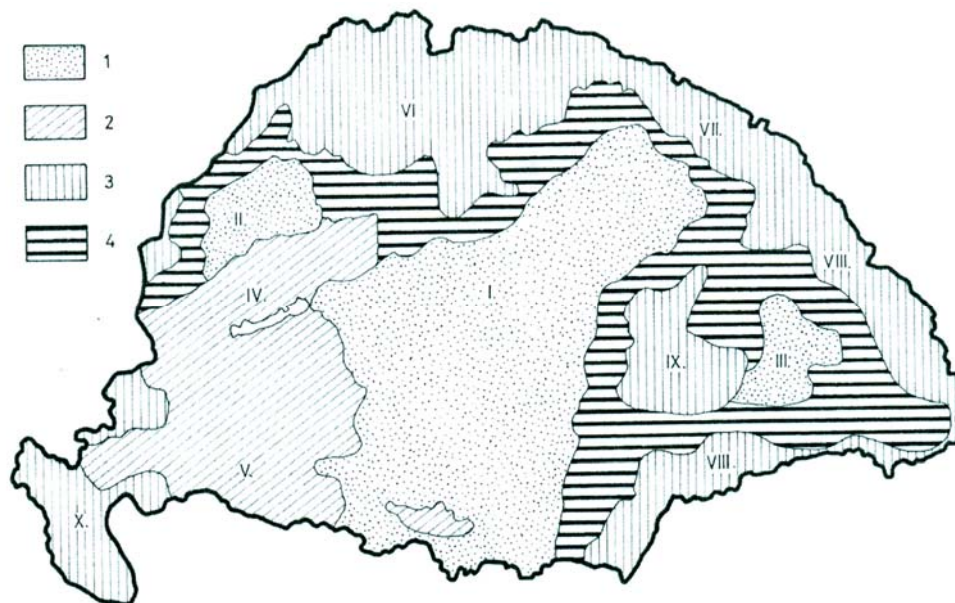
⁷⁹ Dobány 1999. 199–212., Dobány 2002. 198–205., Dobány 2004. 76–154.

⁸⁰ A Bodrogek-ről összegzően: Borsos 2000., Viga 2008.

⁸¹ Enyedi 1965. 54.; Ikvai 1988. 87.; Cholnoky é. n. 59.; Bulla–Mendöl 1947. 62.

⁸² Laczkó 1973. 14–28. passim; Frisnyák 1985. 34.

⁸³ Frisnyák 1998. 370., 381.

8. kép. Magyarország gazdasági tájai a 19–20. század fordulóján (Teleki–Cholnoky–Fodor 1924. nyomán szerkesztette Frisnyák Sándor. Frisnyák 2009. nyomán). I: Nagymedencék főleg külterjes mezőgazdasággal, kenyérmag felesleggel, építő- és fűtőanyag hiányával, kevés iparral. 1: Nagy-Alföld főleg gabonatermeléssel és pásztorkodással, II: Kisalföld intenzívebb mezőgazdasági termeléssel és istállózó állattenyésztéssel, fejlett mezőgazdasági iparral, III: Erdélyi medence (Mezőség), kevés gabonatermesztéssel, főleg pásztorkodással, IV: Dunántúli dombvidék intenzív állattenyésztéssel, 2: dombvidékek elégséges kenyérmagtermeléssel, jelentékeny gyümölcsstermesztéssel, kapásnövényekkel és takarmánytermeléssel, V: Drávántúli-dombvidék sok hüvelyes-termeléssel, réttel és gyümölcsstermeléssel, 3: hegyvidékek kenyérmag hiánnyal, főleg erdőgazdasággal, hegyi pásztorkodással, bányaműveléssel, helyenként iparvidékkel, VI: Északnyugati-Felföld erős iparral és bányászattal, VII: Északkeleti-Felföld főleg erdőgazdasággal, VIII: Keleti- és Déli-Kárpátok erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, IX: Keleti-Szigethegység erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, X: karszt, 4: átmeneti övek sokoldalú és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdasággal, iparral

Mindezek a tényezők a tradicionális mezőgazdasági kultúrában alacsony termelési színvonalat, extenzív növényfajtákat és eljárasmódokat is konzerváltak, s a hasonló ökológiai feltételek, a történeti sors rokonsága, valamint a gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődés több évszázados közössége a hagyományos anyagi kultúra egyesülésének irányába (is) hatottak.

A mezőgazdálkodás lokális lehetőségei, ill. az azokat alapvetően befolyásoló természeti tényezők sajátosan befolyásolták az itt élő népcsoportok életmódját és társadalmát is. A népesség nagy csoportjai legalább az év egy részében elszakadtak a mezőgazdálkodástól, s az iparban való állandó munkavállalást megelőzve, kettős foglalkozású

9. kép. Magyarország gabonatermelése a 19–20. század fordulóján
(Fodor Ferenc nyomán szerkesztette Frisnyák Sándor. Frisnyák 2009. 49.).
1: fő gabonatermő területek jelentős felesleggel, 2: helyi szükségleteket kielégítő gabonatermő körzet, 3: gabona-behozatalra szoruló térség, 4: fontosabb malomipari központ

családok jöttek létre.⁸⁴ Jelentős csoportok életmódjában állandóan jelen voltak különböző „kiegészítő” foglalkozások, a különféle jellegű és fokú specializálódás. A dombvidéki és a középhegységi zónában – elsősorban a mezőgazdasági munka alacsonyabb produktivitása miatt – a népességet nem kötötte olyan erővel a föld, mint az Alföldön vagy a mezőgazdálkodó folyóvölgyekben; mindez kihatott a paraszti mentalitásra is. A termőterület kiterjedt zónákban nem is volt képes kielégíteni az életszükségleteket, ami összefüggött e területek viszonylagos túlnépesedtségével is.⁸⁵ A fentiekből következően, a vizsgált régió számottevő részének népessége a legalapvetőbb élelmiszerek tekintetében sem nélkülözhetette az állandó kapcsolatot a közeli és távolabbi mezőgazdálkodó zónák népességével. A parasztok javai révén viszont a hegyvidék népcsoportjai egyre mostohább területeket szállhattak meg, s egyre beljebb hatolhattak a hegyvidék belsejébe. A Felföld északi sávjában a búza, kukorica és szőlő termesztésének északi határa fölött élő népesség számára még fontosabb volt a kapcsolat a mezőgazdálkodó térszínnek népével: munkaerő-feleslegük vándorlása, háziiparuk és házaló kereskedésük a termelési

⁸⁴ Enyedi 1965. 54.

⁸⁵ Laczkó 1973. 9–14.; Faragó 1977. 131–133.

feltételek által volt meghatározott. Az egyes kultúrnövények elterjedése a mezőgazdálkodás termelési struktúráját alapvetően befolyásolta, s nem csupán a különféle földműves kultúrák határait jelölte ki, hanem a legkülönbébb tevékenységi formákét, az eltérő életmód-stratégiákét is.⁸⁶

A dombsági területeken többféle alternatívája volt a mezőgazdálkodásnak is, népességük közel sem volt olyan kiszolgáltatott a természeti viszonyoknak, mint a középhegységeké. A magyar Alföld és az Északi-középhegység közötti átmeneti sávban a délies lejtők kifejezetten nagy gazdasági hasznú növénykultúrák termesztését tették lehetővé (szőlő, gyümölcs), de a két felföldi régió kontaktzónájában termő szőlő- és gyümölcs ugyancsak részt vett a Magas-Felföld népének ellátásában.⁸⁷ A nagy múltú gyümölcstermesztés mellett elsősorban a szőlő- és bortermelés jelentőségét kell hangsúlyozni, ami főként Zemplén megye területén, de Heves, Borsod és Abaúj kiterjedt zónájában is – különösen a filoxéra előtt – a hagyományos gazdálkodás lényeges összetevője, amellet a munkaerő vándorlásának is fontos csomópontja volt.⁸⁸

A Felföld nagyobb részén azonban a jobbágyi-paraszti üzemek többsége a rossz tulajadottságok ellenére is a szemtermelésre, a lakosság és állatállománya önfenntartására, ill. önellátására rendezkedett be, s a gabona és a takarmánynövények a vetésterület nagyobb részét elfoglalták. A fennmaradó szántóterületet általában sokféle növényvel igyekeztek hasznosítani, törekedve a nagyobb termelési biztonságra. A paraszti üzemek szerkezete és felhalmozása szempontjából nagy fontosságú állatállomány fenntartásában századunkig nagy jelentőségű volt az erdők legeltetése. Az erdőterületek legelőinek bérlete, valamint a makkos erdőkre irányuló pásztorvándorlások ugyancsak a műveltségi elemek hordozói, eszközök és eljárásmodok sajátos nyomjelzői.⁸⁹

Vizsgált területünkön tehát a mezőgazdálkodás a hagyományos életmód egyik tartópillére, ami azonban önmagában is táji különbségeket, egyenetlenségeket hordoz, s nagy múltú kapcsolatokat tételez fel az eltérő adottságú kistájak között. Emellett – különböző mértékben – szabadon hagyta a munkaerő egy részét, ami az év egy szakaszában más területeken nyert felhasználást. Az a munkaerő-felesleg, ami a Felföld mezőgazdálkodásában nem kapott elegendő teret, részben helyben oldódott fel egyéb

⁸⁶ Paládi-Kovács 1984. 64., Paládi-Kovács 1994. 5–9.

⁸⁷ Paládi-Kovács 1994. 7.

⁸⁸ Csorba 1984. 19.

⁸⁹ Összefoglalóan: Szabadfalvi 1986. 51–56., Petercsák 1992. 101–114., Petercsák 1996. 259–268., Petercsák 2008. 115–244.

tevékenységekben, részben pedig a mezőgazdálkodó zónák, elsősorban a magyar Alföld szívta fel az esztendő egy részében. A táji adottságok kiélése, valamint a gabonatermelő sík vidékkel való kapcsolat mindkét formának nagy történeti mélységet ad. Bár a bánya- és iparvidékek kialakulása, elsősorban a 19. század folyamán megsokszorozta a helyi munkalehetőségeket, ez általában nem jelentett teljes szakítást a paraszti munkával: a bányász- és ipari sajátos népesség sajátos kettős foglalkozásra rendezkedett be.

A táji adottságok és a környezet „kiélésének” formái, lehetőségei a Felföldön az egyes települések, más vonatkozásban a paraszti üzemek gazdálkodásának sajátos komplexitását eredményezték. A különböző színvonalú földművelés és az azzal összekapcsolódó állattartás mellett a régió nagy területein sokféle tevékenységre adtak lehetőséget a települések határában húzódó erdők. Hasznosításuk – a birtoklásuk eltérő formái mellett – az ott élők munkaerejének különböző részét kötötték le, összefüggésben a mezőgazdálkodás lehetőségeivel is. Ugyancsak differenciálták a gazdálkodást a falvak határában található gyümölcsösök, s különösen az igen munkaigényes szőlők. Mindehhez járultak olykor egyéb természeti feltételek: különféle kőzetek lelőhelyei, ásványok előfordulásai, vizek stb.

A gazdálkodás legkülönbözőbb formái sajátosan rétegződnek egymásra olykor az egyes településeken belül is. Tokaj-Hegyalján a helyi őstermelőhöz hasonlóan szőlőt művel a – különböző módon specializálódott – kézműves és kereskedő népesség csakis úgy, mint az extraneus kassai, eperjesi nemes vagy polgár. A mezőgazdálkodó falvak népének egy rétege az év egy részében kőbányában dolgozott, később szénbányásznak állt, nagyobb csoportjaik jártak a 19. század derekától gyarapodó ipari üzemekbe is. Megjelent ez a települések külső arculatában is: a kisebb-nagyobb iparvárosok folyamatosan „bekerítették” mezőgazdálkodó környezetüket, a határaikban húzódó parasztfalvakat. (Olykor ezekből a falvakból „nőttek ki” a városok. (Szemléletes példája ennek *Miskolc* területének növekedése, majd a város és a város szélén fekvő *Görömböly* és *Szirma*,⁹⁰ vagy *Kazincbarcika*, s a régi *Sajókazinc* a város szélén, később *Tiszaújváros* és régi településmagja /*Szederkény*/ kapcsolata.) Említhetnénk *Ózd* vagy *Salgótarján* példáját is, bár ezek korábbi történetükben is sajátos fejlődési formát képviselnek.

⁹⁰ Dobrossy–Olajos 2003. I. 195–278.

A város jellegéből következően talán „konszolidáltabbnak” tűnik a *Felnémetet* és hasonló településegységeket magába olvasztó *Eger* példája.⁹¹

Amint arra már utaltam, a mezőgazdálkodás mellett a Felföld népessége életmódjában nagy jelentősége volt az erdőnek, a különféle erdőmunkáknak. Az erdővidékek lakosságának ez lehetőséget teremtett a tevékenységi formák bővítésére, az életmódstratégiák komplexitására. Az erdőmunkák olyan jártasságokat kívántak, ami a tradicionális műveltség – akár a paraszti műveltség – elválaszthatatlan része volt. A szántóföldeknek az erdőtől irtással történő elhódítása, a 18–19. századtól meginduló tudatos állami erdőgazdálkodás a hagyományos tevékenységek sajátosan zárt kereteit jelölték ki, s vele az alkalmazkodás jellegzetes típusát körvonalazták. Ezek a munkák a népesség számottevő csoportjait foglalkoztatták legalább az év egy szakaszában, s részben a különféle erdei iparokra ill. famunkákra való szakosodás nyomot hagyott a hegyvidék paraszti üzemeinek tevékenységében és eszközkészletében is.⁹²

Az erdőmunka többféle szakosodásra adott lehetőséget, s azok a táji feltételeknek megfelelően a népesség kisebb-nagyobb csoportját foglalkoztatták az esztendő rövidebb-hosszabb szakaszában. Az egyes tevékenységi formák más-más szinten integrálták a hagyományos műveltséget is. Más feladat hárult a termelésben a fenyővidék, s más a lombos erdők övezetének népcsoportjaira. Sajátos helyet foglaltak el a Felföld gazdasági rendszerében azok a huta- és hámortelepülések, amelyek a manufaktúrális ipar, ill. az azokat kiszolgáló tevékenységek révén, elsősorban a 18. század derekától kezdve a táj kiélésének újabb formáit honosították meg. Zömében idegen – szlovák, morva, lengyel, német stb. – népességük nem csupán sajátos interetnikus kapcsolatok hordozója volt, hanem tevékenységével jellegzetes szerepet kapott a táji munkamegosztás struktúrájában is.⁹³

A fentiek arra mutatnak, hogy a Felföld népessége – a változatos táji feltételeknek megfelelően – az alkalmazkodás gazdag formakincsével rendelkezett. A mezőgazdálkodás mellett a táji környezet kiélésének változatos formáit gyakorolta, s többségének életmódjában együtt és egyszerre voltak jelen a paraszti munka és az „egyéb” tevékenységek – a mindenkori feltételeknek, kihívásoknak megfelelően. A Felföld népcsoportjai-

⁹¹ Eger településének szakaszai éppen úgy, mint társadalmi csoportjainak létformája nyomot hagyott az egész településszerkezetben. Összegzően: Guszmanné–Miskolczi–Petersák (szerk.): 2007.

⁹² Viga 1987. 69–74.

⁹³ Veres 1978.; Veres 2000.

nak életmódja – az alkalmazkodás törvényszerűségeinek megfelelően – sajátosan rugalmas, nagy volt a variabilitása; sokszínű, koronként is változó szerkezetű elemből, és azok változó arányából építkezett az életmód egésze. Mindez eltérően jelent meg a különböző kistájak, s különböző módon az egyes társadalmi rétegek életmódjában, de mindig tükrözve a táj és az ember történetileg változó kapcsolatát.

E. A táji adottságok és az emberi közösségek közötti korreláció valódi tartalma nem értelmezhető a termelés és a tájak közötti kapcsolatok térszerkezete nélkül. Ez utóbbi az „idegrendszere” a különböző korok életmódjának és műveltségének. Ennek egyik összetevőjét a közlekedés, a mozgás természetes útvonalai, feltételei alkották. A térszíni formák (folyó- és patak völgyek, hegygerincek, medencék stb.), a településformák, a vízhálózat, valamint az ezekhez (is) igazodó úthálózat az életmód sajátos érrendszere.⁹⁴ Az úthálózat sajátos lenyomata is a történetileg változó gazdasági rendnek, a tájak és embercsoportok változó gazdasági kapcsolatainak. A tájak közötti munkamegosztás, a gazdasági kapcsolatok, de a táj hasznosítása és az anyagi kultúra zonális szerkezete okán is rendkívül fontosak azok a térszerkezeti modellek, amelyeket – a korábban említett előzményektől nem függetlenül – a történeti földrajz művelői (Frisnyák Sándor, Csüllög Gábor, Süli-Zakar István) szerkesztettek az emberi tevékenységek (létfenntartási funkciók) térbeli rendszerének és működésének bemutatására. Ebben a különböző gazdasági terek nem homogén egységek, hanem a termelés (környezetgazdálkodás) belső törvényei szerint formálódó strukturális rendszerek.⁹⁵ A modellek alapja a Kárpát-medence már említett koncentrikus térszerkezete, melynek a sík vidéki zóna felől egyre magasodó szintjein a síkságok, dombságok, közép- és magashegységek alkotják a gazdasági-társadalmi tér szerkezeti egységeit. A *Frisnyák Sándor* szerkesztette középkori modell tagolásában a síkságok két morfológiai szintre tagolódnak: az ártereken *monokultúrás állattenyésztés*, az ármentes tereken pedig *földművelés* (helyenként monokultúrás gabonatermesztés) volt jellemző. Ezeknek a tereknek a népessége távolabbi fogyasztópiacok ellátására törekedett: az élőállatot külföldön, a gabonát – az utak és a megfelelő szállítóeszközök hiánya miatt – belföldön, az élelemben hiányt szenvedő tájakon értékesítette. A monokultúrás térszerkezetek alapvetően önellátók voltak: a néhány méterre kiemelkedő folyóhátakon is folyt földművelés, s az ármentes életkamrák

⁹⁴ Bácskai-Nagy 1984. 76.; Dankó 1974. 176.

⁹⁵ Frisnyák 2009a. 30.

is szolgálták az állattartást. A *dombsági területek* vegyes gazdálkodást folytattak, ahol a földművelés, a szőlő- és borkészítés, az állattenyésztés és az erdőgazdálkodás osztozott a népesség gazdálkodásán. A *közép- és magashegységek* területén az erdőgazdálkodás és a montánipar volt a megélhetés alapja: különösen a változó gazdasági nemesfém-bányászat. Ez a térség azonban élelmiszerből behozatalra szorult, mivel a hegységközi kismedencék és a teraszos folyóvölgyek földművelése nem biztosította a Kárpát-régió népeinek ellátását.⁹⁶

A társadalom térhasznosítása számára a megtelepedéstől kezdve elsősorban a nem szélsőségesen tagolt, de változatos térosztású felszínek voltak kedvezők, amelyek meghatározott pontokra és irányokra fókuszálták a térhasznosítást, s lehetővé tették a térbeli áramlások kiépítését. Különösen a domináns tájösszetevők (hegy – völgy – folyó – síkság – erdő – ártér) váltakozó megjelenése és kapcsolódása elsősorban az összetett adottságú táji érintkezési vonalakban kínált fel lehetőséget a társadalom térhasznosítására. Csüllög Gábor szerint a táji érintkezések szerepe nem csak a nagytáji, hanem közép- és kistáji szinteken is meghatározó volt.⁹⁷ Tanulmányaiban kiserkesztette a 10–17. századi Kárpát-medence területi szerveződésének földrajzi erővonalait, a regionális tagolódás struktúráját, ami a hagyományos létformák és a tradicionális paraszti műveltség térbeli változatainak alapját is jelentheti.⁹⁸

A Kárpát-medence nagytájai közötti gazdasági kapcsolatok alapvető feltételrendszere tehát természeti-ökológiai eredetű, részben változatlan, részben pedig – az ember tájátalakító tevékenysége révén – változó körülményeken nyugszik.⁹⁹ Alapja a térség centrális részét alkotó, sokáig egyoldalú gabonatermeléssel és -főlősleggel, valamint extenzív nagyállattartással rendelkező magyar Alföld, az azt kiegyenlített mezőgazdasági tevékenységgel, gyümölcstermesztéssel és – különféle – iparral övező dombsági zóna, valamint az egészet jószerével keretbe foglaló erdős hegykeret népességének történetileg változó szimbiózisa. Az utóbbi – erősen eróziós – térség elégtelen mezőgazdasági termelése és a gyenge eltartóképességből fakadó relatív túlnépesedése miatt különösen igényelte a kapcsolatot a mezőgazdasági népességgel, s igényt tartott annak

⁹⁶ Frisnyák 2009a. 30.

⁹⁷ Csüllög 1998. 243–253., Csüllög 2002. 186.

⁹⁸ Összegzően: Csüllög 2006. Ezen a helyen köszönöm meg Frisnyák Sándornak, hogy nem csak felhívta a figyelmemet a munkára, de hozzá is juttatott ahhoz.

⁹⁹ A Kárpát-medence gazdasági egységéhez és a Felföld regionális jegyeihez: Tóth–Golobics 1996. 108–111.

termékfeleslegére. A mezőgazdálkodó csoportok számára évszázadokig jószerével csak az ilyen módon értékesített javak tették lehetővé az életmód részleges mobilizálását. A hegyvidék számottevő munkaerő-feleslege viszont évszázadokon át a sík vidéki földesurak és tehetős parasztok gabonájának betakarításánál és szemnyerésénél, a 19. század hetvenes éveitől pedig a nagybirtokok kapás kultúráinak megművelésénél kap időszakos munkát. A jobbágyfelszabadítást (1848) zsellérként vagy életképtelen törpeparcellán gazdálkodóként megélő alföldi tömegek és a változó termelési technika azonban kiszorítják a munkából a hegyvidéki népességet, ezért aztán zömmel ők adták az Újvilágban szerencsét próbáló, közel 3 millió kivándorló zömét.

A Kárpát-medence gazdasági térszerkezetében *erővonalak*, *erőterek* és *erőközpontok* formálódtak meg, amelyek létrejöttét a földrajzi, a gazdasági és a társadalmi tényezők határozták meg. Az erővonalak egyszerre voltak a völgykapukban lévő központokat összekötő, úgynevezett *vásárvonalak*, mozgásrendszeri és kereskedelmi útvonalak, valamint a hatalmi funkciók koncentrálódásának terei. A *vásárvonal*, *vásárhely-vonal* a síksági valamint a domb- és hegyvidéki tájakat, eltérő termelési jellegű területeket választ el. Ezek tájhatára nem éles, a vásárhely-vonalat az etnográfia inkább *vásárövként* értelmezi, aminek az átmeneti zónája összekapcsolja az érintkező területek karakteres létformáit. A történeti földrajzi vizsgálatok azt igazolják, hogy a kárpáti medencerendszer és a hegységkeret határán húzódó vásáröv térségét már a középkorban is nagyobb gazdasági aktivitás jellemezte.¹⁰⁰ A vásárövezet integráló tényező volt, s jelentős szerepet játszott a medencerendszer és a kárpáti hegységkeret gazdasági egységbe szervezésében. A Kárpát-medencében három nagy és több kisebb vásárvonal formálta a gazdaság térszerkezetét. A legnagyobb, Zágrábtól Temesváron át Fehértemplomig tartó sávnak frekventált szakasza volt a *Gyöngyös – Eger – Miskolc – Szerencs – Tokaj – Sátoraljaújhely – Ungvár – Munkács* helységekkel jelzett alföldperemi vásárvonal, valamint annak két kiágazása: a *Miskolc – Kassa* tengelyű *Hernád-völgyi*, valamint a *Kassa – Ungvár* vonallal megrajzolható *felső-zempléni vásárvonal*.¹⁰¹

A vásárövezet és a Kárpát-medence belseje felé centripetálisan lefutó folyók metszéspontjaiban vásárhelyek létesültek. De nem csak a hegység és a síkság találkozásánál

¹⁰⁰ Frisnyák 2009a. 31., Csüllög 2002. 187. A vásár-öv kérdéséhez lásd még: Dankó 1992. 54–55., Viga 1990. 246–248.

¹⁰¹ Ez utóbbira Teleki Pál hívta fel a figyelmet. Idézi: Frisnyák 2009c. 180. 1–2. ábra. A térszerkezeti erővonalak kérdéséhez: Csüllög 2006. 50. 13. ábra. A mai Szlovákia területének történelmi határvonalait közli: Paládi-Kovács 1994. 7–8. 4–6. ábra

alakultak ki vásárhelyek és nagyobb piacközpontok, hanem más, eltérő gazdasági jellemű vidékek találkozásánál is: például ártéri síkság és ármentes életkamrák peremén, vagy a különböző talajtípusok határán (pl. Mezőcsát), de kedvező adottsággal bírtak a centrumok képződéséhez a folyó- és patak völgyek találkozásánál termékcserét lebonyolító települések is. Az intramontán kismedencékben is kialakultak árucserét folytató medenceközpontok (pl. Balassagyarmat, Liptószentmiklós, Rozsnyó). A Kárpátokat és a belső medenceválasztó hegységeket átszelő kereskedelmi utak mentén *hágóalja*- vagy *hágókapu-városok* (pl. Zsolna) és *szoros-kapu települések* (pl. Esztergom, Vác, a külkereskedelemben is kiemelkedő Bártfa) jöttek létre. Az áruforgalomban külön típust képviseltek a folyami és mocsári átkelőhelyek (pl. Tokaj).¹⁰²

F. Az Északi-középhegység területe számos jelentős közlekedőfolyosón át nyitott mind a Felföld északi sávja, mind a magyar Alföld irányában. Ez önmagában is jelzi sajátos átmeneti jellegét, amit a tradicionális műveltség számos vonása hitelesít.¹⁰³ A hegyvidék és a magyar Alföld találkozása két szomszédos nagytáj regionális műveltségének érintkező zónája, s a nagytáji termékcseré akkumulatív térsége is volt.¹⁰⁴ A nagy közlekedőfolyosók felé a kisebb-nagyobb patak völgyek, völgymedencék nyitották meg a magasabb térszínek településeit. (Pontosabban: ezek a völgyek és medencék teremtették meg a magasabb térszínek megszállásának lehetőségét.) Az úthálózat, valamint a vásározo- és piacozóhelyek hálózata bizonyos tekintetben kiegyensúlyozta az esetleges földrajzi elzártságot; a hegyvidék települései már a középkorban sem voltak elszigetelve az árucseré lehetőségétől, igaz, földrajzi helyzetük eltérő gazdasági kondíciót és lehetőséget teremtett számukra. A hegyek, hegygerincek természetesen sok helyen megszabják a kapcsolatok lehetséges irányait is.¹⁰⁵

Kádár László szerint „a folyók a honfoglaló magyarok szemében a tájakat inkább összefogták, mint elválasztották”.¹⁰⁶ Néprajzi irodalmunk elsősorban a folyók összekötő szerepét hangsúlyozza, aláhúzza a gazdasági kapcsolatok fontosságát a folyók két partja között.¹⁰⁷ Kétségtelen, hogy a folyók, folyóvölgyek mentén ritkán alakult ki nyelvhatár, etnikai vagy kulturális határ, mégsem vitatható, hogy vannak folyók, amelyek – első-

¹⁰² A vásárvonalak kutatástörténetét összegzi: Frisnyák 2009c. 179–182.

¹⁰³ Paládi-Kovács 1984. 63–70.

¹⁰⁴ Paládi-Kovács 1984. 67.

¹⁰⁵ Ujváry 1981. 60.

¹⁰⁶ Kádár 1943. 74.

¹⁰⁷ Ikvai 1977. 631., Bencsik 1986. 143–152.; Páll 1986. 155.

sorban az anyagi műveltség elemeit tekintve – határvonalat jelentenek (pl. Sajó, Hernád stb.).¹⁰⁸ Mindez hangsúlyozza az átkelőhelyek, révek jelentőségét, gazdasági és kulturális akkumuláló szerepét, még akkor is, ha valódi helyzeti energiájuk csak gazdasági és cserefolyamatok szerencsés egybeesése révén alakulhatott ki.¹⁰⁹

A gazdálkodás térszerkezetének másik összetevője már a társadalmi felépítményhez kapcsolódik: a táji feltételekre alapozva, koronként változó, módosuló formában épült fel a termelési és gazdasági kapcsolatok struktúrája. Ennek a rendszernek voltak stabil elemei is, pl. éppen a természetes határok formájában.¹¹⁰

A természeti feltételek mellett a Felföld hagyományos műveltségét a Kárpát-medence centrális területeitől való távolság, a szomszédos etnikumokkal való kölcsönhatás mértéke és jellege, valamint a marginális helyzet különböző fokozatai is differenciálták.¹¹¹ Az állandóan jelenlevő természeti faktorok ellenére, ez igen bonyolult és változó struktúra, aminek talán legfőbb törvényszerűsége a domb- és hegyvidéki népesség sokirányú alkalmazkodóképessége, kapcsolatainak sokirányúsága és változó jellege.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a tájak közötti gazdasági kapcsolatok földrajzi feltételrendszere a közösségek közötti kapcsolattartást is befolyásolta, és társadalmi és kulturális – benne nyelvi, etnikai – meghatározottságokat is jelentett. A Felföld csoportjainak kapcsolatrendszerében egyértelműen kimutatható, hogy az eltérő táji adottságokhoz való alkalmazkodásnak a településtörténetben etnikus vonatkozásai voltak, s az eltérő létformákat – speciális gazdasági és társadalompolitikai helyzet következtében – még a Kárpát-medence belső tájain is betelepült csoportok hordozhatták. De az úthálózat minősége és sűrűsége, a falvak nyitottsága, átjárhatósága vagy elzártsága az Északi-Felföld tájilag és etnikailag tagolt térségében sem csupán a gazdasági boldogulás meghatározója volt, hanem sok vonatkozásban interkulturális és asszimilációs folyamatok letéteményese is. Az etnikai jelleg, megőrzésének lehetősége vagy az asszimiláció kényszere gyakran összefüggött a mobilitással is, ami ilyen módon a Felföld kulturális arculatának egyik formálója is volt.¹¹²

¹⁰⁸ Paládi-Kovács 1984. 69–70.

¹⁰⁹ Cholnoky é. n. 196.

¹¹⁰ Cholnoky é. n. 72–92., 112–131.

¹¹¹ Paládi-Kovács 1982. 177–178.

¹¹² Bagdi-Demeter 2007. 149–169.

IV. A JAVAK CSERÉJÉNEK HELYSZÍNEI ÉS FORMÁI

A megtermelt javak cseréje és/vagy értékesítése, másfelől a létfenntartáshoz és a kultúrában élő ember köznapi és ünnepi tevékenysége során felmerülő hiányok pótlása a jobbágy-paraszti életmód szerves része volt. Vagyis a jobbágy-parasztnak időről időre ki kellett mozdulnia az otthonából. Ha a fizikai földrajzi feltételek vagy a társadalmi szituációk alkalmanként nehezítették is a parasztok piacra jutását, egészében soha nem akadályozhatták azt meg, már csak az adózás kényszere miatt sem. Korábban számos utalást tettem a táji feltételekhez való *alkalmazkodás*, a különféle *specializálódás*, *sza- kosodás* kistáji formáira is, amelyek elcserélésének vagy értékesítésének legáltalánosabb módja a kereskedelem.¹ Ennek emlékeit a gazdaságtörténeti irodalom az Árpád-kortól igazolja, s a középkor végén és a kora újkorban jószerével közönségesnek tartja az úton levő parasztok említését a különféle forrásokban.² Nem lényegtelen megjegyezni, hogy a gazdasági cserekapcsolatok olyan csoportok között is fellelhetők voltak, ahol a specializálódás alacsony színvonalú volt, s a társadalom kisebb egységei lényegében azonos javak előállításával foglalkoztak.³ Még ha el is fogadjuk, hogy Közép-Európa parasztjainak egy része az újkorban is önellátó maradt, másik része pedig csak lazán kapcsolódott a piachoz, akkor is elgondolkodtató a paraszti árutermelést illetően, hogy a 15. század végére a természetben lerótt úrbéri szolgáltatás sokfelé pénzbeli szolgáltatásá alakult.⁴ Szabó István, a magyar parasztság történetének korszakos jelentőségű kutatója így fogalmazott a 14–15. századi parasztok létformája kapcsán: „Azt mondhatjuk, hogy a jobbágy nép tekintélyes része állandóan úton volt. A falu zártságáról most már valóban nem lehetett szó. A faluban többé-kevésbé országot járt, világlátott, arccal a világ felé forduló, de legalábbis szélesebb környezetben mozgó parasztságot találunk, s a falun áthullámoztak az ország problémái...”⁵ Másutt így fogalmazott. „Az utaknak abban a forgalmában, amely a paraszti árutermelés kialakulása nyomában keletkezett,

¹ Birket-Smith 1969. 152.

² Szabó 1969. 237–240.

³ Földes 1974. 485. A közösségek közötti csere etnológiai példái – egyebek között az élelmiszerek cseréjének vonatkozásában – olyan jellemzőkre utalnak, amelyekkel a feudális társadalom megszerveződése után Európában már aligha számolhatunk. Vö. Sárkány 1998. 91–99., A parasztságról összegzően lásd még: Sárkány 2000. 73–88.

⁴ Gunst 1974. 30., Szabó 1969. 239.

⁵ Szabó 1969. 239.

nemcsak a fuvarozó szekerek, hanem – mondhatjuk – a falu egész népe részt vett. A XIV., még inkább a XV. században az okleveles forrásokban állandóan találkozunk úton járó paraszttal. Az egyik gabonát vagy állatot s a falu más termékeit vitte piacra, a másik viszont textilt és vasneműeket vitt haza a piacról, esetleg olyan tárgyakat is a piacon szerezt be, mint az épülethez való szögek, lécek stb. ... a hatalmaskodók e dús korszakában lépten-nyomon megállították a parasztokat, és elszedték javaikat. Az élet azonban nem állhatott meg: folyt a vásárjárás.”⁶ Nem lehet feladatomban a parasztok korai kereskedelmének további bizonyítása, s azt is vállalom, hogy egy majd négy évtizedes etnográfus pályafutás során kialakul a kutatóban egyfajta kép a kutatásának tárgyáról, ami nehezen formálható akár még a tények által is. Számomra ilyen meggyőződés az, hogy a Kárpát-medence különböző területeinek megszállása és hasznosítása csak a különböző tájak népének organikus – ám változó – kapcsolatrendszerével, sajátos szimbiózisán keresztül volt lehetséges, ami nélkül nem érthető meg az együtt élő népek műveltsége, térségünk kultúrájának jellege és állapota sem.

A néprajz az elmúlt évtizedekben – beleértve a magyar néprajztudomány legújabb szintézisét is – egyre árnyaltabban fogalmazta meg a táj és ember viszonyát, a földrajzi környezet és a kultúrában élő ember kapcsolatát, ezek kapcsán a táji kapcsolatok rendszerét. Egyre inkább elfogadott az a vélemény, hogy az industrializáció előtti gazdaságban a tradicionális parasztüzem alapvetően autarkiára törekedett, de a természeti feltételek nem mindenhol biztosították a paraszti gazdaságok önellátását. Ugyanakkor a földrajzi adottságok számos helyen olyan speciális feltételeket teremtettek, amelyek – specializálódott tevékenységek, elsősorban a háziipar révén – felesleg termelését és annak piaci úton való cseréjét vagy értékesítését tették lehetővé. A szakosított piacra termelés, a más falvak és tájak népével való rendszeres kapcsolat felmentette a népesség egy részét attól, hogy mindent maga állítson elő. A termelés és az értékesítés formái – tájanként és tájak között – rendszerbe szerveződtek a táji munkamegosztás kereteiben, a fejlődő társadalmi kapcsolatok működése a paraszti életmód történeti folyamatában változott. Egészében kihatott azonban a paraszti életforma alakulására: befolyásolta a polgárosodás folyamatát, hierarchizálta annak résztvevőit – tájakat, településeket és egyéneket egyaránt.⁷ Bár a dolog számos részletében – különösen regionális változataiban – kidolgo-

⁶ Szabó 1969. 237. Köztes-Európa vidéki társadalmának mindennapjairól összefoglalóan: Hoffmann 2004.

⁷ Szilágyi 2000a. 840–841., Vö. Berg 2004. 45–64., Ching–Creed 1997. 1–38., Conrad 2004. 43–68., Az etnológiai kutatások áttekintése: Löfgren 1996. 157–168.

zásra vár, azt megfogalmazhatjuk, hogy egy-egy népcsoport műveltségének jellegét alapvetően befolyásolta a javak cseréjében való részvétel, s változásainak meghajtói között is kiemelt szerep jutott a más tájak népével alakított gazdasági kapcsolatoknak.

1. A gazdasági kapcsolatok térszerkezetének kialakulása

A tájak közötti gazdasági kapcsolatok térszerkezete befolyásolta a Kárpát-medence településállományának és települési hierarchiájának arculatát, s a kapcsolatok változásával formálódott a településállomány jellege is. A településállomány fejlődésének funkcionális része volt a szervezett árucseré alkalmak, a vásárok és a hetipiacok rendszerének kialakulása. Bár a szabad királyi városok, ill. az Árpád-kori és Anjou-kori vásárhelyek jelentősen befolyásolták a társadalmi munkamegosztás és a táji munkamegosztás térszerkezetét, a vidéki árutermelés serkentője és fenntartója a mezővárosok térbeli struktúrája volt, aminek térbeli rendje az egyik függesztője volt a Kárpát-medence településhálózatának. A mezővárosok térhálójára és társadalmi organizmusára nagyjából egységesen szötte át az ország térképét, bár – éppen a hegyvidéken – szigorúan követte a táji adottságok által vezérelt létformák és a népesedés feltételeit, lehetőségeit. Jelentőségük és funkciójuk eltérő volt ugyan, de mindenütt megteremtették a paraszti termékcsere színterét, s maguk is generálták a paraszti termelés és áruértékesítés egészét.⁸ Kubinyi András tanulmánya arra figyelmeztetett, hogy az említett vásárhelyek, tehát a királyi városok (*civitas*) és a – piaccal nem mindig rendelkező – mezővárosok (*oppidum*) mellett léteztek olyan „központi helyek”, akár *sokadalmat tartó falvak*, amelyek egy-egy táj árucseréközpontjaként működtek. Ezek meghatározására a szerző egy kritérium-sort állított össze, tíz kritériummal, azokon belül 1–6 pontig terjedő minősítéssel. Adatai alapján a középkor végi településhálózatban – a különböző jelentőségű városok és mezővárosok mellett – elkülönítette a *központi funkciót ellátó falvak* típusát.⁹ A kitűnő történész eredményeit a vizsgált megyék (Abaúj, Borsod,

⁸ Szűcs 1955., Püspöki Nagy 1989., Szabó 1969. 237–238., Bácskai 1965., Bácskai 2002., Orosz 1995. 3–180. A témához lásd még: Takács 2000. 407–414.

⁹ A „központi hely” fogalom megalkotója Walter Christaller volt. Lásd: Christaller 1933., Christaller 1968. Kubinyi András a Délnyugat-Dunántúl majd Északnyugat-Dunántúl négy-négy megyéje után, Északkelet-Magyarország négy megyéjén végezte el a vizsgálatát. Vö. Kubinyi 1990. 319–335., Kubinyi 1999. 499–518. A központi helyekhez lásd még: Bogucka–Samsonowicz 1986., Megjegyzem, Bácskai Vera és Nagy Lajos közös munkája is utal arra, hogy elsősorban nem egy-egy körzet mezőgazdálkodásának jellege befolyásolta a piacközponti funkciók kialakulását, sokkal inkább például a termés hiánya vagy bősége tette szükségessé az eladás és a beszerzés központjainak – főleg a gabonapiacoknak – kiformálódását. Vö. Bácskai–Nagy 1984. 260–261.

Heves és Torna) kapcsán még igyekszem majd felhasználni, itt csupán két fontos összefüggésre utalok. Az egyik az, hogy az általa megvizsgált 11 vármegye területén a középkor végén – Torna megye nélkül – átlagosan 2866 fő és 240 km² jutott egy központi helyre.¹⁰ A 19–20. század fordulóján a Kárpát-medence mintegy 1500 településén tartottak rendszeresen vásárokat, s egy vásárohelyet átlagosan 207 km² területű vonzáskörzetből látogattak.¹¹ Ez egyrészt azt jelenti, hogy a középkor végi parasztok csaknem olyan eséllyel érhatték el a piacokat-vásárokat, mint három-négyszáz évvel későbbi utódaik, leszámítva persze az utak és a szállítóeszközök minőségét. Másrészt pedig azt – amire korábbi munkámban már felhívtam a figyelmet –, hogy a középkori, középkor végi és a 19–20. századi árucseré sok vonatkozásban kontinuous jellegét sejteti a piac- és vásárkörzetek, ill. az árucseré-kapcsolatok térszerkezete. Az egyes vásárok, piacok vonzáskörzete – társadalmi és gazdasági folyamatok hatására – jelentősen változhatott, ám a kora újkori településhálózat, a rendelkezésünkre álló vásározási adatok, az úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások (investigatio) adatbázisa, az 1828-as összeírás tanulságai, nem utolsósorban a recens gyűjtések határozott folytonosságra utalnak.¹² Talán fontosabb azonban ennél, hogy a piac- és vásárhelyek létrejöttének volt egy olyan lehetősége, ami – legalábbis látszólag – mindenekelőtt a javak cseréjének, a kereskedelem funkciójának területi kiterjesztésére, hiányainak kiigazítására szerveződött, s a mindenkori tapasztalaton nyugodott. A szervezett árucseré alkalmak térhálójának kialakításában is nagy jelentőséggel bírt, de azt is jelentette, hogy nem maradtak piacvásár nélkül azok a tájak sem, amelyek nem rendelkeztek várossal, mezővárossal. Eltérő azonban az elképzelésemnek, hogy a falusi jellegű piachelyek az amúgy is frekvenciát, például szőlőtermő térségekben sűrűsödtek (Hevesben a Mátraalján, Borsodban a Sajó völgyén), s hogy a települési hierarchiában a falvakat éppen csak megelőző „központi helyek” száma elenyészően kevés a mezővárosokhoz képest: Kubinyi pontrendszere alapján Abaúj megye 16 centrális települése közül 2 (Gagy, Kázmárk), Borsodban 19-ből 3 (Boldva, /Hejő-/Keresztúr, /Szendrő-/Lád), Heves megyében 26-ból 5 (Hajóhalom, Karácsond, /Erdő-/Kövesd, Szászberek, /Kis-/Tálya), Torna 2 helyéből pedig 1 (Szögliget) tartozott a falusi jellegű központok közé.¹³ Bizonyos azonban, hogy

¹⁰ Kubinyi 1999. 507.

¹¹ Prinz et al 1938. adatait idézi: Frisnyák 2009c. 182.

¹² Viga 1990. 134.

¹³ Kubinyi 1999. 516–518.

e településtípusnak a szerepére gondolnunk kell a 18. századi vásározási szokások értelmezésénél is.

Az árucere-kapcsolatokat meghatározó tényezők egy része stabil, vagy csak nehezen változó, más részük viszont az alkalmazkodás mobil feltételeit hordozza. Maga a paraszti árucere egészében sem volt merev és változatlan rendszer, hanem – bizonyos tűréshatárok között – állandóan formálódott, módosulhatott, igazodott a mindenkori feltételekhez, miközben alapjaiban – geográfiai, ökológiai, gazdasági és társadalmi feltételek által – meghatározott lehetett.¹⁴

Az Észak-Alföld és a Felföld gazdasági együttműködésének jelentős szereplői voltak azok a települések, amelyek a kárpát-medencei vásárvonal rendszer legjelentősebbikének tagjaiként működtek. E zóna kiemelkedő fontosságú szakasza a Duna-nyílástól a Ronyva kapujáig húzódott. A Felföld a mezőgazdasági területei ellenére sem volt önelátó, s az élelmiszer-felesleggel rendelkező Alfölddel egymást kiegészítő, komplementer tevékenységet folytatott. A két régió közötti árucere-forgalom a folyóvölgyek közlekedési folyosóin áramlott a völgykijáratok piacközpontjaiba.¹⁵ A Duna-nyílásban *Vác*, *Buda* és *Pest*, kelet felé a Zagyva-völgy kijárata mellett *Hatvan*, a Mátra peremén *Gyöngyös*, az Eger patak völgyében *Eger*, a Sajó, a Bódva és a Hernád alföldi kapujában *Sajószentpéter*, *Miskolc* és *Szikszo*, a Szerencs patak völgynyílásában *Szerencs*, a Tisza–Bodrog összefolyásnál *Tokaj*, a Ronyva kijáratánál *Sátoraljaújhely* tekinthető – Frisnyák Sándor szerint – *ősi vásárvárosnak*. Az észak-alföldi vásárövezettel jószerével párhuzamosan, Felső-Magyarország déli részén, a Nógrádi-, Gömöri-, Kassai-medencében is kialakult egy nyugat–kelet irányú közlekedési folyosó, kisebb-nagyobb vásárhelyekkel, központokkal. A két övezet között teraszos folyó- és patak völgyek – Zagyva, Sajó, Bódva, Hernád – biztosították a kapcsolatot. Az Ipoly és a Hernád völgyét összekötő medencesorban is kifejlődtek a lokális és regionális szerepű vásárvárosok (Balassagyarmat, Losonc, Fülek, Rimaszombat, Rozsnyó, Szepsi és Kassa). A vásárvonalként is felfogható Hernád-völgyön *Szikszo*, másodlagos jelentőséggel *Gönc*, és hangsúlyosan *Kassa* szerepe volt jelentős, míg a *Kassa – Ungvár* között húzódó, ún. „Felső-Zempléni vásárvonalon” – a két jellegadó helység mellett *Gálszécs* és *Nagymihály* funkcionált vásárhelyként.¹⁶ Ezek a központok alkották a vázát a nagytájak közötti gaz-

¹⁴ Dankó 1987. 129–132.

¹⁵ Frisnyák 2009c. 182–183.

¹⁶ Összegzően: Frisnyák 2009c. 184–185.

dasági kapcsolatoknak, ami – speciális funkciókban vagy kistáji szerepkörben – kisebb jelentőségű vásárhelyek hálózatával egészült ki. Ezeket az 1770-es évektől 1920-ig igyekszem bemutatni, de a vizsgált térség túl nagy, s a források és az eddigi kutatások túlzottan bőségesek, mégis egyenetlenek ahhoz, hogy összegzésem minden térséget egyformán érintsen.

2. a. Térbeli folyamatok történetisége

Az alábbi részfejezetben vármegyénként tárgyalom a gazdasági kapcsolatok, a javak cseréje jellemzőit: elsősorban annak térbeli jegyeit, de a kereskedelmi forgalomban megforduló javak főbb csoportjait is. Ez utóbbiakat jellegadónak tarthatjuk a népesség tevékenysége szempontjából is. Nem lehet itt feladatom annak vizsgálata, hogy az egyes térségek, ill. kulturális csoportok koherens társadalmi kapcsolatai – mint például a palóc centrum kapcsán *Bakó Ferenc* által elemzett parasztvármegyék, vallási és világi adminisztrációs körzetek – mennyiben befolyásolták a gazdasági kapcsolatok jellegét és kiterjedését, irányait.¹⁷ Az nyilvánvaló, hogy azoknak a centrumoknak a kialakulásában, amelyek aztán a kereskedelem kistáji központjait képezték, szerepe lehetett az árucseré forgalomszervező hatásának is, de nem voltak ritkák a 18–19. században sem azok az adminisztratív és/vagy uradalmi központok, mezővárosok, akár királyi városok sem a Felföldön, amelyeknek rendkívül gyenge volt a kereskedelmi szerepkörük a vásártartásuk ellenére.

Munkám legfontosabb forrását a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallások adatbázisa adja, melynek tanulságait a lehetőségekhez mérten igyekszem továbbfejleszteni 1920-ig, a Kárpát-medence új politikai arculatának és térszerkezetének kialakulásáig. A forrást sokan használták a regionális kutatásokban, annak jellegét és felhasználásának jelentőségét számosan megfogalmazták,¹⁸ fontosságát munkám szempontjából csak aláhúzza, hogy csaknem minden felföldi vármegye vonatkozásában igyekeztünk értelmezni a levéltári anyagfeltárást végző *Udvari Istvánnal* és *Takács Péterrel*. Hozzá kell tennem, hogy a magyar néprajzban nem csupán a történeti források interpretálásának van komoly hagyománya, de konkrétan például a Kárpát-

¹⁷ Bakó 1989. 221–235.

¹⁸ Felhő 1970., Soós 1941., Szabó 1933., Takács 1991.

medence 18. századi néprajzi arculatának feltárására is. A *Bél Mátyás* hagyaték feldolgozására szerveződött kutatás programadásában *Tálas István* így fogalmazott: „... a magyar nép és az együttlakó, valamint a szomszéd népek anyagi műveltségét – a források néprajzi szempontú elemzésével – részletesen megismerjük, feltárva ezáltal a hódoltságból felszabadult területek gazdasági műveltségének állapotát, megállapítva a kulturális folyamatosságot, az esetleges másodlagos primitivitásokat a termelőerők csökkenése következtében, megismerve az újkori migrációk folytán előállott etnikai-táji csoportok kialakulása tényezőit, a kulturális és nyelvészeti hátterét, a *Magyarország Európa kicsinyben* szöveg (Schwartner, Csaplovics) problematikáját, s az attól az időszaktól jelentkező új elemek, vonások magyarázatát.”¹⁹ Vizsgálataim célja nem a fentebbi problémafelvetés megválaszolása, s nem csupán azért, mert az eltelt hatodfél évtized kutatása a Felföld vonatkozásában is zavarba ejtően bőséges történeti-néprajzi anyagot tárt fel és körvonalazta a térség gazdasági, társadalmi és kulturális működésének főbb összefüggéseit, szimbiózisban a földrajztudomány eredményeivel. A török kiűzését követő gazdasági reorganizációval járó életmódváltás és az áttelepülések, s a hozzájuk kapcsolódó interkulturális folyamatok egyaránt érintették a Kárpát-medence centrális és marginális területeinek népességét. A 18. században befejeződött a Felföld betelepülése, településhálózatának megszilárdulása is,²⁰ s az átalakuló természeti feltételek között a különböző népcsoportok a földrajzi feltételek által megszabott tradícióból, és az újfajta gazdasági-társadalmi helyzet szabta feltételeknek való megfelelés kényszerétől hajtva alakították ki létformáikat. Műveltségük és munkakultúrájuk régi elemei szerencsés esetben időtállóknak tűnhettek, újfajta tevékenységeik pedig múló divatként tűnhettek el rövid idő alatt. Bizonyos, hogy a térségek közötti korábbi munkamegosztás a 18–19. század folyamán jellemzően egyre árnyaltabb társadalmi munkamegosztással párosult, s azok együtt jelölték ki az egyes közösségek helyét a lassan és ellentmondásosan polgárosodó gazdaságban és társadalomban. Vagyis térségünkben az ipari forradalom és a közlekedés-szállítás forradalma előtti időszakban a történeti néprajz számára az életmód (és az egész műveltség) rendkívül tanulságos regionális tagoltsága volt megfigyelhető, aminek a jellemzői, még inkább összeműködésük rendje a tradicionális kultúra egész szerkezetére és működésére rávilágít. Nem elhanyagolható természetesen,

¹⁹ Tálas István 1955. 11–12.

²⁰ Fügedi 1966. 313–331., Horváth 1971. 58., Sirácky 1963. 193–258. Vonatkozó tanulmányai együtt közölve: Sirácky 1985.

hogy a Kárpát-medence népei nemzetté válásának időszakáról van szó, a nemzettudatok csíráinak majd kibomlásának időszakáról, amikor a népek és népcsoportok önmagáról és egymásról alkotott véleményében gyakran a hagyományos létformák és az azokból (is) fakadó kulturális jegyek váltak a sztereotip kép és önkép építőköveivé.²¹

2. b. A felföldi vármegyék áruforgalmának néprajzi vonatkozásai (18–19. század)

Részletesebben foglalkozom az általam vizsgált térség legnyugatibb vármegyéje, Bars kereskedelmi forgalmával, mert az számos vonatkozásban rokon vonásokat mutat a Felföld többi vármegyéjével is (földrajzi tagoltság, bányavárosok szerepe, stb.). Bars vármegye a *Garam* folyó középső és alsó szakaszának vidékét foglalta magába, egyik felében a hegyvidéken, másik részében a *Kisalföld* északkeleti hátságán.²² Területének déli része sík vidék, ami a Duna mentéről a *Zsitva* és a *Garam* völgyén, valamint a két víz oldalvölgyein húzódik északi irányba. Nyugat felől a *Zsitva* és az abba folyó *Dervence* patak, keleten pedig a *Szikince* határolta. A folyók a *Tribecs*, a *Szitnya*, ill. a *Magyar Érchegység* vonulatait tagolják, egyszersmind – a völgyükben húzódó kereskedelmi utak révén – a vármegye észak–déli irányú forgalmának ütőerét alkották. Különösen a *Garam* jelentősége volt rendkívüli: északkelet–délnyugat irányban Felső-Gömört és Zólyom vármegyét is felfűzte arra a természetes kereskedelmi útvonalra, ami évszázadokon át a Magas-Felföld és a Dél-Felföld térségeit éppen úgy összekötötte, mint a Felföld egészét és a Duna-völgyet, ill. a Kisalföldet.²³ A folyóvölgyekben az Alföld, vele az alföldi jellegű gazdálkodás és életmód mélyen benyúlt a felföldi hegységek közé. Így volt ez a Vág és a *Zsitva* mentén, s – valamivel árnyaltabban – a *Garam* mentén is.²⁴ A *Garam*, mely a Duna közel 300 km-es, áradáskor nagy vízhozamú mellékfolyója, az Alacsony-Tátrától (Királyhegy, Král'ova Hol'a) Zólyomig, Léváig és Esztergomig

²¹ Vö. Kosáry 1980., Az újabb munkák közül kiemelkedő: Klement–Miskolczi–Vári (szerk.) 2006.

²² A térség 18. századi állapotáról összegzően: Udvari–Viga 1998. 333–345., Udvari–Viga 2007. 262–292.

²³ A Felföld lépcsőiről: Cholnoky é. n. 253–254., Prinz é. n. I. 302–303., Vö. Paládi-Kovács 1994. 6. A vármegye kialakulásához és tagolódásához: Györffy 1987. 413. A folyók szerepéhez: Kádár 1943. 77., Paládi-Kovács 1988. 157–194. A folyóvölgyek gazdaságsszervező hatásához: Fodor–Teleki–Cholnoky 1924. A vármegye történetéről összegzően: Borovszky (szerk.) 1903.

²⁴ Liszka József a Vág és a *Garam* folyása, ill. a Duna és a magyar–szlovák nyelvhatár közé eső térséget – melynek sem a geográfiában, sem a népi tájfogalomban nincs önálló elnevezése – néprajzilag főként átmeneti jellege miatt emeli ki. Liszka 2002. 232–264.

népesség, életmódok, munkakultúrák közvetítője volt.²⁵ *Besztercebányáig* nyugat felé folyik, majd irányát többször változtatva, *Zólyom*, *Szentkereszt*, *Garamszőlős* felé halad, ahol alföldre ér. Keresztül folyik a *Mátyusföld* termékeny síkján, majd ismét hegyek között fut, s *Garamkövesdnél* folyik a Dunába.²⁶ A felső völgy – *Szentbenedekig* – egészében szűk, a völgytalp keskeny, s alig alkalmas a földművelő gazdálkodásra. A felső szakasz leginkább tutajozásra szolgált, a déli részen a víz számos vízimalmot hajtott. A folyó felső szakasza mentén ritkán helyezkednek el a települések, míg a vármegye alsó részén a Garam medencéje településekkel sűrűn lakott volt. A mezőgazdálkodásban a felső szakaszon a legeltető állattartás dominált, de nagy jelentősége volt a rétgazdálkodásnak, a jószág téli istállózásának is. A szarvasmarha azon a vidéken munkaállat volt, a tejkultúrában legfeljebb kiegészítője volt a juhászat hasznának. Az erdei legelők szerepe meghatározó volt, ám a földbirtokosok a 18. század derekán már nagyon megszigorították a legeltetést.²⁷

Bars vármegyében karakterisztikusan elkülönült a sík vidéki falvak típusa a hegyvidéki településektől: az eltérő természetföldrajzi viszonyok az életmód, a létformák, a kereseti lehetőségek, nem utolsósorban a vásározás, ill. a kereskedelem különböző lehetőségeit biztosították. A déli, lapályos, sík vidéki területen alföldi jellegű mezőgazdálkodás dívott, a vármegye felső területein viszont a Felföld regionális sajátossága, a bányászat, a nemesfémeket feldolgozó ipar, s a mindezeket is kiszolgáló erdő volt a fő telepítő tényező. A hegyvidéki falvakat csak csekély élelmet adó föld veszi körül, az ott élők nem kis mértékben az erdőből és a háziiparból éltek. Ezeken a térségeken – a gyenge eltartóképességű, mostoha adottságú tájak okán – egy sajátos *felföldi* gazdasági és kulturális modell formálódott, ami azonban intenzíven kapcsolódott a történeti Magyarország egész gazdasági rendjébe.²⁸

A felsoroltak tradicionális rendszereket alkottak, amelyek markánsan épültek be a vármegye belső, de különösen külső kapcsolataiba. (Részletesebben írok ezekről a fejezet elején, a többi vármegye kapcsán már ritkán bocsátkozom részletekbe.) A mindezek fenntartásában ható tényezők ezzel együtt sem voltak változatlanok, ahogyan – látszóla-

²⁵ Gunda 1940. 170–174., Petrov 1924., A további alfejezetek topográfiai elnevezéseinek azonosításához: Lelkes (szerk.) 1998.

²⁶ Dóka 1998. 84.

²⁷ Cholnoky é. n. I. 363., Kádár 1943. 77.

²⁸ A témakör bőséges irodalmából: Prinz–Teleki 1938. II. 180., Frisnyák 1990. 32–35., Kósa 1990. 287. skk., Paládi-Kovács 1984. 61–73., Paládi-Kovács 1994., Viga 1990. A térség vasiparához: Cambel (red.) 1987. II. 58., 209., 230., 526.

gos állandósága ellenére – nem tekinthető annak az egymást váltó generációk létformája sem. Az eltérő létformák, életmód-struktúrák nem egyszerűen eltérő gazdasági stratégiákat körvonalaznak, hanem különféle életminőséget, szemléletmódot, eltérő viszonyokat az élő és élettelen világ jelenségeihez. Ennek háttérében elsősorban az áll, hogy a különféle térszínek településtörténete az etnikai arculattal is összefügg: a vlach jogú települések kialakulása, a 16–17. századi magyar és szlovák megtelepülés folyamatai a német bányászok közösségeivel szimbiózisban fejlődtek.²⁹ Bár a gazdaság és a társadalom változása fokozatosan felülírta a táj és ember hagyományos viszonyának részleteit, jellemző volt – a Felföld más térségeihez hasonlóan –, hogy a völgyek aljában magyarok laktak, felső részükben pedig szlovákok, akiknek útja a természetes vizek mentén haladt a sík vidékek irányába. A természetes növénytakaró a szintvonalak mentén követi a hegyek oldalát, sorra átszelve a völgyeket.³⁰ Még fontosabb számunkra, hogy a kultúrnövények művelésének északi határa ugyancsak metszi a Garam völgyét, befolyásolva ezzel az ott élők élettevékenységét: pl. a szőlő Barsban Léváig húzódott fel, a vizsgált korszakban elterjedő kukorica termesztési határa ugyancsak a tengerszint feletti 600–700 méter. A Garam felső szakaszának településeinek nem ismerték a búza-termesztést sem, a rozs is csak Garamszentkereszt és Körmöcbánya térségében foglalt el nagyobb területet, a Kisalföld felé nyíló völgyekben – főleg Aranyosmarót és Újbánya térségében – az árpa vetésének jutott a legnagyobb terület. Észak felé haladva nem csupán a szántóföld aránya csökkent, hanem a termés hozamoké is.³¹ Mindezek hatása jelentkezett a táj megtartókéességében is: észak felé meredeken zuhant a népsűrűség. Az említett adottságok erőteljesen tükröződtek a térség népeinek – a 16–17. századtól már az írásos forrásokban is bőséggel adatolt – táji kapcsolataiban, szezonmunkájában, elsősorban a búza- és szőlőtermő vidékeken végzett robot- és/vagy bér munkájában.³²

Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy mindez nem csak történeti-földrajzi, kulturális ökológiai problematika, hanem összefügg a kulturális határok változásának bonyolult kérdéseivel is. (A Bars példáján alább bemutatott összefüggések körvonalazzák a többi felföldi vármegye etnikai folyamatait is, aminek a részleteire disszertációmban csak ritkán térek ki.) A 18. század nem csupán a populáció vitalitásáról tanúskodik, hanem a

²⁹ Paládi-Kovács 1994. 10. skk.

³⁰ Kádár 1943. 77.

³¹ Bulla–Mendöl 1999. 248–249.

³² Prinz 1938. III. 198., Rónai (szerk.) 1993. térképlapjai. Vö. még: Paládi-Kovács 1984. 64., Kovačevićová 1990. (továbbiakban: EAS) térképei.

jelentős migrációról is, ami elsősorban északról délre irányult. A vármegye déli részét magyarok, *Körmöcbánya* környékét pedig németek lakták, ám a népesség zöme szlovák volt. A középkor során vélhetően nagyobb tömböt alkotó, a 17–18. századra már többféle szétszóródott barsi némettség egyik települési központja *Körmöcbánya* környékén volt (*Jánoshegy* – *Berg*, *Kremnické Bane*, *Kékellő* – *Blaufuss*, *Krahule*, *Jánosrét* – *Honneschau*, *Lučky*, *Körmöcliget* – *Legendel*, *Veterenik*, *Kunosvágása* – *Kuneschhau*, *Kunešov*, *Barskapronca* – *Deutsch-Litta*, *Kopernica*). A másik tömb a Madarastól délre, a Zsarnóca – Oszlány országút mentén helyezkedett el (*Pálosnagymező* – *Velke Pole*, *Hochwies*, és *Dóczyfűrész* – *Polisch*, *Pila*). A némettség életmódja együtt változott a térség tájhasznosításával: zömük bányász volt, vagy a bányászathoz kapcsolódó montán ipart űzött, de a Madaras aljában települt bányászvárosok később paraszttelepülésekké alakulhattak. A Garam menti némettség a konfesszionálisan homogén zónában jelentős számban beolvadt a szlovákságba.³³ Bár a nyelvhatár érdemben nem változott, a szlovákok előretolták telepeiket Bars mellett Nyitra, Esztergom és Komárom vármegyében is; Nógrádban és Hontban egészen Pest megyéig eljutottak.³⁴ A szlovákosodás összefügg a térség népeinek életmódváltásával: a fémbányászat csökkenő jelentősége a némettség szlovákosodását, a német szigetek szlovákká válását siettette.³⁵

Amint azt az úrbérrendezést előkészítő bevallások adatbázisa igazolja, a jobbágy-népesség életmódjában kiterjedt területeken meghatározó jelentősége volt a bányák körüli tevékenységnek, munkavállalásnak. A bányászat a Felföld regionális sajátossága volt, évszázadokon át fontos telepítő erő, ami – alrégióként változó haszonnal – a nemesfémek kinyerésétől a vasig, szénig különféle gazdasági célokat szolgált.³⁶ A hegyvidéki települések közül több jószerével ipartelep volt, sajátos működési modellt képviselt: lakói nem parasztok voltak, azokétól eltérő volt egész életmódjuk, munkakultúrájuk is. Barsban főleg a *Besztercebányai Kamara* területén jönnek létre ezek a telepek, amelyeket szabadmenetelű népesség lakott: bányászok, favágók, fuvarosok, szénégetők stb., akik az iparhoz kapcsolódó tevékenységük mellett, leginkább juhot neveltek, de közülük számosan tehenet is tartottak. (Árulkodó lehet azoknak az intézkedéseknek a nagy száma is, amelyek a felföldi bányák körüli kincstári erdőket igyekeztek

³³ Összegzően: Ilyés 1998. 321–332.

³⁴ Cambel (szerk.) 1987. 103., 378., 403., 408. Vö. Paládi-Kovács 1994. 9–13.

³⁵ A német nyelvszigetek kialakulásához: Ilyés 1998. 321–324.

³⁶ Frisnyák 1990. 32–35., Paládi-Kovács 1994. 11.

megóvni a legelő állatok kártételétől.³⁷⁾ Megítélésem szerint, ezeknek a közösségeknek a története a korábbi századokban átjárható volt a Garam felső völgyének vlach településeivel, amelyek a hegyi területek hasznosítására már a 14. században megjelentek, de főként a 16–17. században alakultak. Vlach joggal bírtak, hasonlóan Gömör, Zemplén, Sáros, Szepes, Árva és Trencsén korai telepeikhez. Aligha véletlen, hogy a bányász-ércfeldolgozó telepek, pl. Zólyom területén átfedik a vlach településeket: *Valaszka* területén Hronec, Medvegy, Zavogya, Dolina, *Predajna* területén Osztrázia, *Besztercebányán* Kalisnya, Bachlacska, Ispánvölgy, Tajova, Richter Grad, *Breznóbányán* pedig Kram et Puobis, Philipo, Podholski, Bravecke, Bachuch stb.³⁸ Ahogyan a vlach népesség főként Szepes, Gömör tájain ruszin nyelvű volt, úgy valószínűsíthető, hogy Bars felső területein is jelen voltak azok csoportjai a korábbi századokban.³⁹ Végül is, az erdőövezet kolonizálásának kétféle formájáról van szó, amelyek között bizonyára volt kapcsolat az egyes térségek hasznosításában. Annak igazolására azonban nem vállalkozhatom, hogy az egyes tevékenységi formák kistérségi elterjedése – szorosabb vagy lazább jegyekkel kapcsolódó – kulturális csoportokhoz köthető, vagy egy-egy táj ökológiai feltételrendszeréhez való *alkalmazkodás* formálja meg a csoportokat koherens módon összekapcsoló kulturális jegyeket. Mindkettőre voltak példák a Felföld népeinek történetében.⁴⁰

Bars vármegye népességének életében a 18. század második felében jelentős volt a pénzgazdálkodás. A parasztok termékeiket elsősorban a *bányavárosokban* tudták értékesíteni, s jellemzőnek mondható, hogy a – hetente több alkalommal is tartott – piacok az élelmiszer-kereskedelemben nagyobb szerepet játszottak a vásári sokadalomnál. Ez a vármegye tájainak, ill. népességének belső munkamegosztását is jelzi, jóllehet a kereskedelmi utak szempontjából frekvenciát helyen fekvő bányavárosoknak vélhetően jelentős volt a tranzitszerepük is a Felföld északabbi tájai felé. A vásárhelyek kialakulásában is meghatározó szerepük volt a folyóvölgyeknek, különösen a Garam alig kikerülhető fő közlekedőút Szentbenedektől észak-északkelet felé.⁴¹ A javak másik gyűjtőhelye a Duna, ill. a folyam menté volt: nem csupán a Garam vizén leúszó porté-

³⁷ Tagányi 1896.

³⁸ Udvari-Viga 1994. 89–120.

³⁹ Cambel (szerk.) 1987. 80., EAS VI. 1–2., Paládi-Kovács 1994. 13. A ruszinok felföldi kolonizációjának és asszimilációjának problematikájához: Demeter-Bagdi 2007.

⁴⁰ Az újabb irodalommal összefüggően: Liska 2002. 113–115.

⁴¹ Bácskai-Nagy 1984. 73–74.

kák, de a szekereken utazó termékek számára is biztos értékesítő helyként tartották számon a folyami kereskedelem felvevőpontjait.

A barsi jobbágy-parasztok bevallásaiban vásároshelyként a vármegyében *Aranyosmarót, Garamszentbenedek, Körmöcbánya, Léva, Oszlány, Újbánya, Verebély, Zsarnóca*, a Trencsén megyei *Bán*, a Hont megyei *Bakabánya, Bát és Selmechánya*, valamint *Nyitra* és a Nyitra megyei *Nagytapolcsány* szerepelt. Bát, Oszlány és Újbánya könnyen elérhető városok hiányában vált központtá. A piacközpontok közül Selmechánya és Körmöcbánya maga is behozatalra szorult gabonából.⁴² (A későbbiekben láthatjuk, hogy ez nem volt ritka a felföldi vásárvárosok esetében.)

A vásárhelyek kirajzolták a vidék földrajzi térszerkezetének, övezetes adottságainak csomópontjait, jóllehet a bányavárosok – elsősorban a társadalomszerkezet okán – a vármegye belső kereskedelmének súlypontját képezték. A forgalmas helyek több irányból elérhetőek voltak, a folyóvölgyekbe nyíló oldalvölgyek szerepe különösen jelentős volt. A Szikince völgye és a Selmeci-hegység lábának oldalvölgyei, a Zsitva-völgy és a hegyvidék találkozásának alkalmas pontjai, a Nyitra völgyének alkalmas terei, de mindekenélőtt a Garam völgyének csomópontjai, különösen áttörései a hegyvidék és a sík vidék között jelentették a vásárhelyek létrejöttének helyi energiáit.⁴³ A Garam völgye a regionális kultúra bölcsője, közvetítője, a különböző tájak és népek műveltségének olvasztóhelye volt, túl a gazdasági és közlekedési szerepén.

Jellemző, hogy igen magas volt az egy vásárra jutó községek száma. A 18. században még általános a *bányavárosok* együttes meghatározás, a vonzásukba tartozó települések jellemzően váltva látogatták sokadalmaikat. Ezek vonzása a 18. század közepén megnőtt, aztán a század végére visszaesett a század eleji állapotra.⁴⁴ „A bányavárosok szomszédságában levő piacok” (Nyér), „bányavárosok nevezetes piagai” (több helyen), „bányavárosokhoz közel lévő nevezetes piacok, úgy mint Léva, Szentbenedek, Bát” (Nagyöre), „bányavárosok közelében lévő híres, nevezetes piacok” (Kissalló), s hasonló megfogalmazások a hetivásárok jelentőségét hangsúlyozták. A bányavárosok közelsége vagy távolsága egyenesen az adott település előnyeként vagy hátrányaként került megfogalmazásra.

⁴² Bácskai–Nagy 1984. 271., 300.

⁴³ Czirbusz 1902. 108–109., Bulla–Mendöl 1999. 240–241.

⁴⁴ Prinz Gyula és Teleki Pál térképeinek felhasználásával: Viga 1990. 137., Vö. Bácskai–Nagy 1984. 81–82.

A vásárok között a 18. század végén vármegyei központtá vált *Aranyosmarót* a század elején még igen kis tiszta körzetet vonzott, később jelentéktelen vonzású alközponttá süllyedt.⁴⁵ A mezővárosban évente 8 vásárt tartottak, ahol a helybeliek mindent jól eladhattak, de amellet eljártak *Szentbenedek* és *Verebély* vásárait is. *Garam-szentbenedek* kézműipari központ volt, aminek a körzetében igen magas volt a mesteriségek előfordulása. Kereskedelmének jelentőségét fokozta, hogy nem érintkezett városi szerepkört betöltő település vonzáskörzetével. Három piacnapja volt: péntek, szombat és vasárnap.⁴⁶ A legtöbb településről látogatott vásárhely volt, amiben földrajzi helyzete döntő szerepet játszott. *Körmöcbánya* fejlett, népes bányaváros volt, elsősorban fogyasztópiacként vált központtá. Régió túlnyúló szerepkörű szabad királyi város. Több irányból volt megközelíthető, egyebek között *Turócszentmártonon*, *Zsolnán* keresztül vezetett innen postaút Szilézia felé a Kisuca völgyén.⁴⁷ A bányavárosok sorában bizonyára volt kereskedelmi tranzit központ szerepköre, de Bars vármegye falvai nem nevezték meg vásároshelyükként.

Az egykori megyeközpont, *Léva* gabonavására a vármegyei keretek között igen jelentős, de főleg a 18. század folyamán, a Hont megyei Bát szerepének csökkenésével vált Bars vármegye déli részének központjává.⁴⁸ Léván vásároztak és piacoztak – *Selmecbánya* és Bát mellett – az Ipoly folyása és a Börzsöny közötti Hont megyei falvak is a 18. század második felétől.⁴⁹ *Oszlány* hetente két piacot tartott, *Újbánya* nem tartozott a frekventált kereskedőhelyek közé. *Verebély* vásárát csupán *Aranyosmarót* népe látogatta a barsi települések közül. *Zsarnóca* lakosai úrbéri bevallásukban megfogalmazzák, hogy hasznuk van az évi hét vásárukból, s maguk csak helyben kereskedtek. A barsiakat vásárait vonzó Trencsén megyei *Bán* gyengén fejlett volt, főleg vármegyei keretek között számottevő kézművesközpont, gyapjú-, gabona- és vaskereskedő hely.⁵⁰ Látogatták még a barsiak a Hont vármegyei *Bakabánya*, *Bát* és *Selmecbánya* piacait, vásárait is. *Nyitra* településének vonzása csak a Zsitva felső folyásának barsi falvait érintette, *Nagytapolcsány* jelentős állatforgalmával tűnt ki: évente nyolc vására volt, s szombatonként hetivására.⁵¹

⁴⁵ Bácskai–Nagy 1984. 82.

⁴⁶ Bácskai–Nagy 1984. 81–82., 148., 202., 296., Bácskai–Nagy 1994. 100.

⁴⁷ Bácskai–Nagy 1984. 62., 146., 172.

⁴⁸ Bácskai–Nagy 1984. 82., 147., 150.

⁴⁹ Dóka 1977a. 27., 34., Bali 2005. 53–54.

⁵⁰ Bácskai–Nagy 1984. 148., 166.

⁵¹ Bácskai–Nagy 1984. 148., Udvari 1994. 84–85.

A fenti adatok is tükrözik, hogy a térség tiszta körzetekhez tartozó településeinek mintegy 2/3-a a bányavárosokat vallotta eladó- és vásárlóhelyének.⁵² Ez a vármegye kereskedelmének egész szerkezetére is kihatott. A központi szerepkörű települések jelentőségét az úthálózat is erőteljesen befolyásolta: nem a fizikai távolság, hanem az út minősége, s a könnyen elérhető központok hiánya avathatott egyébként lokális jelentőségű falvakat egy kisebb körzet centrumává.⁵³ A földrajzi feltételrendszer és az abban kiépülő életmód formációk együttműködésének regionálisan jellemző térrácsa adta a különböző létformák – és az anyagi műveltség – szerkezeti vázát, az eltérő táji adottságok és életmód-stratégiák pedig szoros kapcsolatban voltak a népesség etnikai összetételével, és a jószérével etnikai sztereotípiaként is megjelenő tevékenységi formákkal.

A Felföld vármegyéinek úrbérrendezést előkészítő jobbágyi bevallásaiban rendre ott szerepel, hogy a piacok és a vásárok, a piacterek és a vásárterek az *embervásárok* helyszínei is voltak, ahol a napszámosmunkákra munkaerőt lehet találni, ill. a szegénység kétkezi munkához juthatott. Feltűnő, hogy Bars vármegye anyagában nem bukkan fel erre történő utalás. Bizonyos, hogy magyarázata valahol benne rejlik a térség munkamegosztásának, táji kapcsolatainak, ill. társadalmának fentebb bemutatott jellemzőiben.

Hont vármegye kettős tagozódása, övezetes jellege ugyancsak határozott: északon a Magyar-Érchegység és a Osztrovszki-hegység határolta, az utóbbit az Ipoly völgye választotta el a megye délkeleti részét elfoglaló Börzsönytől, nyugat felé kinyitva a mezőgazdálkodás tájait a Kisalföld irányában.⁵⁴ Az Ipoly déli folyásának térségét a kutatás átmeneti jellegű területnek, kontakt zónának tartja, melynek életmódjában szervesültek az eltérő adottságú tájak műveltségi elemei.⁵⁵ A kultúra változását azonban erősen befolyásolták a 18. századi betelepülésekkel járó etnikai folyamatok, a létformát pedig a békés évtizedek gazdasági feltételeinek hatására megformálódó termelési táj, a paraszti műveltség egységesülése alakította.⁵⁶ A vármegye kereskedelmében meghatározóak voltak a földrajzi feltételek: a kereskedelmi utak és a távolságok határozták meg egyes vásároshelyek és piacok felemelkedését a településszerkezetben. Az Ipoly és a másod-

⁵² Bácskai–Nagy 1984. 81.

⁵³ Bácskai–Nagy 1984. 54., 62., 300.

⁵⁴ Danis 2001. 59–72., Ikvai 1977. 129–218. Parikova–Slavkovsky 1980. 298–317., Parikova–Slavkovsky 1981. 103–107.

⁵⁵ Összegzően: Bali 2005. 13–16.

⁵⁶ Paládi-Kovács 1989. 151., Bali 2005. 18–27.

lagos jelentőségű Korpona és a Selmec völgye mellett, viszonylag szegényes belső úthálózat szolgált a javak cseréjét. Az *Esztergom – Léva – Bát – Bakabánya – Selmecebánya* közötti út vásártartó helyei (Garamszőlős, Szentbenedek, Újbánya, Zsarnovia és Szentkereszt) közül *Újbánya* és *Garamszentbenedek* volt piacközpont a 19. század elején, de ezek is csak a földrajzi viszonyok következtében. A Garam és a Garamba ömlő patakok völgyeinek falvai kapcsolódtak hozzájuk. Az alsó Garam mente településeit már *Léva* vonzotta, Szentkereszt pedig már *Körmöcbánya* vonzáskörébe tartozott. A Pestről kiinduló másodrendű út *Vácnál* elágazott, s részben a Duna bal partján *Szobig* – onnan az Ipoly mentén tovább – folytatódott, másrészt a vásároshely *Oroszinál* (Bars vm.) elágazva *Ipolyság* és *Balassagyarmat* felé haladt. Az ipolysági út a Selmec patak völgyében haladt tovább, s két vásároshelyen – *Németi* és *Szentantal* – át ért Selmecebányára. Németinél ebből ágazott ki egy út *Korpona* és *Zólyom* felé, *Besztercebányára*.⁵⁷

Mint Barsnál már utaltam rá, Turóc, Zólyom, Hont és Bars, Nógrád és Liptó vármegyék forgalmát a 18–19. században a *bányavárosok* határozták meg: a tiszta körzetek 70%-a ezeket vallotta eladó- vagy vásárlóhelyének. Különösen *Besztercebánya*, *Körmöcbánya* és *Selmecebánya*, ill. a körzetükben elhelyezkedő bányász- és iparos települések gazdasági szerepe volt meghatározó. A 18. század derekától Besztercebánya korábbi szerepe átalakult: a nógrádi részt már inkább *Losonc* hatása szívta el, magához vonzotta viszont Liptó megye nyugati részét. A 19. század folyamán alig változott ez a struktúra, csupán *Ipolyság* felemelkedése volt megfigyelhető. A szabad királyi város, *Korpona* a 18–19. században már nem bírt jelentős gazdasági szerepkörrel. *Bakabánya* nem töltött be piacközponti szerepkört a 18. század második felében és a 19. század elején.⁵⁸ *Bát* a 18. század elején még valamivel jelentősebb központ volt Körmöcbányánál, de a 19. század elejére lecsökkent a szerepe. Megyén belül jelentős volt a marhakereskedelme, de fontos a gabonaforgalma is.⁵⁹ *Selmecebánya* többféle kézműipar és egyéb központi funkciói révén vált csekély vonzáskörű regionális központtá. Kedvezőtlen földrajzi adottságai miatt, gyengén fejlett tiszta körzetéhez kis népességű megosztott körzet csatlakozott. Bányavárosként az ércművelésben és a kereskedelemben inkább iparvárosi, s nem központi szerepkört töltött be, azon alapult kézműipara is. Elsősorban belső városi vagy távolabbi igényeket elégített ki. Népessége – bányászfalvainak lakossága és né-

⁵⁷ Bácskai-Nagy 1984. 73–75.

⁵⁸ Bácskai-Nagy 1984. 81–82., 108., 169.

⁵⁹ Bácskai-Nagy 1984. 82., 150.

hány Hont megyei falu bányamunkára járó népe – gabonából és élelmiszerből behozatalra szorult. Forgalmas vásárai révén terjesztette ki vonzását.⁶⁰

A 19. század második felében a Börzsöny vidék falvaira – Balassagyarmat, Esztergom, Losonc és Vác mellett – jelentős vonzást gyakorolt *Léva* vására is, s jelentősen megnőtt az alábbi piachelyek jelentősége: *Bát, Ipolyság, Ipolypásztó, Korpona, Párkány, Nagymaros*. Trianon előtt az Ipoly jobb partjának településeivel intenzív volt a Börzsöny vidékiek kapcsolata, például *Kemence* fafaragói oda hordták készítményeiket, *Ipolyság* piacai mellett. Ipolyság az 1870-es években nőtte ki magát forgalmas kereskedőhellyé, amihez hozzájárult a Vámosmikolával kapcsolatot teremtő közút megépítése az 1850-es években. Sokadalmain kereskedtek az Ipoly termékeny völgyén kereskedő parasztok, Balassagyarmat és a Cserhát-vidék árutermelő földművesei, valamint a Börzsöny erdővidékének népe. Trianon következtében a Börzsöny-vidék falvainak árucseréje a vidék déli, Duna menti városaira tevődött át.⁶¹

Turóc sem területe, sem népessége alapján nem tartozott a nagy vármegyék sorába: II. József idején az 1123 km² területű közigazgatási egységben mintegy 37 ezer főt írtak össze a 6 mezővárosban és 97 faluban.⁶² A kis lélekszámú települések szlovák és német jobbágy-parasztjainak nehéz megélhetés jutott osztályrészül: a hegyes vidék, a vármegye felét még a 19. század derekán is elfoglaló erdőség kicsiny területre szorította a mezőgazdálkodás lehetőségét. Igaz, a Turóci-medence – hasonlóan a Felföld más, hasonló életkamráihoz – átmeneti területe, valamint a Turóc és a Vág folyóvölgyeinek trágyázott földjeibe alkalmanként búzát, de inkább árpat és hajdinát vethettek, igaz, még akkor is sovány hozamok fejében, ha az áradások nem tették tönkre a parasztember munkáját. A 18–19. században eleven volt a vármegye kereskedése: a Vág vizén fát úsztattak eladásra, a bányavárosokba hajdinát, kendert, főzeléket, vajat, túró, bőrt, vadakat, aszalt szilvát, almát szekereztek, a *sáfrányosok* és az *olejkárok* pedig bejárták portékájukkal szinte egész Európát.⁶³ A Vág-völgyi út északi és nyugati kiágazásai *Szilvába, Morva- és Csehországba* vezettek, jelentős szerepet vállalva a nemzetközi kereskedelemben. Igaz, ennek szerepét Lengyelország többszöri felosztása befolyásolta.

⁶⁰ Bácskai–Nagy 1984. 140., 187.

⁶¹ Szabó–Szabó 1977. 87–88., Összegzően: Bali 2005. 43–45., A gyümölcskereskedelemből: Mándli 1994. 175–204.

⁶² Danyi–Dávid 1960., Frisnyák 2009d. 231. Vö. Takács–Udvari 1992a. 154.

⁶³ Takács–Udvari 1992a. 154–155., A sáfrányosokhoz: Hrozič 1981., Az olejkárokhoz: Gunda 1954. 80–81., Gunda 1989. 199–226. A vándorárusokhoz lásd még: Viga 1990. 147–159.

De erősen hatott Turóc térségére is a bányavárosok jelentőségének 18. századi hanyatlása, majd a 19. század második felében a vasútépítés is (1872). Egészében azonban Turócban később kezdődött és kisebb ütemű volt a polgárosodás, mint a Felföld ásványi kincsekben gazdag vármegyéiben. A megye agrárjellege megmaradt egészen az impériumváltásig.⁶⁴

A 18. század utolsó harmadában *Mosóc* mezőváros volt Turóc vármegye szervezett árucseréjének legfrekvenciáltabb központja: sokadalmi mellett hetipiac is magához vonzotta az adni-venni szándékozókat. *Turócszentmárton* a 18–19. század fordulóján még nem jelentett nagy felvevőpiacot, de évente hat országos vásárt tartott, ahol első sorban a cserére, kereskedelemre, kupeckedésre adott alkalmat, kevésbé a helybeliek fogyasztásának kiszolgálására. A Mosócon és Szentmártonban vásároló falvak népe egyaránt azt vallotta, hogy marhát és gabonát adni-venni volt alkalmas a két mezőváros sokadalma, de pénzkereseti lehetőséget kétézer munkával egyik sem biztosított. *Szucsány* mezővárosba – a vásárai mellett – *sóház* is vonzotta a lakosságot, ahol a fogat-tal rendelkezők pénzért fuvar-t vállalhattak. Maguk a lakosok fával kereskedtek a Vágon, s jószág-tartással igyekeztek pótolni a földművelés hasznát. Vásáraik főleg a marhakereskedésről voltak nevezetesek. A szucsányiak saját vásáraik mellett rendszeresen kereskedtek a bányavárosok piacain is. Másodlagos gazdasági jelentősége volt *Tótpróna* és *Znióvár-alja* mezővárosoknak: az előbbi településen haladt át a Pozsonyból Liptóba vivő országút, ami komoly forgalmat generált. A mezőváros négy kirakodóvásárt tartott, mellette marhavásárokat *húsvét-tól pünkösd-ig minden vasárnap*.⁶⁵ Ez utóbbi sajátos időrendjét jelzi az állatok értékesítésének, ami bizonyára a hegyi legelőkre való kihajtást megelőző időszakot körvonalazza. Az utóbbi ugyancsak évi négy vásárral büszkélkedhetett, ám inkább csak a környékbeli falvak cserehelyéül szolgált.

Turócban több település nélkülözte a közel fekvő, jól megközelíthető vásárt, azzal együtt a pénzkeresetet jelentő napszám lehetőségét is. A Vág vizéhez közel élők fával kereskedhettek, de marhas fogataikkal is pénzhez juthattak a *Tátrába fuvaroztatók* révén. Az értékesített javaik felsorolása egyértelműen körvonalazta a vándorkereskedelem lehetőségét is. Több turóci falu megyén kívüli sokadalmakba járt: a *bányavárosok*, *Körmöcbánya* és *Besztercebánya* többször megnevezésre került vásároló-piacozó-helyükként, mellettük a Trencsén megye *Zsolna*, a Nyitra megyei *Németpróna*, *Teplíce*

⁶⁴ Frisnyák 2009d. 232–243. passim.

⁶⁵ Takács–Udvari 1992a. 155–157.

és ritkábban *Privigye* merült még fel az investigatio vásáros helyeként. *Jeszenova* szorgos vásározói felkeresték azonban *Bajmóc* és *Osgyan* (Kishont vm.) sokadalmaikat is. Mindez – amint *Takács Péter* és *Udvari István* megállapította – nem elsősorban a haszonszerzés, a felhalmozás, s nem a profit céljait szolgálta, sokkal inkább a mindennapi betevő megszerzését.⁶⁶

Árva vármegye a történeti Magyarország legészakibb közigazgatási egysége volt, szinte beékelődve Galícia területébe, délről a *Tátra* és a *Fátra*, északról és nyugatról pedig a *Beszkidék* nyúlványai képezték a természetes határát. Területét délnyugat–északkeleti irányban a *Magura* szelte ketté: Felső-Árva zordabb, erdősebb vidék, a déli rész enyhébb táj. Árva települései igen késeiek, maga a vármegye az Árpád-korban még Zólyom része volt. Megszállásának története egybeesett az erdőség egy részének kiirtásával, Árva jószerével egyetlen irtásterületnek tekinthető. A táj átalakításának és a termelőtevékenységnek a története migrációs folyamatokhoz, telepítésekhez, főleg a vlachok, ill. a – kenézek és soltészok vezetésével – vlach jogon telepített gorál és más népcsoportok megszállásához kapcsolódott. Árva feudális korának a története nem kis részben a különféle kedvezményekkel, szabadalmakkal letelepített falvak népének, valamint földesuraiknak a küzdelme volt a korai kiváltságok megtartásáért, ill. a népesség ezen csoportjainak jobbágysorba süllyesztéséért. Miközben a legkorábbi soltész (*lehota*) községek jobbágynépe fokozatosan elveszítette kiváltságait, s már maguk a soltészok sem voltak egészen mentesek a szolgáltatásoktól, még a 16–17. században is újabb szórványok alakultak a régi jogon. A soltészok egy részének kiváltsága azonban egészen a Mária Terézia-féle úrbérrendezésig megmaradt.⁶⁷ Ha a soltész nemességet kapott, akkor a településeik curiális falvakká váltak.⁶⁸ Az 1770-es évek Árva kolonizálásának végső szakaszát jelentették, a korszak írott forrásai elsősorban a Tátra-vidék lengyel ajkú telepeseinek életmódjáról informálnak, akiknek a falvai ma zömmel Lengyelország területére esnek. Történetük azonban nem csupán a Tátra-vidék gazdasági folyamatairól informál, hanem a bonyolult etnikai-etnokulturális folyamatokról is, melyben tradíciójuk határozottan elvált Árva alsó részeinek – Liptó, Turóc és Trencsén szlovákságával

⁶⁶ Takács–Udvari 1992a. 160–161.

⁶⁷ Kubinyi 1899. 350–351., Porubszky 1912. 78., Gagyí 1911. 186–198., Ila 1966. 303–312. A kenézek és soltészok problematikájához: Földes 1970. 578–597., Földes 1978. 357–381., Földes 1992. 134–140.

⁶⁸ Kavuljak 1955. passim., Kavuljaková–Menclová 1963. 21.

rokon – műveltségétől.⁶⁹ A térség gazdálkodásának jellegadó tevékenységében, a pásztorkodásban is jól különválasztható egymástól Árva déli területének, valamint a Magura, Fátra és a Beszkidek térségének tradíciója: a hegyvidék takarmánybázisának hasznosításával szemben, az alsó területeken működő földközösség összhangot teremtett a földművelés és az állattartás között.⁷⁰ Az élőállat értékesítésének csakúgy, mint a sajt-, a vaj- vagy a brindza-kereskedelemnek elengedhetetlen feltétele volt, hogy az adott település jó helyen feküdjön, megfelelő helyzeti energiával rendelkezzen. A 18–19. században az értékesítés lehetősége és annak különböző szinteken való megszervezése a gazdálkodás alapvető kérdésévé vált. A Kárpát-medence északi térségéből elképzelhetetlen volt például a brindza nagy távolságra való szállítása és eladása anélkül, hogy a gazdák és a pásztorok és a vásárló közé beépüljön a közvetítő kereskedelem valamilyen formája. A hagyományos létformák igyekeztek termékeikkel kiszolgálni a piaci igényeket, a kereskedelem viszont egyre erőteljesebben önálló ágazattá vált a különböző létformák között.

A megtelepedési folyamatok lezárulása a 17–18. század fordulóján már relatív túlnépesedést is jelentett: a gyenge földrajzi feltételek következtében a térség nem tudta sokáig eltartani a lakosságát. Az 1710-es évek végén Felső-Árva területét a népességnek csaknem fele, mintegy 1500 család hagyta el, s költözött Pest és Gyöngyös környékére, ill. Közép-Szlovákia bányavárosaiba.⁷¹ A vármegye gazdálkodásának feltételeit alapvetően meghatározó földrajzi feltételek nem változtak – gyengébb években a gabona csak dupláját adta az elvetett magnak –, ám az ország török utáni évszázadának növekvő igényei jelentős keresletet biztosítottak a felföldi megyék fája, bányatermékei, kézművescikkei iránt. Árva gazdálkodásának egyensúlyát az erdő és a kézművesség biztosította, azok révén tudta megszerezni a vármegyén kívülről a létfenntartáshoz szükséges élelmiszereket.

Árva ipara – hasonlóan a Felföld más vidékeihez – a 18. század során külső és belső tényezők hatására indult fejlődésnek: a relatív túlnépesedés már említett kényszere, s a külső piacok igénye egyaránt serkentette a kézműipar és a háziipar térnyerését. A felső vármegyék belső forgalma mellett, a sík vidék felé irányuló forgalom erősítette ezt a folyamatot. A vármegye jellegadó ipara a *textilkészítés* volt: az *árvai vászon* és *gyolcs*

⁶⁹ Kubinyi 1891. 5., Marmula 1900. 403–404., 407. Összegzően: Udvari–Viga 1995. 39–64.

⁷⁰ A vlach problematikáról összegzően: Paládi-Kovács 1993. 78–85., Lásd még: Podolák 1967.

⁷¹ Čaplovičová 1968. 86., Horváth 1955. 193., Horváth 1971. 58.

márkanévet képviselt, s a nagyfokú kereslettel volt magyarázható az a közismert néprajzi tény, hogy Árvában még a férfiak is szőttek-fontak.⁷² Különösen a megye északi részén terjedt el a vászonkészítés: a leggyengébb földművelő tájon jól megtermett a len. A Lipnicai-völgy szórványai, *Alsó- és Felső-Lipnica, Bobró, Usztye, Szlanica és Zubrovlaha* voltak a gyolcsszövés központjai. A termelés volumenét érzékelteti, hogy egy-egy házra évente 200 méter vásznat számítottak, s Árva vármegye éves termelése a 18. század végén 2 860 000 méterre volt tehető. A háziipar mellett megnőtt a takácsok szerepe is: 1712-ben csak 34 takácsot írtak össze, 1751-ben pedig már 266 volt a számuk. Bobróban, Zubrovlahán és Námesztóban nagy festőműhelyek is voltak, Bobróban céhük is működött a vászonfestőknek.⁷³ A vásznas ill. gyolcsos falvak egy része a Tátra lengyelországi oldaláról települt (Jablonka, Podvilk), de a 16. században Námesztó és Dobrava telepesei is Galícia felől érkeztek. Ha figyelembe vesszük, hogy a 18. század derekán a határ közelében fekvő árvai falvak (pl. Harbaku, Szárna) népe Lengyelországból szerezte be a feldolgozandó len egy részét, akkor nem csupán az egykori vlach-jogú népesség tevékenységének kérdését kell szélesebben értelmeznünk ebben a korszakban, hanem a Tátra két oldalának kapcsolattrendszerét is a kézművesség területén.⁷⁴

Az 1728-as összeírás már egy sor árvai településről jelezte, hogy a lakosoknak nyereségük volt a vászonkereskedésből (Szlanica, Bobrov, Zubrovlaha, Námesztó, Klin stb.), az 1751-es conscriptio pedig már részletes képet adott: pl. Bobrovban 71, Szlanicán 52, Námesztóban 37, Zubrovlaha településén pedig 32 vászonkereskedő élt. Ezek termékeikkel bejárták a maguk piackörzeteit: a Magyar Királyság, Horvátország, Erdély, Szerbia, Bulgária, Törökország területét, de eljutottak Egyiptomig is. Mint a vándorlás oly gyakran, a gyolcskereskedők tevékenysége is áttelepüléssel zárult alkalmanként, akár a mai Magyarország területén.⁷⁵

Árva kiterjedt juhászatára a *halina* készítés, a *posztókallás* jelentős feldolgozóipara települt. A posztószövés főleg háziipar volt, hasonlóan a *bőrfeldolgozáshoz*, amit csak *Turdosin*ban szervezett szücsceh. A vármegye déli részén nagy hagyománya volt a kőmunkáknak, melynek középkoriak voltak a gyökerei. A kőfaragó központokból fenő- és

⁷² Kavuljak 1955. 37.

⁷³ Kavuljak 1955. 36–37., Kavuljakova–Menclová 1963. 33.

⁷⁴ Marmula 1900. 403–404., Polonec 1955. 49–83., A Tátra lengyel oldalának gyolcsosaihoz: Kowalska-Lewicka 1962.

⁷⁵ F. Kail 1982. 431–440., Oltvai 1993. 233–247.

köszörűköveket és malomköveket is adtak el a 18–19. században.⁷⁶ A 18–19. században több árvai településen működtek fazekasok (*Trsztena, Oszada, Nyizsna* agyagjából nem a helybeliek dolgoztak, hanem *Podbjel* kézművesei), s számos falu fuvarosai kereskedtek a cserépedényekkel (*Csada, Sucha-hora, Kriván, Biely-Potok*, stb.). Az árvai fazekasok kereskedési köre átért a szomszédos Liptó vármegyébe, kiterjedt Kysuce, Nyugat-Szlovákia nagy részére, de Magyarország és Lengyelország más vidékeire is, ugyanakkor érkezett kerámia Árva megyébe Galícia és Gömör vidékeiről is.⁷⁷

A vármegye északi tájain az erdőmunka, a fafeldolgozás és a tutajozás biztosított keresetet a falvak népének. A 18–19. században már minden településen fűrészmalmot hajtottak a gyors hegyi patakok, a Magurán túli északi tájakon számos zsindelykészítő falu is volt (*Hrustinu, Lomna, Mutné, Zazriva* stb.).⁷⁸ A fakereskedelem központja *Kralován* települése volt, ahol a 18. század derekán már több kereskedő tevékenykedett. Ezek viszonteladók voltak, akik egész tutajokat és más faárut vásároltak fel, és saját alkalmazottaik segítségével úsztatták le azokat az Árva és a Vág közvetítésével egészen *Komáromig*, akár *Pestig*. A Fekete-Árva *Alsó-Lipnicától* lefelé, a Polhorai-patak *Polhorától*, ill. *Rabcsától*, a Fehér-Árva pedig *Krusetnyicától* volt tutajozható, elsősorban hóolvadás és nagyobb esők után. Az árvai uradalom Polhora, Mokrágy és Mutne térségében valamint a Flajsova-völgyben vízfogókkal segítette a tutajozást. *Kralován* után *Szered* volt – már a Vágon – a tutajok kikötőhelye.⁷⁹ Bár a 18. században már Árvában is érezhető volt a faállomány pusztulásának számos következménye, Árva népéletében a favágásnak, famunkáknak és a tutajozásnak még a 19. században is meghatározó maradt a jelentősége.

Árva északi és déli területének táji-gazdasági – több vonatkozásban társadalmi – különbözősége, a termelés és a fogyasztás térbeli tagolódása, valamint a vízfolyásokat követő közlekedési utak hálózata alapvetően meghatározta a vármegye belső és külső gazdasági kapcsolatainak lehetőségeit. A külső forgalomban főleg Galícia közelsége volt a meghatározó. Az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséig annak legszegényebb térségei közé tartozó Árva kereskedelmi forgalmának fő gyűjtőere a *Nagyszombat* – *Krakkó* útvonal volt, mely *Rózsahegy* felől, *Árvaváralja* – *Turdosin* – *Podvilk* érintésé-

⁷⁶ Povala–Prikryl 1968.

⁷⁷ Čaplovičová 1968. 87–96.

⁷⁸ Az árvai famunkákhoz és fakereskedelemhez: Nagy 1891. 174–183., A lucfenyőt 1814-től már üzemterv szerint művelték és vágták. Vö. Kubinyi 1891. 10., Horváth 1971. 61.

⁷⁹ Jančo 1971. 149–150., Szered tutaj-kikötőjéről: Fényes 1851. IV. 126–127.

vel jutott Galíciába, ill. Krakkóba. A kereskedelmi út a 15. századtól kezdve felvirágoztatta az érintett községeket. Bevallásaik szerint, nem csak szekerezéssel jutottak pénzhez (Trsztena), hanem vásárkor 4–4 hétig bort is mérhettek (Alsókubin).⁸⁰

Az 1770-es években Árva vármegye településeinek száma 97 volt, melyből 4 volt mezőváros. Öt települést neveztek meg vásároshelyként: Trsztena, Velicsna, Alsókubin, *Turdosin* és *Rózsahegy* sokadalmait. *Trsztena* helyzetét a galíciai útvonal határozta meg, ami a kis létszámú mezővárosnak jelentős piackörzetet formált. 1609-től évente négy országos vásárt tartott, hozzá szerdánként hetivásárt.⁸¹ A Vág mellett fekvő *Velicsna* nagy és kitűnő marhavásárainak forgalmát az utak találkozása erősítette. A legtöbb árvaít *Alsókubin* évi öt országos vására és vasárnapi hetipiaca vonzotta a 18–19. században, mely magához vonzotta a Malatini-völgyön át Liptó vármegye több településének népét is. *Turdosin* a Galíciával folytatott kereskedelem központja volt, amit IV. Béla 1265-ben adományozott kiváltságlevele – a harmincadvámmal és sóházzal együtt – jelez. Rajta keresztül állt kapcsolatban Lengyelországgal Liptó és a többi, délebbre fekvő vármegye is. 1640-től évente három nagyvásárt tartott, hozzá hétfőnként hetivásárokat. A szervezett árucseré mellett, jelentős szerepe volt a közvetlen termékcsereben is: például az Árva és Galícia közötti fonal- és textilkereskedelemben. Szembetűnő, hogy nem szerepelt a vásároshelyek sorában *Námesztó*, ami az Árvai-Magura és a Szlovák-Beszkidék közötti gazdasági kapcsolatok természetes központja volt, elkülönülve az Árva-völgy galíciai útvonalának településeitől.⁸² Alsókubin népe látogatta a Liptó megyei *Rózsahegy* sokadalmait: a mezővárosnak évente négy országos vására volt. Néprajzi vonatkozásai miatt külön figyelmet érdemel még *Felsőkubin* paraszti bevallása, mely szerint pünkösdi napján *templomi búcsú és vásár* zajlott a faluban. Mivel nem rendelkeztek vásári szabadalommal, aligha tévedünk, ha sokadalmát a *búcsúvásár* kategóriájába soroljuk.⁸³

Munkámban külön fejezetet szentelek ugyan a felföldi fuvarosságnak, mely társadalmi csoportot a regionális gazdasági kapcsolatok egyik legfontosabb szereplőjének, meghajtójának tartok, de Árva népélete komplexitásának megértéséhez röviden itt is meg kell emlékezni róluk. A szekeres közvetítőknek a Kárpát-medence legészakibb

⁸⁰ Őrizete korábban a vlachok kötelezettségei közé tartozott. Vö. Pajdussák 1912. 19–20.

⁸¹ Bácskai–Nagy 1984. 54., 63.

⁸² Bácskai–Nagy 1984. 63.

⁸³ Barna 1986. 39–50.

térségében is fontos szerep jutott mind a kereskedők portékájának szállításában, mind az önálló cseretevékenységben. A fuvarosság a legjövedelmezőbb kiegészítő foglalkozás volt itt is, melynek bevételéből az adót is meg lehetett fizetni.⁸⁴ A fa és a különféle fatermékek szállítása mellett, a legtöbb igaerőt a só fuvarozása foglalkoztatta: *Turdosin* mellett, a lipitói *Rózsahegy* és a szepességi *Szepessümeg* (Smizsány) sóraktárai szervezték a munkájukat. A 18–19. század fordulóján a fejenkénti 0,5 mázsa átlagos gabona-termés nem fedezte Árva szükségletét sem, így fuvarosaik is részt vállaltak a *gabonaforgalomból*. Néhány település *bort* fuvarozott, s jelentős volt a 18. században a *dohány* forgalma is: például *Oláhdubova* (Valaská Dubova) lakosai Nógrád és Hont déli részén szerezték be a dohányt, amit aztán az árvai falvakban adtak tovább haszonnal. 1751-ben 17 dohánykereskedő működött a faluban, 1771-ben pedig már 24.⁸⁵ *Pokrivács* népe *borovicska* főzésével és értékesítésével jutott pénzhez.

Árva forgalmának erősödését a 18. században a lótartás, ill. a lóállomány szerepének növekedése is jelezte. A mezőgazdasági munkákat – a talajadottságok mellett a trágya fontossága is oka volt – szarvasmarha igázásával végezték, de az, hogy 1715-ben még négy árvai gazdára jutott egy ló, az 1770-es években pedig már három gazdára kettő, mindenképpen a mozgékonyabb vonóállat jelentőségének növekedését mutatja. Voltak települések, amelyek a fassióban külön említettek *munkára* és *utakra* tartott lovakat. A 19. század végén Árva már azon felföldi vármegyék sorába tartozott, ahol a ló volt a domináns igaerő.⁸⁶

Komoly hátrányt jelentett egy-egy település számára a 18–19. században, ha lakosainak nem volt lehetősége alkalmi bérmunkára. Az árvai falvak egy része időszakos munkásokat bocsátott ki más tájakra: akár mezőgazdasági munkára is utalhat például *Hladovka* jobbágyságának vallomása, akik „gabona hiányában arcuk izzadságával más vármegyében kénytelenek munkát keresni”.⁸⁷

Összességében Árva tradicionális kultúrája, beleértve a galíciai telepések szerepét is, a köztes-európai nagyrégió jellegzetes térszerkezetébe illeszkedik, annak legészakibb tájaként. A vármegye népességének életmódja kettős kötésben fejlődött: az egyik maga a földrajzi meghatározottság, s a Kárpátok íve által befolyásolt létforma, amely a térség

⁸⁴ Nagy 1891. 206–209.

⁸⁵ Horváth 1971. 71.

⁸⁶ Kavuljak 1955. 37., Bodó 1986. 188.

⁸⁷ A Felföld időszakos mezőgazdasági munkásainak vándorlásához: Slavkovsky 1970. 105–115.

benépesülésével is összefüggött. A vlach jogú népesség nem csupán a pásztorkultúrára volt hatással, hanem a Kárpátok, ill. Tátra mindkét oldalának termelőgazdálkodására is. Mindez hosszú történeti folyamat volt, ami nem érintkezés volt, hanem permanens kapcsolat és együttélés, s a műveltség többféle kistérségi formáját hozta létre. A másik meghatározottságot a Kárpát-medence belső tájai felé való nyitottság jelentette: földrajzi, gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben egyaránt. (Ez még akkor is igaz, ha Árva jellemzően más vármegyéken át kötődött a centrális zónához.) Ennek a kontaktusnak az ütüerét az Árva folyó völgye és a Magyar Királyságot Galíciával összekötő kereskedelmi útvonal képezte. Árva javakat közvetített Magyarország és Lengyelország között, s ez a szerep – a vármegye földrajzi helyzete és a népesség etnikai arculata miatt – vélhetően nem volt annyira kiszolgáltatva a lengyel állam többszöri felosztásának, mint a többi felföldi vármegye esetében. Ez a kapcsolat nem csupán csere jellegű volt, jóllehet a 18–19. század gazdasági folyamatai azt erősítették, hanem a belső területek irányából a földművelő gazdálkodás is fokozatosan húzódott felfelé az erdők kiirtásával párhuzamosan.⁸⁸ Árva példáján tehát meglehetősen komplex módon értelmezhető a nagytájak szimbiózisának változó, formálódó, de működő rendszere.

Liptó a történeti Magyarország egyik legészakibb vármegyéje, melynek csaknem szabályos téglalap alakú területét a Vág vize átlós irányban osztotta ketté. Liptó a Vág felső folyásának azt a – *Csorba* és *Rózsahegy* közötti – szakaszát övezte, amelyet északkeleten és északon a Magas-Tátra törzse és láncolata, délen az Alacsony-Tátra, nyugaton pedig a Nagy-Fátra gerincei szegélyeznek. A folyó mintegy 70 km hosszú és 8–15 km széles völgye a vármegye gazdaságának is ütüerét képezte. A települések zöme a Vág völgyében, részben a folyó partjának közvetlen közelében helyezkedett el, részben felhúzódott az azt szegélyező dombokra. A Vág-völgy tengerszint feletti magassága Liptóban 500–950 méter között változik, ami eltérő feltételeket biztosított a népesség különböző csoportjai számára. A Vágba futó folyók – a Liptóújvárnál beömlő *Béla* és a Rózsahegynél torkolló *Revuca* – ugyancsak tagolták a vidéket.⁸⁹ A 18. század második felében 11 mezővárosban és 130 községben élt a megye 57 000 lakosa, akik 171 365 ha mezőgazdaságilag hasznosítható területen gazdálkodtak. 1786-ban az 1637

⁸⁸ Frolec 1994. 27–29.

⁸⁹ Összegzően. Udvari–Viga 1994. 259–260.

jobbágytelek átlagos mérete 12,93 ha volt.⁹⁰ Az úrbérrendezés klasszifikációja (1770) jól tükrözte, hogy a három osztály valamelyikébe tartozó falvak népének mennyire eltérőek voltak a megélhetési lehetőségei. Az első osztályba sorolt települések határa termékeny volt, őszi és tavaszi gabonát adott, volt elegendő legelő, tűzi- és épületfa, kereseti lehetőség kézi és szekeres munkával, s lehetőség mindenféle mezőgazdasági termény értékesítésére. Ezek esetleges hiányát különféle háziipari termékek és eszközök készítésével és eladásával pótolhatták. A második osztályba sorolt községeknek volt ugyan alkalmuk kézi és fogatos munkával pénzhez jutni, s javaikat értékesíteni, de szántóföldjük nagyobbrészt terméketlen volt, kitéve az áradásoknak és az erózióknak, s kevés volt az erdejük és a tűzifájuk. A harmadik osztályba azok a faluközösségek kerültek, akiknek csak két mérföldnél nagyobb távolságra volt lehetőségük a kereskedésre, szántóföldjük terméketlen, és csak tavaszi gabonát termő volt, s nem állt rendelkezésükre épület- és tűzifa.⁹¹

A felföldi szlovákság tevékenységében a 18–19. századi statisztikai és népeletről írások pontosan felismerték a kis kiterjedésű és gyenge termőterület, a gyenge megtartóképesség következtében kialakult vándorló életmód és a mezőgazdálkodást kiegészítő, sokszor pótló tevékenységek specifikus vonásait. Az 1780-ból ismert terméshozamok azt jelzik, hogy a liptóiak még Árva, Zemplén, Trencsén vagy Szepes vármegyék népéhez viszonyítva is gyengébben ellátottak voltak, s az egy főre jutó gabonamennyiség egy mázsa alatt maradt.⁹² *Bél Mátyás* szerint (1730 táján) Liptó megyében – Árvához hasonlóan – árpából sütötték a kenyeret, s abba zabot keverték, hogy jobb íze legyen.⁹³ A 18. században is zajló erdőirtások érdemben nem tudtak már tágítani a szántógazdálkodás keretein, s a Helytartótanács Liptót mindig is a *consumens* vármegyék közé sorolta, amelyek nem voltak képesek fedezni lakosságuk élelmiszer-szükségletét. (Ezért a vármegye például olcsóbb sőt kapott a kormányzattól, s más „kedvezményben” is részesült.) A hiányt csak súlyosbították a rossz utak, amelyek magasan tartották a gabonaárakat is.⁹⁴ A magasabb térszíneken – a szántóföldek fogyásával párhuzamosan – egyre nagyobb szerep jutott az állattenyésztésnek. A havasi legelők, az erdei irtványok, a he-

⁹⁰ Danyi–Dávid 1960. 50., Wellmann 1989. II. 180. 12. térképlap. Más forrás 1773-ban 133 településről tudott, melyek között 7 volt mezőváros. Vö. *Lexicon locorum...* 312.

⁹¹ Rebro 1959. 149–150., 161–163.

⁹² Wellmann 1989. 954. 13–14. térképlapok., Bácskai–Nagy 1984. 266., 271.

⁹³ Bél 1984. 126.

⁹⁴ Szmrecsányi 1888. 44–45.

gyi rétek és kaszálók adták a gazdasági élet egyik alapját. A völgykatlanokba szorult vagy irtványokon kifejlődött apró falvak életmódját ez jellemezte az esetleges földművelés mellett.⁹⁵ A 19. századi néprajzi leírásokban markánsan elvált egymástól a Vág-völgyi szlovákság és a hegyvidéki csoportok foglalkozása, életmódja, lakóháza, viselete – Liptó magashegyi pásztorkodása a hegyvidékiek karakteres foglalkozásaként szerepelt –, s megkülönböztették a Tatra szlovákjait is a hegyek galíciai oldalán élőkétől. A megye északi területét későn, csak a 16–17. században népesítették be a juhászok, a lengyel határ mentén telepítettek az északi oldalról a határ őrzését is ellátták. A rétek és a hegyi legelők gazdagsága sokfelé alkalmat adott a marhatartásra is: a juh és a szarvasmarha haszna együtt volt a gazdaság alapja, biztosította a megélhetést, s nyersanyagot adott a ruházathoz is. A 18. század volt a Tatra havasi pásztorkodásának virágkora. A *liptói sajt* és *túró* a 19. században a Felföld gazdaságát és gazdagságát szimbolizálta a különféle leírásokban.⁹⁶

Munkám belső arányai nem engedik meg, hogy részletezően ismertessem azt a sokféle háziipart és egyéb tevékenységi formát, amelyek Liptó népének évszázadokon át kenyeret adtak, s más tájak népéhez kapcsolták őket. A háziiparuk jellemzően túlmutatott az önellátás keretein, s valóban *jövedelem* biztosítását célozta. *Szövő-fonó* munkájuk – Turóc és Szepes megyékhez hasonlóan – a férfiak számára is elfogadott foglalatosság volt, és a vászonnal való kereskedés a sík vidék népviseletére is hatást gyakorolt.⁹⁷ A Javorniky-hegység, a Nagy- és Kis-Fátra, ill. a Kárpátok nyúlványainak vidékéről a szlovákok faeszközeiket elhordták a sík vidéki csoportokhoz: Liptóból a Vágon, s tovább a Dunán jutott a sokféle faáru, háztartási eszköz a magyarsághoz. A Vág és a Poprád tutajosai az építőfa mellett favillát, gereblyét, jármot, hordót, szövőszéket, bútort és sokféle dongás faedényt szállítottak a távolabbi tájak felé.⁹⁸ Gyapjút fontak, durva posztót készítettek, *Dusan* lakóinak bevallásában fazekas- és csizmadiaipar is szerepelt.⁹⁹ Mintegy húsz, kőművességre szakosodott liptói település kőipara

⁹⁵ EAS. 5–6–7–8. térképlapok.

⁹⁶ *Hazánk s a Külföld* 1865. II. 616–618., Pechány 1899. 397–423., Kniezsa 1934. 62–73., Makkai 1985. 454., Podolák 1992. 47–60. Bőséggel irodalommal a téma szintézise: Paládi-Kovács 1993. 77–80., 253–256. Vö. még: Kowalska-Lewicka 1969. 696–705., Udvari – Viga 1994. 265–271.

⁹⁷ Liptóban több len, s kevesebb kender termett. Vö. EAS. 27. 23. térképlap. A sík vidéki vászonkereskedelemhez: Polonec 1955. 50–58.

⁹⁸ Gunda 1940. 170., Huska 1972.

⁹⁹ A területen nem működött jelentősebb fazekasközpont, a liptóiak inkább felvevői voltak Árva és a tágabb térség agyagiparának. Vö. Čaplovičová 1968. 87., 96., EAS. 25. 11. térkép.

középkori eredetű, melyeknek sajátos szakismeretét – hasonlóan a Kárpát-medence más térségeihez – talán német és olasz mesterek honosították meg. A mesterség virágkora ugyan a 19. századra esett, de már a 18. században is kimutatható a liptóiak szerepe a barokk Bécs, Esztergom és Buda építkezéseinél.¹⁰⁰ A javak forgalmát jelentős létszámú tutajos és fuvaros szolgálta ki évszázadokon keresztül.

Fényes Elek leírása az 1840-es években már a tájak közötti csere mibenlétét is körvonalazta: „Azon körülmény, hogy Liptó élelmi s agrárnemű dolgokban szükségét szenved, ellenben fában, ércekben nagy bősége van: igen elevenné teszi a kereskedést. A gabona minden nemei, dohány, borok, úgy a manufacturái és coloniális portékák Besztercebányáról hozatnak be a megye kebelébe, s Rosenbergre vivő nagy országúton, melly említett város egyszersmind legnevezetesebb kereskedő helye a megyének, s itt tartatik a legnépesebb gabonavásár, melyet kivált árvaiak csapatosan megkeresnek. Lovat, marhát, sőt a lengyelektől vesznek. Sertést részint Besztercebányáról hajtanak, részint pedig maguk a liptóiak vásárolják össze Ung-, Bereg- és Borsodvármegyékben.”¹⁰¹ Különösen fontos jelzés az idézett szövegben a Tátra északi oldalával, a vízvásztó mögötti területtel fenntartott gazdasági kapcsolat, de aligha tévedünk, ha a délebbi vármegyékkel fenntartott állatkereskedelemben is kapcsolatot sejtünk a vándorpásztorkodás tradíciójával.

Liptó vármegyét hasonló adottságú térségek vették körül. Szegényes belső forgalom jellemezte a 18–19. században, csekély volt a vásároshelyek száma, s döntően a városias települések, ill. bányász-iparos közösségek élelmiszerellátását szolgáló hetipiaci funkciókat elégített ki. Nem fejlődött ki a vármegyében nagyobb távolságra is kisu-gárzó szabad királyi város, szekunder jellegű gazdasági csomópontok és forgalmi alközpontok bonyolították le a gazdaság forgalmát. A termelés központjaihoz hasonlóan, a fő forgalmi utak is földrajzilag meghatározottak voltak, s elrendeződésük kirajzolta Liptó gazdasági életének szerkezetét. A vármegye települései közül legtöbbször a népessége *Liptószentmiklós* sokadalmaival látogatta: a 18. századi vármegyeszékhely jelentős gabonavásárai ellenére is csak kereskedelmi alközpont volt. Földrajzi helyzete kedvező: az országot belülről, a határ mentén körülvéő út egyik állomáshelye, Árva és a Szepesség felé éppen úgy megállóhely volt, mint Zsolna irányában. A Vág jobb part-

¹⁰⁰ Huska 1968. A szomszédos Árva megye kömunkájához: Povala–Prikryl 1968.

¹⁰¹ Fényes 1847. II. 155–156.

ján Nagyolasziig vezető, Rózsahegyen keresztül pedig a zólyomi határtól az Árva megyei Dubováig haladó Nagyszombat – Krakkó út a Vág völgyét a nemzetközi kereskedelembe is bekapcsolta.¹⁰² A 18. századra elszlovákosodott *Németlipcse* ugyancsak a Vág vizének és völgye szárazföldi útjának köszönhetette kereskedelmi jelentőségét, jóllehet másodlagos jelentőségű központ volt. Nem csupán a Szepesség és Zsolna irányában, hanem – Rózsahegy, Kubin, Tordasin és Trsztena érintésével – Galícia felé is a kapcsolatok gyűjtőpontja volt. Évi öt országos vására és forgalmas hetipiaca révén osztozott a térség kereskedelmén Liptószentmiklóssal és Rózsaheggyel is.¹⁰³ *Rózsahegy* mezővárosa lényegében az előző két vásároshelyhez hasonló földrajzi energiákkal bírt: Turóc, Zólyom, Árva és Szepes vármegyék, nem utolsósorban a galíciai utak ott futottak össze, s a Revuca is ott ömlik a Vágba. Évi négy országos vására és csütörtöki hetipiakai számottevő forgalmat generáltak.¹⁰⁴ *Tarnóc* kamarai mezőváros évenkénti öt vására nem volt túl jelentős, még kevésbé *Liptóújjvár* látogatottsága, a mezővárosi jogállású *Hibbe*, *Verbic* és *Bóca* pedig nem is jelentek meg vásároshelyként a 18. századi fassióban.¹⁰⁵

Az utóbbiaknál nagyobb vonzást gyakorolt Liptó népére néhány külső vásárhely: *Besztercebánya* magához vonta a megye nyugati részének forgalmát, intenzíven kereskedtek a liptóiak a „XIII. szepesi várossal” – konkrétabb helymegjelölés nélkül. Árva megye felé a Malatini-völgy jelentett forgalmas kereskedőutat: *Kubin*, a galíciai útban fekvő *Nagyfalu* (Velicsna) és *Trsztena* egyaránt látogatott volt a liptóiak által. Felkeresték Turóc két mezővárosát, *Szucsányt* és *Turócszentmártont* is. Ezek az adatok is azt sejtetik, hogy Liptóban a vásári forgalom zömét a gabonakereskedés adta, s a vásárhelyek mint az átmenő forgalom csomópontjai gyűjtötték egybe a nagytájak közötti forgalmat.

Zólyom vármegye nagyobb része hegyvidék volt: a *Nagy-Fáttra*, az *Alacsony-Táttra*, a *Vepor*, ill. a selmeci-körmöcbányai hegyek osztoztak a területén, melyeket a Garam völgye tagolt északkelet-délnyugati, majd Besztercebánya és Zólyom között észak–déli futásával, egyszersmind kijáratot is képezve a Duna völgye irányába. Az Alacsony-Táttra természetes határ Liptó vármegye felé, egyben a Garam és a Vág vízválasztója. A 18–19. század fordulóján a megye területének még több mint felét erdőség borította, amellet a térség a bányászat és a fémművesség térszíne volt. A mezőgazdál-

¹⁰² Majláth 1877., Majláth 1899. 396., Bácskai–Nagy 1984. 72., 221., 370.

¹⁰³ Bácskai–Nagy 1984. 63., Udvari 1991. 301.

¹⁰⁴ Bácskai–Nagy 1984. 49., 298., 352.

¹⁰⁵ Bácskai–Nagy 1984. 49. Hibbe a 19. század elején évi öt vásárt tartott.

kodás a Garam, a Szalatna, a Nyeresznya és a Beszterce völgyében volt a legjelentősebb, bár ezek egyike sem szélesebb 2 kilométernél. Itt voltak a viszonylag termékeny szántóföldek, rétek, de a folyók és a patakok mentén telepedett meg az ipar és a kereskedelem is. A többi helyen a havasi legelők, irtványok, hegyi rétek és kaszálók adták a gazdasági élet alapját. Az erdős, hegyes részeken a völgykatlanokba szorult vagy az irtványokon létrejött falvak életmódját az állattartás és a kezdetleges földművelés jellemezte: rozs, árpa, zab, burgonya, káposzta és hüvelyesek teremtek meg.¹⁰⁶ A 19. század végén a mezőgazdaságilag hasznosítható területből egy jobbágytelekre 5,89 hektár jutott, ami kb. fele volt Bars, Liptó és Trencsén vármegyék telekméretének. A gabonavetés szűkös területe mellett gyenge volt a terméshozam is. A gabonafélék között a zab dominált, az árpa és a rozs termőterülete együttesen is alig haladta meg a zabét, a búzáé pedig mintegy fele volt a rozsnak vagy az árpának. Az egy főre jutó gabonatermés 1 mázsa alatt maradt, s még a piacközpontok is behozatalra szorultak.¹⁰⁷ Az északi meyerészek különösen gyenge adottságúak voltak, s a hegyes részek apró, köves parcelláit az erózió is rontotta. Zólyom megyére is igaz lehetett, amit *Bél Mátyás* Liptóról és Árváról leírt: a hegyvidéken árpából sütöttek kenyeret és zabot is keverték közé.¹⁰⁸

A gazdaság másik nagy ágazata, az ipar két nagy vonulatban összegezhető, s mindkettő meghatározó jelentőségű volt a zólyomiak számára. Az egyik a föld gazdag ásványkincsének bányászata és feldolgozóipara volt, mely a középkortól kezdve jelentős részében a kincstár, ill. az udvari kamara gazdálkodásához kötötte Zólyom jobbágy-népét is. A kiterjedt bányakörzetekben jelentős számú szabadmenetelű jobbágy élt, akik az erdőkben, bányákban, hutákban keresték a kenyerüket. A Garam felső folyása mentén már a 16. század végétől nagyszámú munkást alkalmaztak favágásra, a fa szárazon és vízen történő szállítására, a faszén égetésére és szállítására. A Fekete- és a Fehér-Garam mentén ezek a munkások sajátos irtványtelepüléseket alakítottak ki, – ezeket később *Handlenak* emlegették –, ahol szarvasmarhákat is tenyésztettek az irtványokon és az erdei legelőkön. A zólyomi erdőkkel, a bányászattal és az iparral, valamint a Garam közvetítő szerepével korábban részletesen foglalkoztunk,¹⁰⁹ ezért ezen a helyen

¹⁰⁶ Grünwald 1891. 3–4., Lovcsányi 1900. 1–2., EAS. 5., 6., 7., 8. térképlapjai. Összegzően: Udvari–Viga 1994. 89–120. Vö. Udvari–Viga 1998. 333–345.

¹⁰⁷ A mezőgazdálkodás feltételeihez: Wellmann 1989. 960. 12., 13., 16. térképlap., Rebro 1959. 180., Bácskai–Nagy 1984. 266., 271.

¹⁰⁸ Bél 1984. 145., Vö. Udvari 1991. 292., Viga 1990. 94–96.

¹⁰⁹ Udvari–Viga 1994. 99–106., Udvari–Viga 1998. 333–345.

csupán néhány főbb jellemzőjükre utalok. A Garam felső völgyében, *Breznóbánya*, *Libetbánya* és *Besztercebánya* környéke az ércbányászat és az ércfeldolgozás központjai voltak, s már a 13. században megkezdődött a nagy értéket képviselő fémek bányászata. Az arany és az ezüst bányakincsek szerepét igen korán felváltotta a réz és a vas, de a 18. század végén még az ezüst is fontos bányatermék volt, sőt, a század a körmöci és selmeci bányászkodás fénykoraként értékelhető. A 18. században új ásványi nyersanyag, a szén kitermelése jelent meg a bányászatban. Szén után kutattak a szakemberek Besztercebánya és Garamszentkereszt körzetében, de csak gyenge minőségűt találtak.¹¹⁰ Az erdők, a bányaművek és a kohók, hámorok kiszolgálása évszázadokon át kenyeret adott a térség népességének, ipartelepeik évszázadokon át kiegészültek a különféle idegen ajkú, főleg német csoportokkal: Zólyom megyében ezek migrációja a 14. századtól egészen a 18. századig zajlott.¹¹¹ Bár az erdővidék fája a 17–18. század folyamán a felföldi vármegyékben jelentősen megfogyatkozott, s a 19. század elejére a faárak négyszorosukra emelkedtek, Zólyom területének még több mint fele erdőség volt, s a faanyag tömege úszott le délnek a Garam vizén. Az erdőmunka, a faanyag feldolgozása, a vízhez való közelítése és maga a tutajozás is jövedelmet jelentett, egyszersmind lehetőséget a sík vidék javaival való cserére.¹¹²

Az ipar másik ágazatát a sokféle háziipar, sokféle kézműves tevékenység jelentette, amelyek – különböző fokon megszervezve – nem csupán a városi-mezővárosi, hanem a falusi népesség számára is a megélhetés egyik alapját biztosították. Az iparfejlődés meghajtója hasonló volt az erdős és iparosodott felföldi vármegyékéhez: a művelhető földterületet irtásokkal már nem lehetett tovább növelni, a relatív túlnépesezés pedig az iparnak kedvezett. A jobbágyságok – a jelzett kis területű és alacsony termelékenységű gazdaságaik mellett – különféle kézműves munkákat végeztek, s azok termékeinek eladása révén jutottak a portio fizetéséhez szükséges pénzhez.¹¹³ Ennek következtében nem csupán a kistájak alakították ki sokféle specializálódás révén a maguk jellegzetes gazdasági karakterét, ami azután – a tájon belüli csere mellett – felfűzte őket a szomszédos és távolabbi tájak kapcsolatrendszerére, hanem az egyes jobbágy-

¹¹⁰ Péch Antal megállapítását átvette: Heckenast 1989. 996–999. Vö. Cambel (szerk.) 1987. II. 355., 518.

¹¹¹ Zsámboki 1982. 13–48., A szlovák irodalomból összegzően: Vozár 1984. 123–188., Grünwald 1891. 23–24.

¹¹² Magda 1819. 229.

¹¹³ Horváth 1971. 59–60.

paraszti, családi üzemek is többféle, vegyes gazdálkodást folytattak. Mindez többirányú alkalmazkodást tett lehetővé, igazodást a mindenkori gazdasági kihívásokhoz, feltételekhez. A 18–19. századi országleíró, statisztikai munkák bőséggel megemlékeztek a zólyomiak ezen tevékenységeiről, s utaltak a révükön kialakult gazdasági kapcsolataikra is. *Magda Pál* például megemlékezett *Radvány* kézműveseiről, köztük nevezetesen tartotta a *posztósok* portékáját, amit *Miskolc*, *Pest* és *Debrecen* kalmárai is kerestek, a *kalaposokét*, akiknek termékei *Bánátban*, *Szerbiában* és *Moldvában* is keresettek voltak, valamint a *fésűsökét*, akiknek az áruit *sáfrányosok* hordták szét fél Magyarországon.¹¹⁴ Zólyom 19. századi árucseréi kapcsolatai miatt tanulságos még idézni *Fényes Elek* sorait is. „Kereskedése a megyének meglehetősen élénk; viszen ki más vidékekre szálfát, zsindelyt (melynek fő fészke Polynik), mézet, vasat, túrót, vaját, posztót, kalapot, készített bőrt, csipkét, puskaport, üveget, papírost, festett vászon és gyapotkelméket, vasszegeket, ollót, fésűt stb. Ellenben hoz be gyapjút Losoncziáról, gabonát főleg Losoncziáról, Léváról; lovat, szarvasmarhát, sertést Heves, Borsod, Nógrád és Gömör megyékből, juhot a Bánságból (a megyében magában nevezetes juhvásár van Detván), jóféle gyolcsot Árvából, Sziléziából; nyersbőrt, különösen bornyúbőrt Liptóból, Szepesből; gyarmati s divatárukat Pestről s Bécsből, bort Nógrád, Hont, Pest megyékből, dohányt Hontból.”¹¹⁵

A felföldi jobbágyoknak a javak cseréjében való, 18. századi részvételéhez tanulságos adatokkal szolgál a Zólyom vármegye úrbérrendezését előkészítő investigatio. A jobbágynép bevallásából kiderül, hogy az 1770-es években elválík egymástól a magánföldesúri falvak és a kamarai települések feudális szolgáltatásának jellege. Az előbbi már számos faluban cenzust jelentett, de a pénzen megváltott robotszolgáltatás mellett az egyéb járandóságok sokféle formáját fenntartotta. A kamarai falvakban a jobbágyok a kamara díjsszabása mellett pénzért „robotoltak”: bizonyos szolgáltatások kötelezőek voltak, díjfizetés ellenében. Vannak adatok arra is, hogy a falvak a roboton kívül a természetbeni szolgáltatásokat is pénzen váltották meg. Mindez egyértelmű pénzgazdálkodást jelent, ami a köznép számára is feltétele volt a felföldi vásárokon-piacokon való kereskedésnek. Bizonyosnak tűnik azonban, hogy a 18–19. században emellett működött a javak közvetlen cseréjének rendje is. Feltűnő azonban, hogy forrásunk nem tesz

¹¹⁴ Magda 1819. 230–232. Vö. még: Vályi 1799. 673–674.

¹¹⁵ Fényes 1847. II. 163–164.

említést a sík vidéken végzett, időszakos vándormunkáról, jóllehet Zólyom népe nem volt önellátó kenyérgabonából, s a peremterületek népének alföldi aratómunkáját már a 16–17. század fordulójáról egyébként már számos adat igazolja.¹¹⁶ Ennek magyarázatát éppen abban látom, hogy a zólyomi jobbágnépnek lényegében folyamatosan volt helyben munkalehetősége és pénzszerzési alkalmja, s a felföldi gabonaforgalom központjai-ként funkcionáló bányavárosok gabonapiacain könnyebb volt megvenni a kenyérnekvalót, mint azt több hetes távolléttel biztosítani.

A zólyomi falvak népe azonban így is meg-megfordult a délebbi területeken. Például *Ternye*, *Turava* és *Lieszkóc* jobbágysai évente egy-két alkalommal úrdolgára mentek *Edelény*be és *Cserépfaluba* (Borsod vm.). A három zólyomi falu földesura ugyanaz a galánthai Eszterházy István gróf volt, aki 1761–1781 között a borsodi úrbéres mezőváros, Edelény birtokát igazgatta. A robotot és a terményjáradékot behajtotta, így a Bódva-völgy gabonája nagy mennyiségben juthatott az uraság zólyomi központjába.¹¹⁷ Az említett falvak mellett több településről is jártak fuvarosok Borsodba: például fát, zsindelyt szállítottak, visszafelé pedig bort, gabonát vittek. Edelénybe Zólyom megyei szlovákok is lekerülhettek cselédnek, pásztornak,¹¹⁸ így a két vidék között éppen úgy működhettek személyes, családi kapcsolatok, ahogy megvolt a zólyomiak kontaktusa a Borsod megyei *Szirákkal*, ahova szlovákok is települtek a török kiűzése után. (Kralóc jobbágysai is lejártak – gyalog vagy fogattal – Szirákra szőlőmunkára. Budicska lakosai a szüret idején szekérrel mentek a Nógrád megyei *Pencre*.)

Alsómic sine és *Zólyommócsa* bevallásában szerepel az állatkereskedelem említése: az utóbbi lakosai Besztercebányán kerestek pénzt „jószággal való kupeckedéssel és jószágok eladásával”. Zólyom állattartásának fő ágazata a juhászat volt, s a vármegye kiterjedt legelőin nem csak a megyebeliek jószágai gyarapodtak: *Bánátból* és *Erdélyből* is hajtottak juhnyájukat Zólyom hegyi legelőire.¹¹⁹ Természetesen nem csak a felföldi vármegye legelőinek és erdőségeinek fűtermésével kell itt számolnunk, hanem a *nyaraltatásra* és vissza megtett hosszú út végiglegeltetésével is.¹²⁰ *Fényes* azt írta Zólyomról, hogy a juhokat csak májusban vagy júniusban szokták a havasokra hajtani, s azok ott

¹¹⁶ Fal'tanova 1978., EAS 10. 20–21., Balassa 1985.

¹¹⁷ Faragó 1973. 91.

¹¹⁸ Sági 1973. 124.

¹¹⁹ Rebro 1959. 137., 299.

¹²⁰ Szabadfalvi 1970. 88–108.

maradtak egész késő ősziig.¹²¹ A Garam mentén fekvő *Szentandrás* bevallása szerint, az 1770-es években Szent János-nap (június 24.) után „marhájokat a havasokra hajtják, s ott juhaikat legeltetik”. Már a 18. században is különbséget kell feltételeznünk a Garam-völgy és a Detva-vidéki szórványok állattartása között, s az utóbbit – az irtások és a szórványtelepülések kialakulása révén – sajátos és jellegzetes üzemszervezeti formának gondolhatjuk. Forrásunkban a *szállás* és a *láz* kifejezés egyaránt előfordul a földesúr állattartó telephelyének megnevezésére, de többször szerepel a *juhkosár* megnevezés is.¹²²

A 18. századi adatainkban csak *igavonó marhák* kerültek említésre. *Bél Mátyás* az 1730-as években így írt: „...más a külseje a hegy-, más a síkvidéki marhának, sőt nem csak Magyarország e fő részei közt van különbség, hanem a felső országrész hegyvidékei között is. Trencsén, Nyitra, Hont, Zólyom, Nógrád és a szomszédos megyékben hatalmas szürke, fehér, sárgás szőrű, rövidebb, vastag, görbe szarvú, nem kevésbé jó természetű, mint testalkatú marhákat nevelnek. Turócban és Liptóban kis termetű tarkákat, de ezek munkára s az ottani talajművelésre nem alkalmatlanok...” A jellegzetes szarvforma kizárja, hogy a magyar szürke marha jelenlétére gondoljunk, jóllehet ez a fajta nemcsak az Alföldön volt népszerű az elmúlt századokban, hanem a peremhegységi zónában is, egyebek mellett a Felső-Garam mentén az Alacsony-Tátraig.¹²³ *Fényes* 1847-ben kistestű teheneiért dicsérte Zólyom megyét, s ott a 19. század végén már a ló jelentette a domináns igaerőt.¹²⁴

Mint a fentiek jelzik, Zólyom népének nagytáji cserés gazdasági kapcsolatai mellett, a vásárok és piacok szervezett alkalmi is formálták a gazdasági tevékenységét. Sajátossága a zólyomiak kereskedésének, hogy a települések túlnyomó többsége – 107-ből 78 – csak egy vásár-, ill. piachelyet látogatott, vagyis tiszta vonzáskörzetek alakultak ki a regionális gazdasági központok körül. Hasonlóan Turóc, Hont és Bars megyékhez, Zólyom kereskedelmi forgalmában is a bányavárosok szerepe dominált. A zólyomi jobbágyfalvak fassiója kilenc települést említett vásároshelyként, ezekből azonban négy a megyehatárokon kívül esett. Nem látogatták viszont a megyebeli mezővárosok sokadalmait – *Korponát* leszámítva –, még az évi két vásárral bíró *Radványt* sem említették vásároshelyként. Zólyom vármegye gazdasági központja *Besztercebánya* volt, amely

¹²¹ Fényes 1847. II. 160.

¹²² Márkus 1943. 220–222., Barabás 1960. 229., EAS. 20. Összegzően: Podolák 1982., Podolák 1992.

¹²³ Bél 1984. 65., Márkus 1964a. 467–470.

¹²⁴ Bodó 1990. 65.

jelentős, a vármegyén túlnyúló szerepkörrel bírt a 18–19. században. A Felföld egyik fő gabonapiaca volt, amelyet az 1770-es években 85 zólyomi település jobbagynépe látogatott.¹²⁵ Hozzá képest igen kicsiny hatáskörrel bírt a regionális szerepkörű királyi város, *Breznóbánya*, s annál is kisebb a vármegye névadója, *Zólyom*, valamint *Libetbánya* és *Korpona*. A bevallások szerint a zólyomiak második legfontosabb vásárhelye a Hont megyei bányaváros, *Selmezbánya* volt: a regionális szerepkörű királyi várost 18 zólyomi településről látogatták a 18. század utolsó harmadában. Hozzá képest másodlagos jelentőséggel bírt *Körmöcbánya* (Bars vm.), *Rimabánya* (Gömör vm.) és *Losonc* (Nógrád vm.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a gabonaforgalom bonyolításában a hetivásárok, -piacok éppen olyan jelentőséggel bírhattak a korábbi századokban, mint az országos vásárok!

A Felföld más tájaihoz hasonlóan, Zólyomban is a felső, hegyes, mostohább adottságú tájak népe kapcsolódott be nagyobb számban a vándorkereskedésbe. A 18–19. század fordulóján 17 település lakosai foglalkoztak házaló kereskedéssel, amibe bele kell értenünk azokat a szekereket is, akik az Alföldet, Bánátot és a határőrvidéket járták a Felföld árucikkeivel. Ezekben a falvakban gyakran apáról fiúra öröklődött a vándorlás, ami karakteres tevékenységként volt jelen a kárpát-medencei népek gazdasági kapcsolataiban, s kulturális arculatában is.¹²⁶ Még *Fényes Elek* is több zólyomi szlovák faluról említette a 19. század derekán, hogy lakói „házaló kereskedők” (Lopej, Nemecka, Zamosztja, Szentandrás), az utóbbival kapcsolatban megjegyzi: „s azért magyarul is beszélnek”.¹²⁷ Mivel a vándorlások alapvetően hatottak a műveltség egész állapotára, érdemes azok kapcsán idézni Zólyom vármegye monográfusát, aki a 19. század végén még jószerevével élő jelenségként írt róla. „Igen természetes, hogy a házalók, kik az év nagy részét más vidéken töltik, nem művelhetik földjeiket belterjesen, s gazdaságot a visszamaradt nők és öregek viszik. S minthogy a lakosság túlnyomó többsége megszűnt kizárólag földművelő lenni, az egyesek nagy átalakuláson mentek keresztül. A földhöz kötött parasztból világot látott élelmes kereskedő lett. Ruházatuk is különbözik a parasztokétól: fejér vagy kék posztóban járnak, nyárban rövid magyar gatyát viselnek, s magyar módra a pörge kalapot, darutollal vagy árvalányhajjal díszítik,

¹²⁵ Vö. Bácskai–Nagy 1984. 81., 141.

¹²⁶ Grünwald 1891. 19–20., Összegzően: Banner 1948., Gunda 1989. 199–226., Viga 1990. 147–159., A szlovák irodalomról: Márkus 1976.

¹²⁷ Fényes 1851. IV. 91., A vándorok nyelvéről és kulturális attitűdjéről máig alapvető: Gunda 1954. 76–87.

hetykén vágják a szemökbe, magyarul valamennyit tud, s a legények a korcsmában jó kedvükben magyar népdalokat énekelnek, melyeket az Alföldön tanultak meg. Megtanulnak még németül, horvátul, oláhul beszélni, alkalmazkodva a vidék nyelvéhez, melyben kereskedésüket űzik.”¹²⁸

A vármegye forgalmát meghatározták a térség közlekedőútjai, amelyek a Felföld egész nyugati oldalának forgalmában szerepet kaptak: *Besztercebánya – Selmecebánya – Léva – Esztergom, Besztercebánya – Zólyom – Korpona – Németi – Ipolyság – Vác – Pest, Besztercebánya – Zólyom – Losonc – Balassagyarmat – Vác – Pest*. Mellettük a nemzetközi interregionális forgalom fontos közlekedő folyosója volt a *Besztercebánya – Rózsahegy – Alsókubin – Galícia* útvonal, a Felföld és a magyar Alföld javainak fontos közvetítője.

Szepes vármegye középkori fénye, gazdag színes- és nemesfémbányászata, megkülönböztetett kül- és belkereskedelmi szerepköre, s városainak gazdagsága régen a múlté volt már a 18. század derekára. Az önálló Lengyelország megszűnésekor, 1770-ben Mária Terézia ugyan visszavásárolta a lengyeleknek elzálogosított szepességi városokat, de azok már nem nyerték vissza korábbi fényüket. A Szepesség ezzel együtt élen járt még a vas- és a rézkitermelésben valamint a kohászatban, s igen jelentős volt kereskedelmi szerepköre is.¹²⁹ A Szepes megyei parasztok, úrbéres szolgálonépek megélhetésének elengedhetetlen feltétele volt az árucseré. *Fényes Elek* leírása ebben az esetben is szemléletes a népelet egészét tekintve: „A megye természeti fekvése, s különféle termékekbeni gazdagsága és a lakosok szorgalma mind a külső, mind a belső kereskedést virágzóvá teszik, s valóban kereskedést itt nemcsak városiak, hanem falusiak is egyaránt űznek. Fő kereskedési cikkek, melyeket idegeneknek adhatnak el, ezek: durva és fejrített gyolcs, fonal, len, pálinka, sör, hízott marha, réz, vas és más érczek, fa, zsindely, deszka, faeszközök, borsó, vaj, juhtúró, sajt, borovicska, méhser, szekérenőcs, kőedény, papíros, orvosi füvek, újlublyói savanyú víz, hal, stb. Veszen pedig: búzát, rozsot a rosnyói, mecenzéfi piacokról; szarvasmarhát Galíciából, Sáros vármegyéből; sertést Abaúj, Borsod, Gömör vármegyéből, juhot Erdélyből, Máramarosból; bort Zemplén, Borsod, Abaúj vármegyékből.”¹³⁰ Vagyis a Szepesség

¹²⁸ Grünwald 1891. 19.

¹²⁹ Divéky 1905., Divéky 1929., Takács–Udvari 1993a. 171.

¹³⁰ Fényes 1847. II. 271., Vö. Takács–Udvari 1993a. 171–172.

szinte a Kárpát-medence egész északkeleti térségével gazdasági kapcsolatban állt, de jelentős volt kontaktsa a hegyvidék túlsó oldalával, Lengyelországgal is.

Szepes kereskedelmi forgalmának egyik jellemzője volt, hogy nem alakult ki olyan központja, amit a falusi népesség többsége felkeresett volna adás-vétel céljából. A két szabad királyi városban és a 16 szepesi városban tartottak heti- vagy országos vásárokat, viszont az úrbérrendezés során kikérdezett 154 szepesi település 28–30 olyan települést említett az 1770-es években, amit kereskedés céljából felkeresett. A legfrekvenciáltabb *Késmárk* volt, azt követte *Szepesváralja*: a szepesi falvak mintegy harmada látogatta sokadalmaikat. Késmárk a középkortól központja volt a Lengyelországgal folytatott bor- és színesfém- valamint vászon- és posztókereskedelemnek, de kézműveseinek portékái is vonzották az érdeklődőket. Az élelmiszerből behozatalra szorult, így kupecsek, haszonnal élelmiszert közvetítő parasztok, s nemesek jártak kereskedni *Borsod*, *Abauj*, *Gömör* és *Zemplén* vármegyéből. Gabonát és egyéb élelmiszereket hordtak fel, s kézmű- és háziipari cikket vittek eladásra az alföldi falvak népének. A várost télen-nyáron járható út kötötte össze a Poprád völgyén – *Podolin* és *Gnieszda* érintésével – *Ó-Lublóval*. A *Dunajec*be torkolló Poprád folyó a hegyek vízválasztóján túl, a lengyel területekre juttatta a Késmárkon összegyűjtött javakat. *Szepesváralja* Lőcséhez feküdt közel, s országosan is híres volt lenkereskedelme.¹³¹ Kisebb vonzást gyakorolt a Hernád menti *Igló*, melynek jelentőségét vas- és rézérc lelőhelye és feldolgozása adta, de központja volt a szepesi gyolcs forgalmának, s számos manufaktúrával is rendelkezett. Szepesi falvak gabonát fuvaroztak Borsod és Zemplén tájairól Iglóra, onnan pedig Debrecenbe hordtak mindenféle árut. A Poprád mellett fekvő *Szepesszombat* hetipiacairól és évi négy országos vásáráról volt ismert, valamint sör- és pálinkafőzéséről, valamint gyolcskészítményeiről.¹³² *Lőcse* nem vonzotta a szepesi falvak népét, annak ellenére, hogy a vármegye adminisztratív központja volt, s nem volt igazán jelentős *Podolin* bányaváros kereskedése sem, jóllehet számos település népe felkereste, de csak más vásárophelyek mellett.¹³³ *Lubló* szűk körből, de kizárólagosan ott vásároló falvakat vonzott, még kisebb volt *Szepesolaszi*, *Szepesbéla*, *Krompach* és *Ófalu* vonzása. Vásárophelyként látogatták még a 18. század végén a szepesiek *Gölnic*, *Szepesszentgyörgy*, *Gnieszda*, *Poprád*, *Hunsdorf*, *Szepesremete* és *Svedlér* településeket is: ezeket valójában a kistér-

¹³¹ Takács–Udvari 1993a. 172–174.

¹³² Bácskai–Nagy 1984. 81., 150.

¹³³ Takács–Udvari 1993a. 174–175., Bácskai–Nagy 1984. 63., 77., 81., 109–111.

ség piacaiként, a városi lakosságot kiszolgáló belső kereskedelem intézményeként értékelhetjük.¹³⁴

Szepes népének kereskedése kiterjedt más vármegyék sokadalmaira is. Szívesen látogatták például *Abauj* vármegye sokadalmaait: *Mecenzéf*, *Kassa*, *Jászó* és *Szepesi* voltak az általuk legkeresettebbek. Elsősorban kézműves termékeket, gyolcsot, meszet, erdei termékeket vittek, s búzát, rozst, s más gabonafélét vittek haza cserébe. *Gömör* ritkábban csábította őket: néhány település népe *Rozsnyót* kereste fel, *Sáros* vármegyéből pedig leginkább *Eperjes* piacát tartották számon. Jelentős volt a jobbágy-paraszt fuvarosok közvetítő kereskedelme Lengyelország felé: mind kereskedőknek, mind a maguk hasznára vállalták az utat, különösen 1772-ig. Főleg gabonát, bort, vásznat vittek: a ma is forgalmi központnak számító *Nowy-Targ* volt a legfontosabb célpontjuk.¹³⁵

A régiók közötti kapcsolatok szempontjából tanulságosak azok az adatok, amelyek a Szepesség népének alföldi kereskedőútjait említik. *Leszkovány*, *Letánfalva* és *Szepesdelény* lakosai úrbéres bevallásukban említik a *debreceni vásárokat*. De a lófóggattal rendelkező leszkoványiak *Kecskemétre* is lejártak: faárut, faragványokat, égetett meszet, faszenet, fémárut hordva oda, csakúgy mint Debrecenbe, leginkább búzát és gyümölcsöt fuvarozván hazafelé.¹³⁶

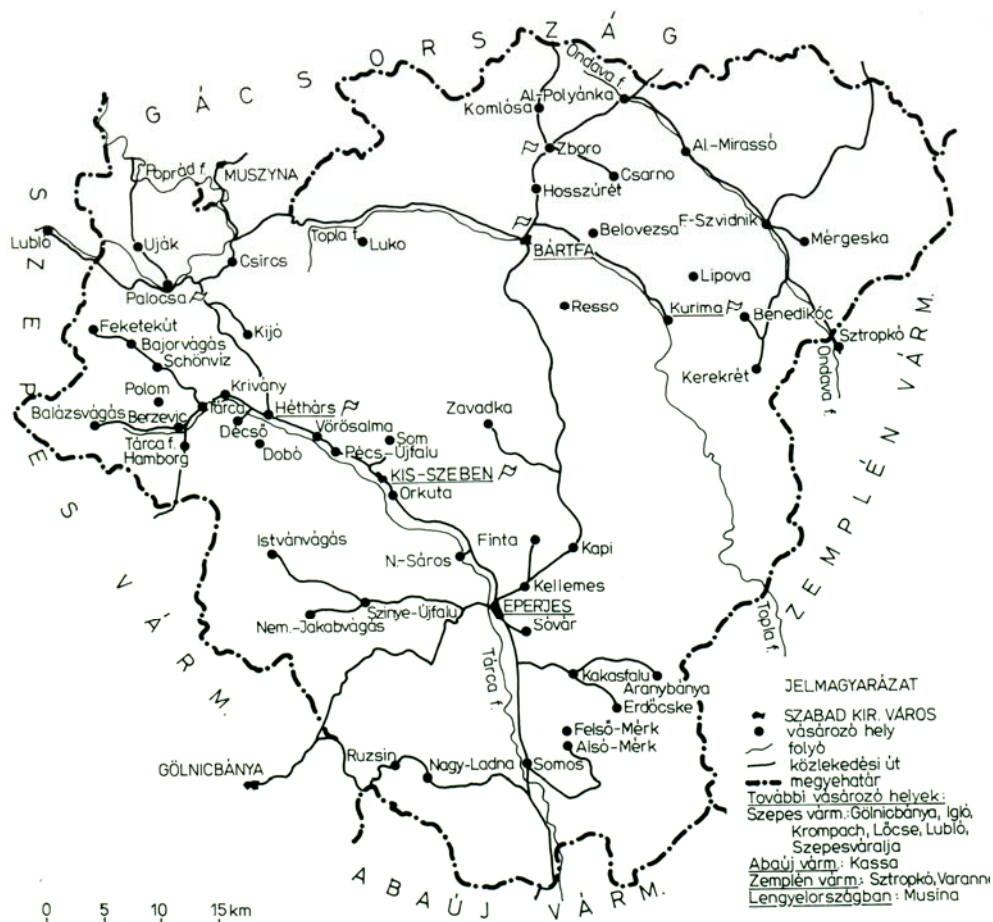
Sáros vármegye földje hegyes-völgyes, s a hegycsoportok közé csak a folyóvölgyek nyomulnak be, megteremtve ezzel a közlekedés útvonalait is. A *Hernád*, az *Ondava*, a *Tapoly*, Galícia irányában a *Poprád* völgye fontos kereskedelmi utak, hasonlóan a *Tarca* völgye, amely a legszélesebb síkká tágult. A völgyek többsége a magyar Alföld irányában nyitott, kapcsolatot teremtve ezzel a sík vidék élelmiszerbázisa felé. A megye területe kevéssé alkalmas a földművelő gazdálkodásra. Ha túlzó is, de lényegét tekintve találó *Divald Kornél* megfogalmazása: „Szántóföldjein több a pipacs, mint a búza, rozs vagy zab; csak a folyók partjai termékenyebbek.”¹³⁷ A kiterjedt erdőség, az annak fájára, valamint a természeti kincsekre és energiára épülő, különböző szintű kézműves foglalkozás ebben a megyében – hasonlóan a Felföld erdősávjához – nem „kiegészítő”, hanem alaptevékenység volt évszázadokon át a népesség jelentős részének. A sokféle specializálódás lehetőségét már a 17. századi urbáriumok szövege is jelzi, ami

¹³⁴ Takács–Udvari 1993a. 175–177.

¹³⁵ Takács–Udvari 1993a. 177–178.

¹³⁶ Takács–Udvari 1993a. 178.

¹³⁷ Divald 1915. 2.

10. kép. Száros vármegye vásárai és főbb útvonalai a 18. században
(Udvari-Viga 1993. nyomán)

a jobbágyi szolgáltatások között sorolja fel ezen a területen a kézműves produktumokat is.¹³⁸

A *Lexikon locorum* 1773-ban 369 sárosi településről tudott: közülük 360 falu volt, s 9 mezőváros. A vármegyében három szabad királyi város volt: *Bártfa*, *Eperjes* és *Kísszeben*. A települések mintegy fele csupán egyetlen vásárt látogatott a 18. század derekán, mintegy harmaduk két vagy három vásároshellyel rendelkezett, összesen két falunak pedig öt vásárhely között volt választási lehetősége. Ezzel szemben tizenhárom település elérhető közelségben egyáltalán nem tudhatott vásároshelyet. A városok és mezővárosok egymást is megnevezték vásároshelyükként, ugyanakkor a különböző javak értékesítési helyeként jelölt települések nem mind voltak vásároshelyek: különbö-

¹³⁸ Makkai 1954. 98–134., Viga 1990. 25. skk.

ző ipari telephelyek, feldolgozóhelyek is szerepelnek a bevallásokban.¹³⁹ Az investigatio 17 olyan települést említ, amelyek a vármegye, ill. az egyes tájak, makro- vagy mikrorégiók gazdaságának regulatív tényezői voltak szervezett árucseréi alkalmi révén. Ezek közül Sáros vármegyében volt található *Bártfa*, *Eperjes*, *Háthárs*, *Kisszeben*, *Kurima*, *Palocsa*, *Zboró*, a Szepességben *Gölnic*, *Igló*, *Krompach*, *Lőcse*, *Lubló*, *Szepesváralja*, Abaúj vármegyében *Kassa*, Zemplénben *Sztropkó* és *Varannó*. Mellettük vásározóhelyként említik a sárosiak Lengyelországban *Musina* települését. A felsorolás önmagában is jelzi, hogy a vármegye belső vásárai jelentősek voltak a sárosiak életében, ugyanakkor Sáros népe fontos közvetítő szerepet vállalt a Szepesség ellátásában is.

Eperjes szabad királyi város, vármegyeközpont 1435-ben kapott jogot hetivásárok tartására – a 18. században már hetente két alkalommal voltak piacok –, 1455-től pedig országos vásárookra. A *Tarca* forgalmas völgye, a magyar Alföld, a Szepesség és Galícia felé elágazó utak, nem utolsósorban a civitas aránylag nagyszámú népessége és jelentős kézművesipara nagy árucseréi forgalmat indukált. Korábbi, *Lengyelországgal*, *Sziléziával* és *Morvaországgal* virágzó külkereskedelmi szerepe a 19. század elején már csökkenőben volt, de a *Sátoraljaiújhely*, *Kassa* és *Miskolc* felől érkező gabona fő piaca maradt.¹⁴⁰ *Bártfa* szabad királyi város már 1352-től vásári szabadalommal bírt. A *Ta-poly* völgyének kereskedelmi útja korábban a nemzetközi forgalomban is jelentős helyre emelte a várost, amely már 1435-ben a lengyel borkereskedőknek is lerakóhelye volt. Vonzáskörzete az egykor virágzó borkereskedelemmel együtt hanyatlott, a 19. században már regionális szerepkört töltött be.¹⁴¹ A harmadik királyi város, *Kisszeben* csak 1687-ben kapott vásári szabadalmat, de jelentősége lényegesen alatta maradt a másik két városénak. *Kassa* az Alföld felé tartó kereskedőutak során volt fontos állomáshelye a sárosiaknak: különösen a gabonaforgalomban és a Felföldnek a magyar Alföldről folytatott állatkereskedelmében játszott meghatározó szerepet. A Poprád mellett, a galíciai kereskedőútban fekvő *Musina* nem feltétlenül a nemzetközi forgalom szempontjából kapcsolódott a sárosiak vásári hálózatába, bár nem is zárható ki ez a szerepe: a

¹³⁹ Bácskai–Nagy 1984. 356. skk., Udvari–Viga 1993. 168–175., Udvari–Viga 1993a. 109–110.

¹⁴⁰ Tóth 1912. III. 532., Bácskai–Nagy 1984. 139–140., 172.

¹⁴¹ Tóth 1912. 506., 532., Komoróczy 1944., Bácskai–Nagy 1984. 139–140.

közelben fekvő sárosi falvak a vonzáskörzetében helyezkedtek el, függetlenül a korabeli országhatároktól.¹⁴²

A 18. század utolsó harmadában a sárosi falvaknak mintegy hatoda jószág eladásával tudott pénzhez jutni, s abból az adóját befizetni. Az állatkereskedelemre szakosodott csoportok Sáros megyében is tevékenykedtek: például a Borsod megyei *Arnót* lakói eredetileg Sáros vármegyéből betelepült szlovákok voltak, akiket még az újabb lakóhelyükön is jeles állatkupecekként tartottak számon, s fontos szerepet játszottak a Felföld, Cseh- és Morvaország, valamint a Lengyelország felé irányuló állatkereskedelemben.¹⁴³ Voltak falvak, amelyeknek a népe sertéseket vásárolt fel, és szalonnával kereskedett. Sáros gabonából behozatalra szorult, s csak néhány falu bevallása jelezte, hogy gabonát adhatnak el. Mivel azonban ezek között az Alföldre aratni járó települések is voltak, nem biztos, hogy az értékesített gabonájuk helyben termett, s nem az Alföldről hozták azt fel eladni. Több település adott el gyümölcsöt, mások káposztából pénzeltek (Jernye, Kisfalu). A háziipar készítményei közül a szövés-fonás és a famunkák produktumai jutottak nagyobb tételben piacra. A vászon- és a gyolcskészítés Sárosban a háziipar fontos ágazata volt, a vármegye a len- és a kendertermesztés vegyes területe. A bevallások egyértelműen jelzik, hogy a fonalat a háziiparosok gyakran nem maguk állították elő: Lengyelországban, vagy Eperjes és Kiszzeben piacán vették meg, s feldolgozva értékesítették. A vászonnal piacozó jobbágy-parasztok mellett Bártfa *gyolcsosai* – jobbára vándorkereskedők – a 19. században és a 20. század elején portékájukkal bejárták *Oroszországot*, a magyar Alföldön, ill. a Tiszántúlon keresztül *Erdélyt* és *Moldvát*, s kereskedőútjaik során a legkülönbözőbb portékákat közvetítették a textíliák mellett.¹⁴⁴ *Izsép* lakói közül többen fazekakat és más cserépedényeket készítettek a határukon található agyagból, s azokat értékesítették.¹⁴⁵ A famunkák közül több településnek a zsindelyfaragás adott kenyeret, sokfelé készítettek deszkát, lécet eladásra, gyakran a földesúrtól vásárolt faanyagból.

A nagy távolságra szekerező, gabonát és sót szállító, Tokaj-Hegyaljára szőlőmunkára járó sárosiak műveltségének állapotát nem hagyta érintetlenül az úton lét, a más

¹⁴² Tóth 1912. III. 532. A többi vásárhely vonzáskörzetéhez: Udvari–Viga 1993. 172–174.

¹⁴³ K. Kovács 1958. 267–268.

¹⁴⁴ Divald 1915. 5., Gunda 1989. 222–223., Ugyanő említette Anna Kowalska-Lewicka kutatásaira hivatkozva, hogy a Tátra lengyel oldalán, főleg Podhalában is jelentős vászonkereskedelem zajlott. Gunda 1989. 307., EAS. 27.

¹⁴⁵ Sáros 15–20. századi fazekasközpontjaihoz: EAS. 25.

csoportokkal való rendszeres érintkezés. Ezek a vándorlások műveltségi elemek közvetítői voltak, még akkor is, ha – amint *Ujváry Zoltán* megfogalmazta – a gazdasági kontaktusok zömmel felszínes érintkezésekre, részleges kapcsolatokra adtak csak lehetőséget.¹⁴⁶ A vándorlások azonban az életmód elengedhetetlen részesei voltak, s a hatásukra is kialakult termelési rendszer nem csak a jobbágy-paraszt üzemek szerkezetére hatott, hanem a műveltség stabilitására is. A vándorlások folyamatosan feszegették a feudális kereteket, a pénzgazdálkodás irányában hatottak, s nyitottabbá tették az egész életmódot és műveltséget is. Bizonyára helytálló a vármegye monográfiájának az a véleménye is, hogy Sárosban (is) az időszakos vándorlásokkal volt összefüggésben a protestantizmus gyors térhódítása.¹⁴⁷

Nógrád vármegye településeinek száma a 18. század derekán 261 volt, az 1840-es években 11 mezőváros, 252 falu és 130 „népes” pusztát alkotott a településhálózatot. A települések a Börzsöny, a Cserhát, a Karancs és a Medves hegységek területén, valamint az Ipoly völgyén osztoztak. Ahogyan *Fényes Elek* megfogalmazta, a megyének mintegy hatoda hideg, zordon, a növényeknek nem kedvező, melynek földjei kövesek és terméketlenek, s „őszi gabonát ritkán, tiszta búzát soha nem teremnek, hanem csak zabot, kolompért és főzelékeket, szőlőről, dinnyéről ’s más nemesb gyümölcsökről szó sem lehet; a hegyek vagy kopasz kősziklások, vagy fenyves, bikkes erdőségekkel fedettek. Ellenben a megyének déli fele a’ természet minden javában pazarlásig részesült: mert van búzája, bora, szénája, fája, gyümölcse bőséggel, ’s midőn az északi tótok még tökéletesen megérett szilvát is ritkán csemegézhetnek, akkor a déli helységek dinnyével, dohánnyal, gesztenyével (Diósjenő), borral egész kereskedést folytathatnak.”¹⁴⁸ Az Ipoly és az abba ömlő patakok völgyei, valamint a Losonc – Balassagyarmat országút alkották a megye fő közlekedési útvonalait, a rajtuk zajló áruforgalom egyaránt szolgáltatta a vármegye népének igényeit, az északi és a déli részek komplementer javainak cseréjét, valamint a szomszédos régiók közötti közvetítő kereskedelmet. Az említett út délen Vácig, a Dunáig, onnan Pestig futott, északon pedig Zólyom és a bányavárosok felé vette az irányát. Az áruforgalomban szinte áttekinthetetlen bőségben voltak jelen a 18–19. században a kézműves javak, ill. a háziiparok sokféle terméke és a mezőgazdaság termelvényei, s a kereskedés csomópontjait alkotó szervezett árucseré alkalmak, a vásá-

¹⁴⁶ Ujváry 1984. 38., 41–44.

¹⁴⁷ Tóth 1912. III. 508.

¹⁴⁸ Idézi: Takács–Udvari 1991. 65.

rok és piacok mellett jelentős rész jutott a nagytájak közötti vándorlásnak, a javak közvetlen cseréjének is. Mindebben egyaránt részt vállalt – gazdasági és kulturális tradíciójának megfelelő módon – a vármegye magyar, szlovák és német ajkú népessége.¹⁴⁹

Havassy Péter már korábban kimutatta, hogy a palóc centrumnak a 18. században még nem volt a szó szoros értelmében vett központi települése, s a vásáros helységek a térség peremén gyűrűszerűen helyezkedtek el.¹⁵⁰ A vásárhelyek közül kiemelkedő forgalmat bonyolított a 18. században *Losonc*, melynek vásárait és hetipiacait nem csak a nógrádiak látogatták, hanem a megyén kívüli települések sokaságának népe is. A bányavárosok, a zólyomiak és a lipóciak onnan vitték haza – egyebek mellett a Heves megyei földesurak és parasztok által termelt – kenyérgabonájukat, a gyümölcsüket és igás állataikat, amelyeket a délebbre fekvő vidék népe hordott oda értékesíteni, akik viszont fém és fa szerszámaikat, a legkülönbözőbb gazdasági és háztartási munkaeszközöket és cserépedényeket szerezhették be a losonci sokadalomban. A szomszédos vármegyékben is híres gabona- és állatvásárok mellett, sajátos szint adott a kereskedésnek az a közel ezer kézműves család, akik a városban és környékén éltek. Losoncon alakult ki a Felföld háziiparának egyik fontos kínálati központja, miközben maguk a losonciak is igényelték a gabonát és az egyéb élelmiszereket. Nagy mennyiségben cserélt gazdát a dohány és a gyapjú is: az utóbbiból – *Fényes Elek* szerint – évente mintegy 10 000 mázsa, miközben a megye északi részének szlováksága juhait Zólyom megyében, Detva népes juhvásárán igyekezett értékesíteni. Mária Terézia uralkodása idején Nógrád településeinek mintegy kétharmada látogatta rendszeresen Losonc vásárait, s egyre jelentősebb szerephez jutott a fokozatosan megtelepülő kereskedő zsidóság is.¹⁵¹

A 18–19. század fordulójától Losonc mellett mind jelentősebb szerepet kapott a kereskedelem az 1790-ben megyei székvárosi rangot nyert *Balassagyarmat*, amelyet azonban a 18. század hetvenes éveiben még megelőzött *Vác*, *Gács*, *Szécsény* és *Rimaszombat* sokadalmának vonzása. (Az utóbbi régen maga is Nógrád megyéhez tartozott.) Fontos megjegyezni, hogy számos település magát a *Dunát* jelölte meg az investigatióban vásároshelyeként, ami egyebek mellett akár Vác sokadalmára is utalhatt, jóllehet a Duna érintett bal partján több településen is működtek kikötők,¹⁵² s bizo-

¹⁴⁹ Összegzően: Takács–Udvari 1991. 65–66., Nógrád mezőgazdálkodásához: Vadkerty 2000. 85–108.

¹⁵⁰ Havassy 1989. 58.

¹⁵¹ Takács–Udvari 1991. 66–67.

¹⁵² Takács–Udvari 1991. 68–69., Vö. Bácskai–Nagy 1994., A váci vásárhoz lásd még: Csukovits (szerk.) 2006.

nyos, hogy a folyón a fővárosig zajló áruforgalomba századokon át harmonikusan simultak bele Nógrád népének fölösleges javai is. Gácsot posztóüzemei tették vásáros helyé, jóllehet az egy mérföldre fekvő Losonc jelentős részben elszívhatta a forgalmát. Szécsény számára az Ipoly közelsége, ill. az Ipoly völgyének közlekedőútja biztosított vonzást, a Gömör megyei Rimaszombatot pedig Rozsnyó közelsége, jó úton való megközelítése, nem utolsósorban kézművesei tették vonzóvá a nógrádiak számára is.¹⁵³

Balassagyarmat nyolc országos vásárát, valamint hétfőn és pénteken tartott hetipiacait főleg a jó közlekedés miatt kedvelték, s lett egyre népszerűbb a 19. század elejétől. Losonc azonban megtartotta vonzását a felföldi bányavárosok lakói, kézművesei, Gömör, Zólyom és Nyitra úrbéres és nemesi közösségei számára, akik ott cserélték el javaikat élelemre és jószágra. A Nógrád megyei falvak népe is rendszeresen eljárt vásározni a felső vármegyékbe: az úrbéri bevallások megnevezik ebben a vonatkozásban *Selmecbánya*, *Besztercebánya*, *Zólyom*, *Korpona*, *Körmöcbánya*, de még *Lőcse* sokadalmát is, de északról vonzást gyakorolt még *Rimaszécs* is. (Gyakrabban azonban a *bányavárosok* összefoglaló elnevezést használták.)

Volt azonban a nógrádiaknak egy déli vásáros zónája is, amelynek jelentősége a 18–19. században tulajdonképpen meghaladta a bányavárosokét: *Gyöngyös*, *Pásztó* és *Pest* sokadalma tartozott ebbe a körbe. Pásztó 4 országos vásárát többen látogatták Nógrádból Gyöngyösnél, jóllehet az utóbbi – különösen a feldolgozott állati eredetű nyersanyagok dolgában – a magyar Alföld felé jelentősebb forgalmat bonyolított. Pest jelentősége nem érte el az előző két települését, mivel a Duna nagyban elszívta az odaírányuló forgalmat. Elvértve említették még meg *Esztergom*, *Buda*, *Aszód*, a Hont megyei *Báth* sokadalmát, elvértve jutottak el a nógrádiak *Eger*, *Kecskemét* és *Hatvan* vásáraitra.¹⁵⁴

A nógrádi sokadalmak kereskedelmi forgalmat szervező szerepe mellett, Nógrád vármegyével kapcsolatos forrásaink jól körvonalazzák az interregionális gazdasági kapcsolatok jelentőségét a nem szervezett csere vonatkozásában is. Értékes csereeszköz volt a nógrádiak fája, amit a 18–19. században a Börzsöny falvai a Dunához fuvaroztak, s ott úsztatták tovább. *Szokolya* környékén – a hegyi patak duzzasztásával – faúsztatót alakítottak ki, amivel a Dunáig lehetett továbbítani az erdők kincsét.¹⁵⁵ *Mocsáry Antal* a

¹⁵³ Takács–Udvari 1991. 69–70.

¹⁵⁴ Takács–Udvari 1991. 70–71.

¹⁵⁵ Dóka 1977a. 40.

19. század harmadik évtizedében a Medves-vidék bükköseit jelentőségét említette, s azt, hogy a megye hideg, északi vidékéről fenyőfa gerendákat, deszkát és zsindelyt fuvaroztak nagy nehézségek árán Losonc és Gyöngyös piacára. Az épületfa-kereskedelem központja volt Balassagyarmat és Vác is, de az erre szakosodott falvak (Nagylóc, Bernecebaráti, Diósjenő) távolabbra is elhordták a faanyagot.¹⁵⁶ A gazdag történeti-néprajzi forrásokból kirajzolódik, hogy a gyenge, megélhetésüket nem biztosító tájon élő szlovákok háziiparában az észak-nógrádi jegenye- és lucfenyő erdők (ács- és asztalosmunka, deszka- és zsindelykészítés), valamint a tölgyerdők (szekérfő készítés, hordók, ládák előállítás) faanyaga is nélkülözhetetlen volt. A famunkát fazekassággal is kiegészítették, s termékeikkel évszázadokon át ellátták az inkább mezőgazdálkodó magyar falvakat. A Zagyva völgyén áruikkal zajló forgalmat a 19. század végén *Békefi Remig* részletesen leírta, s utalt rá, hogy azt már a 17. század végén Pásztón járt szerzetes, *Maietynsky Wenceslaus* feljegyzései is megörökítették. „Ez az út már a XVII. században hatalmas közlekedő vonal volt. Naponkint egész kocsisor vonul ezen végig, főleg tavasszal. Érdekesekek az öt ökrös fogatok. A szállított ipartárgyak között szerepel a *kocsi, kerék, eke, láda, szék, bölcső, asztal, deszka, zsindely, dézsa* és más faiparcikk. Visznek még erre sok cserépedényt – és pedig fazekat, tálat, korsót, lábast és más efféjét. Ezeknek a tárgyaknak a nagy magyar Alföldön nagy keletük van; mert itt alig van fa, agyag meg éppen nincs. Útközben csak nagy kérésre és drágán adnak el valamit, hanem átszállítanak mindent a Tisza mellékére, sőt még ezen túlra is. Itt azután a cikkeket jó drágán eladják, – és pedig rendesen nem pénzért, hanem cserébe. A cserépedényért annyi gabonát, rendesen búzát kívánnak, a mennyi belefér. A fa cikkekre nézve pedig külön alkudnak meg – de szintén gabonában. Amint a szállítmányt becserélték, a gabonás szekerek ugyancsak Pásztón át térnek hazafelé, a felső vidékekre.”¹⁵⁷

A faeszközök készítése és a fatermékekkel való kereskedelem a térség népi kultúrájának zonális szerkezetét körvonalazza. Ebben a tekintetben aligha volt való jelentősége a megyehatároknak: legfeljebb az adott vármegye limitációja vagy egyéb adminisztratív rendelkezése érintette a javaikat piacon, vásáron értékesítőket. A faeszközök előállításának legnagyobb hatású régiója a Felföld szlovák lakta erdővidékének zónája volt, különösen a fenyves erdők övezete. A szlovákokat a természeti erők arra kényszerítették,

¹⁵⁶ Összegzően: Viga 1990. 36.

¹⁵⁷ Békefi 1898. I. 166–167. Vö. Viga 1990. 38–39.

hogy a Javorniky-hegység, a Kis- és Nagy-Fátra, ill. a Kárpátok déli nyúlványainak területéről felkeressék a Garam és az Ipoly mente magyar falvait, ill. még tovább vigyék portékáikat dél felé, s élelemre cseréljék a különböző faáruikat, háztartási eszközeiket. A Javorniky-hegység lábánál fekvő területen egyes falvak már a 17. század közepén faeszközök természetbeni beszolgáltatásával adóztak.¹⁵⁸ Liptó, Turóc, Szepes és Zólyom megyéből óriási tömegű zsindely, deszka, faedény és faeszközök jutottak a magyarsághoz. Szállításukban nagy szerep jutott a vízi utaknak. A Poprád és a Vág tutajosai – a 19. században évente 20 000 tutaj építőfa mellett! – favillát, gereblyét, jármot, hordót, szövőszéket, orsókat, fatálat és -tányért, dongás faedényeket, szuszékokat, konyhabútorokat szállítottak.¹⁵⁹ Ehhez járult a Garam vízi útja is, ami Zólyom megyéből ugyancsak fontos feladatot látott el a fa- és fatermékek forgalmában.¹⁶⁰ Szepes fő kereskedelmi cikkei között szerepelt a zsindely és a deszka, Liptóból a Vág és a Duna közvetítésével jutott a magyarsághoz százféle fatermék. Bars, Zólyom, Nógrád és Gömör területéről való szállításban már a fuvarosságnak volt döntő szerepe.¹⁶¹ A magyar–szlovák nyelvhatár nem jelentett választóvonalat a famunkák, tárgytipusok és az életmód vonatkozásában. Ám azt, hogy a szlovákságnak meghatározó szerepe volt a famunkákban, Nógrád vármegye közgyűlésének egy rendelete igazolhatja, amely 1780-tól a szűkös esztendőkből megtiltotta, hogy a szlovákság a falvakban gabonáért szekrényt, szuszékokat, ládát vagy cserépedényt áruljon.¹⁶²

Az északi fa-övezethez délebből a lombos erdők öve csatlakozott: a Palócföld népe ugyancsak jeleskedett a famunkában. A történeti Hont, Nógrád, valamint Gömör és Zemplén vármegyék népe egyfajta közvetítő és kiegészítő szerepet kapott a két övezet között, valamint a fa és faáruk Alföldre való közvetítésében.¹⁶³

Alkalmas Nógrád példája a térség másik fontos nyersanyaga és kézműipara, az agyag és a fazekasság regionális jelentőségének felvázolására is. A főzőedények készítésének egyik csomópontját a tűzálló agyaggal bíró, Nógrád és Gömör kiterjedt sávjában húzódó településcsoport alkotta, ahonnan vélhetően már a 13. századtól zajlott a kereskedelem az Alföld tájai felé. A jellegzetes konyhai edények mellett, a 19. században

¹⁵⁸ Polonec 1978. 14.

¹⁵⁹ Huska 1972.

¹⁶⁰ Udvari–Viga 1998. 335–337.

¹⁶¹ Gunda 1942. 218.

¹⁶² Zólyomi 1983. 168.

¹⁶³ Részletezően: Viga 1990. 40.

évente mintegy 50 000 mázsa tűzálló agyagot is adott ez a térség más tájak fazekasainak.¹⁶⁴ A 18–19. századi források azt is jelzik azonban, hogy céhes és háziipari keretek között a fentebb említett falucsoporton kívül is dolgoztak fazekasok (pl. Bakabánya, Gács, Losonc, Pásztó, Podrecsány, Zelena), akik részben mázas díszedényekkel, részben pedig más cseréptárgyakkal, eszközökkel látták el Nógrád és a szomszédos megyék népét.¹⁶⁵

Vissza kell utalnom a Békefi Remigtől vett idézetre, amiben a jeles szerző ötös ökörfogatokat említ. Nem valószínű, hogy az olykor roppant mostoha útviszonyok készítették volna tartalék igás jószággal való közlekedésre a vidék népét. Vagy ha igen, akkor ez az ökör nagy valószínűséggel ugyancsak gazdát cserélhetett a szállított javak eladásakor. Nógrád és Gömör vásároshelyei híresek voltak állatvásáraikról: a szarvasmarha forgalma mellett közismert volt a térség sertés- és juhkereskedelme is. A makkon hizlalt disznókat Nógrádból a Garam menti bányavárosok, az Erdőhátról inkább Észak-Gömör városkáiba hajtották. A Felföld két alrégiója között húzódó vásárövezet (Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa) csomópontjai között több olyan is volt (pl. Rimaszécs, Tornallya, Putnok, Balassagyarmat), amelyeket a közeli falvakban állatkereskedelemre szakosodott kupec csoportok szolgáltak ki. A központi magyar területről tömegesen felhajtott szarvasmarhát és lovat a felföldi szlovákságnak és a bányavárosok németiségének adták el.¹⁶⁶

Csupán utalok arra, hogy a bányászat és az iparfejlődés 19. századi története számos változást hozott Nógrád és az érintkező tájak kapcsolataiban, közvetve egész népéletében. Ennek jellemzői többé-kevésbé hasonlóak Észak-Borsod területén is. Az újabb telepekkel és bányákkal délebbre költözött az ipar, ami a társadalmi munkamegosztás egész rendjét érintette. A salgótarjáni, ill. a zagyvavölgyi medence szénbányászata energiabázisa adta az alapot a nógrádi nehézipar (acélgyártás, vasöntés, üveggyárak) kialakulásához, amit a Pest–Salgótarján közötti vasútvonal (1867) kapcsolott be a gazdasági vérkeringésbe.¹⁶⁷ Nógrád feltételei között korábban sem volt ismeretlen az iparosok, ill. az iparból élők társadalma, jóllehet sokáig megtartotta az a kapcsolatát a paraszti tradícióval is.¹⁶⁸ Az ipar a 19. század második felében sem tudta azonban egé-

¹⁶⁴ Kresz 1960. 297–379., A süvétei fazekasságról: Čomajová 1978. 211–246.

¹⁶⁵ Vö. Viga 1990. 74–75. Vö. Zólyomi 2000a. 59–100.

¹⁶⁶ Paládi-Kovács 2003. 371–372.

¹⁶⁷ Szvircsek 1985. 61–96., Szvircsek 1989. 201–203., Zólyomi 2000. 26–27.

¹⁶⁸ Dömötör 1997–98.

szében felszívni a szegényparaszti csoportokat, ezért a 19–20. század fordulóján már tömegesen választották azok az elvándorlást és a kivándorlást. Az ózdi–borsodnádasi iparvidék, a Sajó völgyének bányaüzemei, a 20. század elejétől pedig Egercsehi bányája szívta fel az elvándorlókat, miközben a nógrádi bányákba az ország más részeiről is toborozták az olcsó munkaerőt. 1900-ban Nógrádban, Borsodban, Gömörben és Kishontban a bányászat, a kereskedelem és a forgalom területén foglalkoztatottak aránya már meghaladta a vármegye népességének negyedét. Az első világháborút követő határmegvonás következtében Csehszlovákia része lett Nógrád legnagyobb összefüggő ipari területe, a Füleki járás,¹⁶⁹ mindez alapvetően átalakította a térség 19. században megszerveződött gazdasági kapcsolatait is, de ez a kérdés önálló disszertációt igényelne.

A Nógrádhoz délről csatlakozó, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye északi részét alkotó Gödöllői-dombság kistrégióját elkerülték az észak–déli közvetítő utak, a belső úthálózat a Galga völgynyílásában Aszód piacára közvetítette a dombvidék és a Cserhát javait.¹⁷⁰ A Galga mente települései elsődlegesen nagy vásári központok vonzásába tartoztak, ami csökkentette a kistáji hatásukat: *Pest* vonzáskörzete a 18–19. században északkeleten legalább a Galga völgyéig terjedt, s csak szekunder szerepet hagyott a 19. század elején is a vonzáskörét a Zagyvára kiterjesztő *Vácnak*, s az előző kettővel összefonódó vonzáskörű *Gyöngyösnek*. 1763-ban *Gödöllő* – uradalmi központként – mezővárosi rangot kapott, s évente négy országos vásár tartására kapott engedélyt. Mindez azonban nem változtatta meg érdemben a gazdasági javak korábban kialakult áramlásának irányait. Gödöllőt harmadrendű út kötötte össze *Váccal*, ez az út folytatódott a Tápió völgyén *Abonyon* át *Szolnokig*, a Tiszáig.¹⁷¹ A Jászság és a Galga mente települései csak másodlagosan érintkeztek egymással, mégis eljutottak a 19. század második felében a jászsági kézművesek készítményei *Aszód* és *Tura* vásáraitra, a Galga mente termelvényei pedig a jász településekre.¹⁷² Nem erősítette a gazdasági kapcsolatokat a Jászság településeinek jobbára önellátó, más tájakkal a kapcsolatot külső vásárok közvetítésével tartó gazdálkodása sem. Bár Felsőszentgyörgy kivételével minden jász településnek volt vására, azok jobbára állatkereskedelmet bonyolítottak, s a Jászság termelvényei – állathajtó és fuvaros kereskedők révén – *Hatvan*, *Gyöngyös*, *Pásztó*, *Szolnok*, ill. *Pest* és *Vác* soka-

¹⁶⁹ Szvircsek 1989. 208–211., Sárközi 1980. 88–99.

¹⁷⁰ Frisnyák 2008. 270., Vö.: Asztalos 1997. II. 469–475., Asztalos 2009. 7–26.

¹⁷¹ Bácskai–Nagy 1984. 75., Frisnyák 2008. 270.

¹⁷² Viga–Viszóczy 1999. 203–210. Lásd még: Viga–Viszóczy 2003. 275–281.

dalmain cseréltek gazdát. Különösen erős volt Gyöngyös vonzása a jász településekre.¹⁷³ A jászkunsági pusztákon nevelt lovakat keresték azonban a felföldi, főként gömöri, rimaszombati kupecsek is, akik maguk jártak le a Jászságba, s ott helyben vásárolták fel a tenyésztésre alkalmas állatokat. Szabó László szerint például *Jászfényszarun* alakult ki az állatkereskedőknek komoly rétege – a *Kupic sor* nevű településrész emlékeztet rájuk –, ám ők sem a jászsági vásárokon szerezték be az eladásra szánt jószágokat.¹⁷⁴ A Jászság felől főleg az egykor jellegadó kézműves mesterség művelői, a *szűcsök* portékája jutott el Aszód és Tura vásáraira, s a Galga mente településeire. Az általuk készített *ködmön* a jászok között az 1870-es, 1880-as években kiment a divatból, felváltotta azt a posztóból vagy textíliából készült felsőruházat, ám a Galga mente asszonyai az 1910-es években is viselték, s a turai asszonyok még a két háború között is eljártak Jászberénybe ködmönt varratni. Jászsági *képfestők* látták el Pest, Nógrád és Heves megye lakosságát. Jászfákóhalmán a 19. század derekától bontakozott ki – a bútorművesség mellett – a lábbelit előállító ipar, amit még a két világháború között is mintegy 180 önálló iparos folytatott. Pest és Heves megye vásárain többfelé híres volt a jákóhalmi lábbeli, a Galga mente női viselete egészen a második világháborúig konzerválta ezt a lábbelidivatot. A *káposztásoknak* nevezett turaiak gazdálkodásának jellegadó termelvénye viszont eljutott a Jászságba is: vagonszám küldték azt *Jáskisérre*, *Jászdózsára*, s elhordták *Jászárokszállásra* is.¹⁷⁵

A Kárpát-medence, s különösen a Felföld gazdasági életében *Abaúj vármegye* kivételezett szerepkört töltött be: egyike volt azoknak a forgalmi zónáknak, amelyek gyűjtőiként és elosztóiként működtek az interregionális kapcsolatokban, s amelyeken keresztül évszázadokig zajlott Magyarország kereskedelme Lengyelországgal, Oroszországgal és Morvaországgal. Jelentős forgalmat indukáltak a szomszédos vármegyék is: Zemplén, Tokaj-Hegyalja híres és a 19. század utolsó harmadáig keresett borával, Sáros és Szepes bányásztelepeinek és hámorainak termékeivel, Torna a gyümölcsével, Borsod pedig gabonatermő vidékeivel. Abaúj megyén át vezetett az út Gömörbe, s éppen úgy eljutott ide Szabolcs gabonája, mint Debrecen kézműveseinek portékája. Az abaújiak maga nevelte jószágá mellett, más vármegyék népe is elhajtotta lábasjószágait az abaúji vásárokra, az itt élők pedig magukra vállalták a Felföld és az Alföld termékeinek közve-

¹⁷³ Dankó 1974. 176., Dankó 1977. 388–403.

¹⁷⁴ Szabó 2008. 97. A baromfikereskedőkhöz: Nagy Varga 2002.

¹⁷⁵ Összegzően: Viga–Viszóczy 1999. 207–209.

títését. Hozzájárultak mindehhez – elsősorban Kassa és Mecenzéf környéke révén – a fejlett kézműipar termékei, s természetesen a virágzó vásárok, a fuvarozás és a szekeres napszámok lehetősége is.¹⁷⁶ A vármegyének ez a szerepköre évszázadok alatt épült ki, s a településhálózat és a települési hierarchia is a termelés és a közvetítő kereskedelem arányainak elmozdulásait tükrözi a középkor és az újkor századaiban.

Abaúj vármegyében a középkor végén a régió meghatározó királyi városaként működő *Kassa* volt a kereskedelem központja.¹⁷⁷ Mellette – a Kubinyi-féle centralitási pontok sorrendjében – *Szikszó*, *Gönc*, (*Abaúj*)-*Szántó*, *Jászó*, *Nagy-Ida*, *Telkibánya*, *Szina*, *Szepsi*, *Forró*, *Rozgony*, *Szinye*, *Nádasd* és *Vizsoly* mezővárosok, valamint két központi helyként működő falu, *Gagy* és *Kázsmárk* bírt kereskedelmi centrum szerepkörrel. Közülük országos vásárt tartott *Kassa*, *Szikszó*, *Gönc*¹⁷⁸ és *Jászó*, a többi kistérségi, ill. lokális piaci szerepet játszott.¹⁷⁹ Az 1772. évi adatfelvétel szerint 228 település – ebből hét mezőváros –, 1828-ban tíz mezőváros, 239 falu és 107 pusztta tartozott közigazgatásilag *Abaúj* vármegyéhez. (Ludovicus Nagy önálló oppidumként tartotta számon *Alsó-* és *Felső-Mecenzéfet*.)¹⁸⁰ A Szepes, Torna és *Abaúj* határán települt, Gömörhöz is közel fekvő *Mecenzéf* gazdasági és társadalmi felemelkedése látványos volt a 18–19. század fordulóján, *Enyicke* földrajzi fekvésének köszönhető jobb sorát, *Telkibánya* és *Vizsoly*, *Szina*, *Rozgony*, *Nádasd*, ill. *Gagy* és *Kázsmárk* a gazdaság térszerkezete átalakulásának, valamint a hatalmi és adminisztratív központok átrendeződésének következtében sokat veszített korábbi szerepköréből. A térség átrendeződése azonban kiterjedtebb összefüggésrendszerben értelmezhető. A 19. század elejére jelentősen, mintegy felére csökkent az északkelet-magyarországi kereskedelmi forgalom korábbi piacközpontjainak száma. Közülük növekedett *Kassa*, *Homonna*, *Ungvár* és *Gálszécs* vonzáskörzete, csökkent *Sztropkó*, *Varannó*, *Nagymihály* és *Sátoraljaújhely* korábbi jelentősége, s jószerével jelentéktelen piacokká süllyedt vissza *Szikszó*, *Sáropatak*, *Szepsi*, *Gönc*, *Terebes*, *Nagykapos*, *Zemplén* és *Helmec*, s jószerével megszűnt

¹⁷⁶ Takács–Udvari 1991. 195., Lásd még. Sziklay–Borovszky 1896. A mai Borsod-Abaúj-Zemplént alkotó vármegyékről és hagyományos kultúrájukról összegzően: Viga 1997. 5–35.

¹⁷⁷ A 16. században Szentháromság vásárnap, Szentkereszt feltalálása (május 3.) és Nagyboldogasszony (augusztus 15.) voltak vásáros napjai. Kubinyi 1999. 45. jegyzetben.

¹⁷⁸ A középkor végén négy országos vására volt már: Pál fordulója (január 25.), Laetare vásárnap (Húsvét előtti harmadik vásárnap), Sarlós Boldogasszony (július 2.) és Szent Lőrinc (augusztus 10.). Idézi: Kubinyi 1999. 512. 45. jegyzet.

¹⁷⁹ Kubinyi 1999. 516–517.

¹⁸⁰ Idézi: Takács–Udvari 1991. 196.

Jászó ez irányú szerepe.¹⁸¹ (Ezek az átrendeződések bonyolultan összetett etnikai folyamatokkal jártak együtt.¹⁸²)

A piacok és a vásárok, egyáltalán, az egymással gazdasági kapcsolatban levő tájak egymásba is fonódó kapcsolati hálójának vázát a térség úthálózata jelentette. Ennek egyik meghatározó ága volt Abaújban a *Pest – Kassa – Duklai-hágó* útvonalnak a Cserhát Hernád felőli területét is érintő szakasza. (Fucker András 1947-ben kiadott térképén a rajzoló ezt még nem a Szikszó – Aszaló – Forró – Hernádvécse – Hernádpetri vonalon jelölte, hanem Aszaló után a Vasonca völgyén át vezette, és Forróon át kapcsolta a Hernád völgyéhez.) Egy másik fontos út – Aszalónál elágazva – a Hernádhoz futott, ahonnan az átkelés után *Megyaszó – Golop – Abaújszántó – Vizsoly – Vilmány – Tornyosnémeti* településeken át vezetett *Enyickére*, majd *Kassára*. A Cserhát keleti peremén haladó utak tehát jó összeköttetést biztosítottak Kassa és Tokaj-Hegyalja, valamint az Alföld felé, s jelentős szerepük volt abban is, hogy az útvonal mentén mezővárosok és piacközpontok szerveződtek. Egy Pestről kiinduló elsőrendű út Miskolcot elkerülve, Ónodon keresztül haladt a Hernád jobb partján Kassa felé, ahonnan jó út vezetett mind Eperjesre, mind Rozsnyóra. Az 1860-as években viszonylag forgalmas út vezetett *Szikszóról Szomolnokra* is, *Szepsit, Jászt* és *Mecenzéfet* érintve.¹⁸³

Kassa regionális szerepe kiemelkedő jelentőségű volt. A szinte folyamatosan gyarapodó királyi város népességének csak elenyésző hányada foglalkozott földműveléssel, többen szőlőműveléssel, de feltűnően magas volt a kézművesek és a kereskedők aránya. 1720-ban már 30-féle mesterséget űztek, 1828-ban pedig már 86-féle ipar művelőit írták össze.¹⁸⁴ A várost azonban mégsem a kézmű- és manufaktúrális ipara,¹⁸⁵ hanem a kereskedelme fejlesztette naggyá: összeköttetése volt Debrecennel, Pesttel, Miskolccal, Eperjessel, de még Ungvárral, Munkáccsal, Beregszásszal és Szatmárnémetivel is. A szabolcsi dohány, Tokaj-Hegyalja bora, a hortobágyi és a jászkunsági szarvasmarha éppen úgy eljutott a vásáraitra, mint Gömör, Szepes és Sáros bánya- és manufaktúra-termékei, s a Bükk-vidék és a Mátraalja sertései éppen úgy gazdát cseréltek itt, mint az

¹⁸¹ Bácskai–Nagy 1984. 81.

¹⁸² A térség etnikai és kulturális arculatához: Paládi-Kovács 1996. 59–68.

¹⁸³ Dobány 1999. 199., Lásd még: Csíki 1999. 167–189., Paládi-Kovács 1999. 343–347.

¹⁸⁴ A kérdésről összegzően: Veres–Viga (szerk.) 2006. kötet tanulmányaiban, szakmankénti feldolgozással és részletező irodalommal. A vasfeldolgozó iparokról újabban, részletező bibliográfiával: Nagy–Szulovszky (szerk.) 2009. A fafeldolgozás történetéhez és regionális kérdéseire: Gömöri 2007.

¹⁸⁵ Eperjessy 1988., Gyimesi 1975. Felső-Magyarország manufaktúra-iparához: Németh (szerk.) 1989.

alföldi megyék gabonafeleslege.¹⁸⁶ A 18. század derekán Kassa évi hat országos vásárt tartott, amelyek alkalmanként két hétig zajlottak. Mellettük hetipiacokon adták el feles portékájukat a közeli falvak lakói, de a piacokon kínálták munkaerejüket a szőlőmunkával vagy más, kisegítő tevékenységgel napszámbért remélő – többségében zsellérsorú – parasztok is. Egész sor környező település népe vallotta az úrbérrendezés előkészítése során, hogy kézi vagy szekeres munkával pénzt keres a kassai piacok, vásárok körül. Összesen 113 abaúji település lakosai nyilatkoztak úgy, hogy Kassa fontos vásározó- és piacozóhelyük, s napi gyalog és szekeres munkájukat biztosító hely is számukra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy tucatnyi Hernád-völgyi, dél-abaúji település volt, amelyik négy, hat, nyolc vásároshelyet is látogatott, s – távolsága miatt – ezek rangsorának a végén szerepelt a már 4–5 mérföldre, 5–6 órányi járásra elérhető Kassa.¹⁸⁷

A nagy magyar író, *Márai Sándor* a 20. század elején még láthatta, s később megörökítette néhány olyan vonását szülővárosa, Kassa forgalmának és azzal járó kulturális jellegének, amiért érdemes egy rövid szöveggözlés erejéig időzni! „A nagy tér egyik földszintes házában kitűnő, savanykás helmeci bort mértek, »Az arany képzelődéshez« címzett kocsmában, mely naphosszat tele volt fuvarosokkal. ... Délig főztek a lacikonyhákban, báránybőr süveges, tatár pofák álldogáltak itt a vásáros szekerek mellett, birkabőr subában, ostorral kezükben, rendíthetetlen méltósággal és türelemmel; abaúji, borsodi, zempléni és gömöri fuvarosok, akik elcsászáltak szezoncikkeikkel, meg nagyvásárkor, aztán halina csizmás, kerek kalapos, bőrtüszős szlovák szekeresek, akik fát, rizikegombát, ostyepkát, juhtúrót, édes brinzát s birkagyomorba töltött gomolyasajtót árultak.»¹⁸⁸ A leírt élmény bizonyára gyermekkori emlék, de alkalmas történeti kép felidézésére is.

Fontos központja volt a táji-gazdasági kapcsolatoknak *Mecenzéf* is, jóllehet maguk a mecenzéfiiek inkább *Jászó*, *Szepsi*, *Szomolnok*, *Remete* és *Gölnice* sokadalmaikat keresték fel. *Takács Péter* és *Udvari István* kutatási eredményei azt jelzik, hogy a helység piacának magas élelmiszerárai, valamint a vásáruk beszerzésének lehetősége vonzotta elsősorban a térség parasztjait a mecenzéfi vásárokra, piacokra. Nagy szerepet játszottak azok Gömör, Szepes és Sáros vármegye népének élelmiszer-ellátásában. Torna falvainak felét is vonzotta Mecenzéf: a Szikszón, Miskolcon, Sajószentpéteren vásárolt gabo-

¹⁸⁶ Takács–Udvari 1991. 197.

¹⁸⁷ Takács–Udvari 1991. 198–199.

¹⁸⁸ Márai 1990. 51–52.

nát Mecenzéfen haszonnal adták el a tornaiak.¹⁸⁹ Felkapott vásárokat, piacokat tartott *Szepsi* mezőváros, amelyet 57 abaúji község nevezett meg állandó kereskedőhelyeként. Négy országos vására – közel Mecenzéfhez és Jászóhoz – az egyik láncszeme volt a nagytájak közötti gabona- és élelmiszer-kereskedelemnek. De árultak sót, s elkelt a helybeli kézművesek – például csizmadiák – terméke is. Nevezetes volt a Pest – Kassa országút mentén fekvő, egykor kézműveseiről és boráról ismert *Szikszó* sokadalma is, a mezőváros népességének a 19. század elején már egyötödét kitevő zsidóság pedig kiemelt szerepet kapott a közvetítő kereskedelemben.¹⁹⁰ Abaúj vármegye települései közül 45 népessége kereste fel rendszeresen, s nem csak Szepsi és Mecenzéf felé irányította az étellel megrakott szekereket, fuvarosokat, de Tokaj-Hegyaljára is gabonát hordtak a Szikszón vásároló fogatosok. Hasonlóan 45 abaúji falut vonzott az 1770-es években *Jászó* vására is a Bódva mentén: a piacos helynek évente négy országos vására volt. A jelesebb vásárokat tartó hely volt Abaújban *Szántó*, az 1820-as években a vármegye legnépesebb települése is. (A népesség harmadát a zsidóság adta ebben az időszakban.)

A Tokaj-Hegyalja területéhez tartozó bortermelő oppidum vásárait 32 abaúji község népe kereste fel rendszeresen, akik a helybeli kézművesek, például a csizmadiák készítményeit is ott szerezték be.¹⁹¹ A Borsod és Abaúj határán fekvő *Aszaló* mezőváros sokadalmai – a település termékeny határának és szorgos parasztjainak köszönhető termelvények mellett – az alföldi térség javainak a Felföldre juttatásában jeleskedtek. Az egykor szebb napokat látott mezőváros, *Gönc* vásárai és piacai a 18–19. században már inkább csak a szűkebb környék településeinek adásvételét szolgálták, semmint a komolyabb kereskedelmet: a gönciek is szívesebben jártak termékeikkel, gyümölcsükkel Kassára piacozni, mint a saját piacterükre.¹⁹²

Abaúj vármegye jobbágy-paraszt népe a 18. század derekán több, megyén kívüli település sokadalmait nevezte meg, ahol rendszeresen kereskedtek. A hegyaljai mezőváros, *Tállya* volt a legnépszerűbb ezek közül, amelyik a 19. század elején emelkedett a térségi központok sorába.¹⁹³ Kedvelt vásározóhelyük volt az abaújiaknak *Sátoraljaúj-*

¹⁸⁹ Takács–Udvari 1991. 199–200.

¹⁹⁰ Összegzően: Takács–Udvari 1991. 201–202., Lásd még: Dobány 1999. 30–65., Frisnyák 2007b. 155–164.

¹⁹¹ Bakonyi 1985. 139–151.

¹⁹² Takács–Udvari 1991. 202–203.

¹⁹³ Vö. Bácskai–Nagy 1994. 81.

hely, melynek heti két piaca és négy országos vására mind Tokaj-Hegyalja, mind Észak-Zemplén és az érintkező vármegyék felé közvetített, de leginkább ott cserélték el javaikat a Bodroghöz falvainak lakói is. Néhány abaúji falu népe járt *Mád*, *Sárospatak* és *Tolcsa* piacaira, vélhetően legalább annyian napszámot vállalni, mint más javaikat eladni! Abaúj déli részéről *Miskolc* hetipiacai és vásárai 35 települést vonzottak: háziipari termékeket és fölös állatokat adtak el az abaújiak, és gabonát vásároltak, amit aztán nyereséggel adtak tovább az északabbra fekvő mezővárosok piacain a Felföld népének. Hasonló céllal kereste fel néhány abaúji falu népe *Sajószentpéter* sokadalmaait is.¹⁹⁴

Nem gondolhatjuk azonban, hogy Abaúj településeinek kapcsolatrendszere térben ne lett volna kiterjedtebb a fentebb körvonalazottnál. Részben azért, mert a forrás jellege a szervezett árucserre alkalmakra, ill. azok helyére összpontosít, részben pedig azért, mert az úrbéri bevallásban szereplő vásároshelyek távolságán kívül, a földesúr számára végzett fuvarozás kiterjedése is túlmutat ezen. Például *Szepes* vármegyébe szekereztek úrdolgában (Gölnic, Szomolnok) a földesúr gabonájával, de például Alsógadna lakosai pénzért szekerezték Szomolnokra azt a bort, búzát, „hordós túrót”, amiket a szomolnoki uraság a környékükön megvásároltatott.¹⁹⁵ A földesúri és a jobbágy-paraszti áruértékesítést természetesen el kell választani egymástól, ám a gazdasági kapcsolatok térbeli kiterjedésében egymást kiegészítőnek tarthatjuk azokat. Mellettük a stabil forgalmat biztosító javak (gabona, bor, állat) esetén messzemenően számolnunk kell a korai közvetítő rétegek kialakulásával, amelyeknek azonban ugyancsak volt köze a parasztok gazdaságaihoz és igaerejéhez is. A szervezett árucserre alkalmakat is ki kell bővítenünk természetesen a csere egyéb formáival is.¹⁹⁶

A Sajó és a Hernád között fekvő terület kapcsolatrendszerét az első világháborút követő határmegvonás alapvetően átalakította, amit leghangsúlyosabban Miskolc és Kassa vonzásának természetellenes megoszlása igazol. A tájon belüli és a kistájak közötti kapcsolatrendszer organikus jellege egészében megszűnt, az országhatár felülírt minden, a rendszerből következő ható tényezőt. A városhiányos térségben ellátási hiányok keletkeztek, amit a másodlagos és harmadlagos jelentőségű lokális központok egé-

¹⁹⁴ Takács–Udvari 1991. 204–205.

¹⁹⁵ Takács–Udvari 1991. 205. A helységnevek meghatározásához: Lelkes 1998.

¹⁹⁶ Összegzően: Viga 1990. 159–162.

szében nem tudtak kiegyensúlyozni, még az egyébként részleteiben korszerűsödő infrastruktúra ellenére sem.¹⁹⁷

A kis kiterjedésű *Torna* vármegye kereskedelmének központja évszázadokon át a két uradalmi centrum, *Torna* és *Szádvár* volt, mellettük – földrajzi helyzeténél fogva – a középkor végén egy központi helyként működő falu, *Szögliget* bírt kistérségi jelentőséggel. Központi helyek szerepét töltötték be a tornaiak számára Abaúj, Gömör és Szepes vármegyék centrumai is.¹⁹⁸ A vármegye a 18. század második felében mindössze két járásra tagozódott és 42 községet foglalt magába, közöttük csupán egy mezővárost, a névadó *Torna* települést.¹⁹⁹ A vármegye népe – földrajzi helyzete miatt – rákényszerült, hogy megélhetési okokból árut cseréljen, fuvarozzon, s kétékezi munkát vállaljon, s közvetítő szerepet látott el Gömör és Szepes bányász-iparos népessége valamint Abaúj és Borsod szántóvetői között. Erdei, gyümölcsösei és háziipari munkája révén saját terményeit és termékeit is piacra és vásárra vitte, de gyakran maga is rászorult a sík vidék élelmiszer-feleslegére.²⁰⁰ A 18. században zajló migráció révén jelentősen megnőtt a vármegye szláv népességének aránya, ami összetett műveltségi folyamatokat indított el. Az Abaújjal való közigazgatási egyesítés a 19. században infrastrukturális előnyt jelentett, ami közvetve vagy közvetlenül kihatott a tornai parasztok életminőségére is.²⁰¹

Fényes Elek az 1830-as években felfigyelt arra a sajátosságára Torna vármegye kereskedelmének, hogy a belső forgalom nem volt jelentős, mivel a tornaiak „idegen” vármegyékben, főleg Rozsnyón és Alsó-Mecenzéken értékesítették a gabonájukat, a sertéseiket – az említettek mellett – Jászón adták el, s a Szepességbe hordtak bort, gyümölcsöt, káposztát, szilvát, sompálinkát, kendert és lent.²⁰² Az egyetlen mezővárosi jogállású település, Torna évente három országos vásárt tartott a 18. század második felében és a 19. században, ezek azonban nem voltak igazán jelentősek. *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* úgy találták, hogy a település 1828-ban csak adminisztratív szerepköre miatt volt központnak tekinthető, maguk a vásárok másod-, ha nem harmadrendűek vol-

¹⁹⁷ Marozsák–Molnár 1999. 89–94., Molnár–Laboda 2000. 243–248. A kérdésről átfogóan: Éger 1996. 237–246.

¹⁹⁸ Kubinyi 1999. 506., 511., 518.

¹⁹⁹ 1715-ben még csak 35 településen írtak össze lakókat. Vö. Lexicon locorum... adataival. Idézi: Takács–Udvari 1989a. 54.

²⁰⁰ Takács–Udvari 1989a. 54.

²⁰¹ Paládi-Kovács 1996. 198–201., Paládi-Kovács 2002.

²⁰² Fényes 1837. III. 339.

tak.²⁰³ Maguk a tornaiak – országos vásáraik mellett – leginkább *Mecenzéf*, *Jászó* és *Szomolnok* közel fekvő sokadalmait látogatták. Mindössze 11 tornai falu népe vallotta, hogy Torna mezőváros vásárát rendszeresen felkereste. A népesség nagyobb része más vármegye sokadalmain kereskedett, vagyis nem Torna volt a vármegye kereskedelmének központja. Elsősorban *Rozsnyó* városát nevezték meg Gömör megyében, ahova vásározó szekereikkel leginkább eljártak. Ott szerezte be az élelmét Gömör számos iparos- és bányásztelepülésének népe, az alföldi falvak sokaságába pedig onnan jutottak el a különböző kézműves és manufaktúrális termékek, fémszerszámok. Vásárai a gabona- és az állatforgalom jeles helyszínei voltak, de országos híresek a méz, a viasz és a gyolcs kereskedelmében is. A Torna megyei falvak egy csoportja termékfeleslegét, főleg gyümölcsét értékesítette haszonnal Rozsnyón, más részük *Szikszó*, *Sajószentpéter* és *Miskolc* gabonapiacain töltötte meg szekereit, s adta el haszonnal a gömöri városban. De szerepet vállaltak a tornaiak a szepesi bányavárosok élelmiszerekkel – gabona, szalonna, bor, vágóállat – történő ellátásában is. Valószínű, hogy a maguk készítette háziipari termékek mellett, gömöri iparcikkeket vittek le az említett piacokra és vásárokra, s az azokért szerzett gabonával szekereztek fel Gömörbe, ill. a Magas-Felföld területére. Rozsnyón kívül, elfuvarozták a borsodi gabonát *Mecenzéf*, *Szepsi*, *Jászó*, *Szomolnok*, *Stósz*, *Svedlér* és *Igló* irányába is. Mecenzéfen, Tornán és Szepsiben fa-, termény- és borkereskedők tevékenykedtek, akiket Bódva-völgyi fuvarosgazdák szolgáltak ki fuvarral. *Paládi-Kovács Attila* hívta fel a figyelmet arra, hogy a Bódva felső és középső szakaszán élő nép az alaptevékenysége mellett évszázadokon át vándormunkával és az árucseré változatos formáival kapcsolódott bele a tájak közötti munkamegosztásba. Mozgékony-sága meghaladta az átlagos parasztit, egyebek mellett a folyó alsó szakaszának népét, akik minderre kevésbé voltak rászorulva. A tornaiak már említett közvetítő szerepét hangsúlyozza az is, hogy településeik többségéről több – 5, 6, alkalmanként 7, 8 – vásárt látogattak, tehát rendszeres résztvevői voltak az áruforgalomnak. A gabonából szükségét szenvedő tornaiak kepesaratóként, nyomtató- és cséplőbandák tagjaiként szerezték meg a kenyérnek valót. A megyén belül is létezett szezonális vándormunka, ám a többség a borsodi uradalmakban, *Edelény* és *Szirák* vidékén jutott kenyérhez. El-

²⁰³ Bácskai–Nagy 1984. 282–283., Takács–Udvari 1989a. 56. Vö. Pozsgai 2000. 23–42.

jártak azonban a vándornyomtatók a Tisza mellékére, sőt, a Tiszántúlra is (Nyírség, Hajdúság).²⁰⁴

Gömör mára egyike a legjobban kutatott vármegyéinknek: a kiterjedt történeti könyvészete mellett hangsúlyosan igaz ez a bőséges etnográfiai munkákra, s néprajzi monográfiává formálódott regionális kutatások eredményeire.²⁰⁵ S igaz Gömör árucseréjére is, aminek néprajzát – jószerével megszámlálhatatlan közlés, tanulmány alapján is – *Dankó Imre* monografikusan összefoglalta.²⁰⁶ Témánk szempontjából alapvetően fontosak azok a munkák is, amelyek Gömör táji-kulturális tagolódásáról szólnak, s feltárták a különféle etnikumoknak a regionális tagoltsággal összefüggő történetét és kulturális jegyeit.²⁰⁷ Mivel disszertációm másik fejezetében is részletesen foglalkozom a gömöriek által előállított javakkal és fuvarosságával, itt csupán a javak cseréjének térszerkezetét mutatom be röviden.

Közismert, hogy Gömör vármegye földrajzi adottságai révén átmenetet képez a hegyvidéki és az alföldi típusú gazdálkodás között, s maga Gömör területe is egyesíti magában bizonyos fokig a létformák ezen megosztottságát. A 18. század végén még a megyének több mint felét erdőség borította, s az agyagos, hűvös talaj, a magas hegyek csak rontották annak esélyét, hogy a népesség megéljen a szántó-vető foglalkozásból valamint az állattartásból. Az északról dél felé lejtő térszínnek tagolódását a Rima, a Balog, a Murány és a Sajó völgye szabta meg, s a folyóvölgyek vízválasztóinak nagy szerepe volt abban, hogy a megyének természetes földrajzi, ipari és kereskedelmi központja nem alakulhatott ki. A 18–19. században három, lényegében egyenrangú kereskedelmi központja volt: *Rozsnyó*, *Jolsva* és *Rimaszombat*. Gömör összekötő gazdasági kapocs volt *Zólyom*, *Liptó*, *Sáros*, *Szepes*, ill. *Abauj*, *Borsod*, *Heves* és *Nógrád* vármegyék között.²⁰⁸ A gömöri népesség csoportjai között a 18. század derekán már nagy múltú és magas szinten szervezett volt a társadalmi munkamegosztás, ami a piacozás, vásározás gyakorlatában is megmutatkozott. A megye vas és réz nyersanyagára épülő bányászat és kohászat azonban a fenténél tágabb kapcsolati rendszert körvonalazott, s – hasonlóan a kézművesek és háziiparosok termékeihez – a Tiszántúlra és Észak-

²⁰⁴ Összegezően: Takács–Udvari 1989a. 56., Paládi-Kovács 1996. 203–204. Az utóbbi összegezően ír a tornaiak régi vasiparáról és a Csermosnya-völgyi magyarok erdei, háziipari tevékenységéről, ill. annak belső forgalmáról is. Vö. még: Paládi-Kovács 1999. 343–347.

²⁰⁵ Ujváry (szerk.) I–IV. 2001–2006., A néprajzi irodalomhoz: B. Kovács 2008. 729–799.

²⁰⁶ Dankó 2006. 421–462.

²⁰⁷ Összegezően, bőséges irodalommal: Paládi-Kovács 2003. 94–123.

²⁰⁸ Takács–Udvari 1991a. 209–210.

kelet-Magyarország távolabbi vidékeire is hatott. Felsorolni is lehetetlen azt a sokféle háziipari terméket, amelyet a gömöri falvak népe előállított, s amelyeknek a szolgáltatásával földesurának is tartozott. De éppen olyan híresek voltak a mezőgazdaság termelvényei is: a gyümölcs, a méz, a viasz, a sajtok ugyancsak ismertek voltak távolabbi vidékeken is. A gömöri falvak többsége több vásárt, piacot is látogatott, s a relatív túlnépesedés okán is rászorult a kereskedelemre: egy úrbéres háztartásra nem egészen 3/8 jobbágytelek jutott a 18. század derekán.²⁰⁹

A Sajó felső folyásánál fekvő *Rozsnyó* maga is bányász- és ércfeldolgozó város volt, s bányász és iparos környezetével eleve vonzotta piacára a mezőgazdasági termelvényeket. Erősítette ezt a vonzást gazdag kézműipara, s aránylag jó úton való elérhetősége, miközben maga a város is mézet, viaszt és mézsert kínált látogatóinak. Sajátos viszont, hogy Rozsnyó csak a 18–19. század fordulóján nyert vásári kiváltságot, s vélhetően az Árpád-kortól a szombati hetivásárai voltak azok, amelyek – a gyakorlatban kirakodóvásár funkcióban – megalapozták a település kereskedelmi rangját. Ezeken a hetipiacokon zajlott az a gabonakereskedés is, ami a szomszédos felföldi megyéket is ellátta kenyérnekvalóval.²¹⁰ Rozsnyó piacát az *investigatio* adatai szerint csak Gömörből 138 település lakói látogatták, köztük néhány olyan is, amelyik más vásárt nem is keresett fel mellette. *Jolsva* szabadalmas mezőváros a 18. század derekán évente négy országos vásárt tartott, de maguk a lakosai is fontosabbnak mondták saját vásárait, mint Rozsnyó hetipiacát. A településen többen éltek iparból és kézművességből, mint paraszti munkából: nevezetesen voltak a 18–19. században fazekasai, harangművesei, posztósai és gubásai. Jolsván 115 gömöri falu népe vásározott rendszeresen: vásározói maguk is szívesen foglalkoztak fafeldolgozással, szén- és mészégetéssel, fazekassággal, szövő-fonó háziiparral, mellette juhászattal és fuvarozással, kereskedelemmel is.²¹¹

Rimaszombat már a 14. századtól bírta a vásártartás jogát, a 18. század utolsó harmadában 110 gömöri település lakói vallották vásáros- és piacozóhelyüknek. A település bőripara, ruházati és textilipara kiemelkedő jelentőségű volt, csakúgy, mint élelmiszer-kereskedelme.²¹² A Turóc patak mentén fekvő mezőváros, *Ratkó* sokadalma-

²⁰⁹ Rebro 1959. 201., Takács–Udvari 1991. 211–212.

²¹⁰ Márciusban Gábor-napon, júniusban Márk napján, szeptemberben Gellért-napon, decemberben pedig Lipót-napot magába foglaló hét keddjén voltak az országos vásárok. Tajták 1978. munkáját idézi: Dankó 2006. 434–435.

²¹¹ Bácskai Vera és Nagy Lajos Jolsvát Rozsnyó vonzáskörzetéhez sorolták, s gabona- és állatvásári alközpontnak tekintették. Bácskai–Nagy 1984. 287., 299. Vö. Takács–Udvari 1991a. 215–216.

²¹² Bácskai–Nagy 1984. 81., 142., 287–288., 294. Vö. Takács–Udvari 1991a. 217.

it az 1770-es években 43 gömöri település jelölte meg vásároshelyeként, miközben maguk a ratkóiak rendszeresen kereskedtek Jolsva és Rimaszombat vásárain. *Rimaszécsen* mintegy kéttucatnyi gömöri falu vásározott évente három alkalommal, a 19. század elején szarvasmarha- és lóvására volt nevezetes. Jelentős volt még *Dobsina* sokadalma: az élelmiszer-bevitelre szorult mezőváros ásványokat és fémeszközöket kínált eladásra. Leginkább a Sajó felső szakasza mentén megtelepült, leginkább iparral és kézművességgel foglalkozó falvak népe látogatta, bizonyára élelemszerzés céljából. Rendszeresen tartott még vásárokat két gömöri település: *Csetnek* és *Kövi*. Egyik sem volt igazán látogatott. Az úrbéri bevételekben vásározóhelynek vallotta még magát *Putnok*, *Sajógömrő*, *Brezó* és *Pelsőc* is, de nem volt olyan úrbéres közösség, amelyik megemlíttette volna őket piacozóhelyeként.²¹³

A Kárpát-medence távoli tájaira is elszekerező gömöriek az 1770-es években több vásárt is megneveztek vármegyéjükön kívül, ahol rendszeresen kereskedtek. Szepes megyében *Szomolnok*, *Szepesremete*, *Stósz*, *Poprád*, *Szepesszombat* és *Svedlér*, ill. konkrét név nélkül a *szepesi bányavárosok*, Nógrádban *Losonc* több településen is felmerül a bevallásban, néhányan szóba hozták *Eger* sokadalmának látogatását is. Szívesebben tartottak azonban délnek, a sík vidék felé: 37 gömöri falu bevallásában szerepelt, hogy *Miskolc* fontos vásározóhelyük volt.²¹⁴

Gömör esetében külön is hangsúlyozni kell, hogy a szervezett árucseré alkalmak szervesen összefonódtak a csere egyéb formáival. A különféle kézműves portékákkal és háziipari termékekkel más tájakra szekerező gömöriek bizonyára a hazafelé tartó úton is megrakodva jártak, és a létfenntartásukra fordított élelmiszerek mellett eladásra is szállítottak. *Takács Péter* és *Udvari István* tanulmánya azt jelzi, hogy két vásártartó gömöri mezőváros, *Rimaszécs* és *Pelsőc* lakosai mellett, közel negyven falu népe vallotta az 1770-es években, hogy *Tokajban* sót alkalmanként vásárolt, amit odahaza haszonnal értékesített. Bizonyára árut: cserépedényeket, fát, faeszközöket, maguk hasogatta zsin-delyt, faszenet vagy meszet, fémeket és fémtárgyakat, s ki tudja miféle javakat szekereztek Tokaj-Hegyaljára, vagy Tokaj érintésével a Tiszántúlra, hazafelé pedig sót vettek, azt szállították fel a gömöriek és önmaguk hasznára, a megélhetésük diktálta szükségből.²¹⁵

²¹³ Takács–Udvari 1991a. 219–220.

²¹⁴ Takács–Udvari 1991a. 221–222.

²¹⁵ Takács–Udvari 1991a. 222–223.

A Trianonban megrajzolt országhatárok természetesen a Csehszlovákiához rendelt Gömör, és 21 Magyarországon maradt települése között is elvágták a gazdasági kapcsolatok lehetőségét. Emberöltön át zajlott azonban a csempészet különféle javakkal: Magyarországról lovakkal és szarvasmarhával, gabonával és élelmiszerekkel, Csehszlovákia felől ruházati és más iparcikkkel.²¹⁶

Kishont 18. századi forgalmáról csak röviden emlékezem meg: a vármegyét a 19. század elején Gömörrel vonták össze. Emellett bizonyára a két terület jellegadó javainak hasonlósága is okozza, hogy alig említik a feldolgozások önálló közigazgatási egységként. *Kishont* 18. századi képe, árucseréjének jellege azonban árnyalja munkánkat.²¹⁷ A vármegye korábban Hontnak is önálló járása volt, ezt a státust kapta Gömör vármegyében, s bizonyára nem véletlen, hogy *Kishont* korábbi központja, Rimaszombat lett 1883-ban az összevont vármegyék székhelye.²¹⁸

1769–1770-ben 34 falu és két mezőváros alkotta *Kishont* közigazgatási egységét, közülük 30 dominánsan szlovák nyelvű volt. A felföldi vármegyék többször emlegetett földrajzi megosztottsága *Kishont*ot is jellemezte: a 18. század első harmadában népessége összes bevételének 83%-a származott a jószágtartásból – *erdei szállások, tilalmas makkos erdők* jószágtartása mellett a Tiszolc és Kokava környéki szállások juhászata –, s csak 8%-a gabonafélékből. Mindez főleg a nemesség számára jelentett komoly bevételt. A vármegye déli része alkalmasabb volt a szántóföldi gazdálkodásra, ott a jobbágy-paraszt üzemek is komplex mezőgazdálkodásra rendezkedtek be a 18–19. században. A magasabb, hegyesebb felső vidék az erdők, a feldolgozóipar, nem utolsósorban az ásványi nyersanyagokat hasznosító ipartelepek színtere volt, ahol a népesség egy része folyamatos ipari tevékenységre rendezkedett be, másik része azonban – főleg a legeltető állattartás révén – valamelyest kapcsolódott a mezőgazdasághoz is. Jelentős haszna volt a vármegyének a felső területek vasművességéből is: magas volt a hámorok, kemencék száma. Mindezt fejlett falusi kézműipar egészítette ki: főleg a tímárok, kádárok, kovácsok és a fazekasok, ill. ezeket a munkákat háziipari szinten végző parasztnép termelte nagy tömegű árut a vármegye és az alföldi parasztnép számára.²¹⁹ Mint Tiszolc úrbéri

²¹⁶ Boross 1985. 179–183.

²¹⁷ *Kishont* jogállása az évszázadok alatt többször változott: a 13. században Hontból vált ki önálló egységként, később önállósága megszűnt, majd a 14–15. század fordulóján ismét önálló vármegye lett. A Gömörrel 1802-ben történt összevonása előtt, II. József korában egyszer már a besztercebányai kerülethez tartozott. *Malá encyklopédia Slovenská*, 300. Bratislava, 1987.

²¹⁸ Seresné Szegőfi (szerk.) 1983.

²¹⁹ Cambel (szerk.) 1987. II. 197., 210., 248., 361.

bevallása jelzi, a kézműves termékekkel maguk a jobbágyok is kereskedtek: „Egy fűrész a mi, saját szükségletünkre fűrészelt, a fűrésztermékkel kereskedünk, s a földesuraknak a haszonból egy bizonyos részt adunk.” Nustya faluban: „Egyesek földesúri engedéllyel, mások kialakított cenzus fejében *lapátokat* vagy *szórókat*, továbbá *jármokat* és *tányérokat* készítenek, s azzal kereskednek.”²²⁰ Különösen nagy szerep jutott az Alfölddel folytatott termékcserében Kishont fazekasainak: Sűvéte, Zsaluzsán és a többi, főleg a Szuha völgyében fekvő település népe a fazekasságból élt: gabonát cserélt érte az alföldi paraszttal.²²¹

A vármegye termelő gazdálkodásának szerkezete miatt, a javak cseréjének is több formája élt együtt Kishontban. A nemesség és a kialakuló vékony kereskedőréteg mellett a parasztok is piacoztak, s nem csupán a vármegye és a közeli bányavárosok vásár- és piacterein jelentek meg, hanem a jelentős fuvarosréteg közvetítésével a távolabbi tájakon is.²²² A szervezett árucseré alkalmak mindössze három településen koncentráálódtak: *Rimaszombat*, *Losonc* (Nógrád vm.) és *Breznóbánya* (Zólyom vm.) akkumulálta a kishonti vásározók forgalmát. Bár Rimaszombat vonzáskörzete a 19. század elején megosztott volt Váccal, Losonccal és Balassagyarmattal, a Kassa, Miskolc és Losonc felé vezető utak kereszteződésében fekvő mezővárosnak földrajzi helyzete rendkívül előnyös feltételeket biztosított a kereskedelemre. Állatkereskedői a magyar Alföld déli részének vásárait is eljártak (Hódmezővásárhely, Szentes, Kecskemét, Mezőtúr), s onnan lábon hajtották fel a jószágot.²²³

Zemplén vármegye szinte a fejezet összegzésére is alkalmas: 18–20. századi gazdaság- és társadalomnéprajza – mint cseppben a tenger – egyaránt tükrözi a Felföld népéletének változásait, és a régiók közötti kapcsolatokban lezajló történeti folyamatokat. A vizsgált térség geográfiai és kulturális zónáit Zemplén foglalja leginkább magába: a vármegye északkelet – délnyugat irányban a Keleti-Beszékédtől, ill. az Erdős-Kárpátoktól egészen az Eperjes–Tokaj-hegység délkeleti lábáig, Tokaj-Hegyaljáig, a Szerencs-patakig, ill. Sajó és a Tisza összefolyásáig, keleten a Bodroghöz déli csücskéig (Bodrogsziget) terjed. (A vármegye kiterjedése változott a vizsgált időszakban, éppen a Tisza mente falvainak osztozott Zemplén Szabolcs vármegyével.) Az észak–déli övezetes-

²²⁰ Vö. Udvari 1994. 139.

²²¹ A vonatkozó szakirodalomra Gömör kapcsán utaltam. Összegzően: Udvari–Viga 1998a. 61–75.

²²² Pálmány 1985. 179.

²²³ Fényes 1851. III. 293., Schmidt 1900. 147., Bácskai–Nagy 1984. 142.

séget kelet–nyugati irányban is tagolják az Alföld irányába siető folyók (Tapolcy, Ondava, Laborc, Círóka), mindegyik kapcsolatot is nyitva az Északkeleti-Felföld irányába. A térség gazdasági históriája erőteljes társadalmi és kulturális (etnikai) folyamatokkal társult: egyaránt beleillik ebbe a szlovákság 18–19. századi előretörése a ruszinság rovására, Tokaj-Hegyalja mezővárosainak összetett kulturális folyamatai, a Galícia irányából a 18. század végétől nagy számban leáramló haszid zsidóság társadalmi és gazdasági térnyerése, valamint a legnagyobb kibocsátók közé tartozó Zemplén megye jelentős népcsoportjainak újvilági kivándorlása a 19. század 70-es éveitől.²²⁴ Nem elhanyagolható szempont, hogy az elmúlt másfél-két évtizedben konferenciák és tanulmánykötetek sora foglalkozott ezzel a térséggel: mind a geográfia, mind a történettudomány, mind az etnográfia publikációk egész sorával segítette Zemplén múltjának megismerését.²²⁵ Ezek a tanulmányok – a történeti előzmények okán – természetesen a térség egészét érintik. Szerencsés feltétele a kutatásnak, hogy Zemplén investigatioja egészében is kiadásra került.²²⁶

A földrajzilag rendkívül tagolt Zemplén vármegye népcsoportjainak tradicionális létformája éppen úgy hordozta az északi erdővidék népének faiparát, a különféle erdei iparokat és haszonvételeket – benne Tokaj-Hegyalja szőlőinek karóval és hordóval való ellátását –, mint a hegyi legelők és a folyó menti makkos erdők legeltető állattartását, s sík vidékek gabonatermesztésének gyakorlatát, valamint az áradásos és vízállásos területek komplex gazdasági haszonvételeinek formáit. Mind az erdők, mind a vízjárta területek hasznosításában folyamatos hatást gyakorolt az ember tájformáló tevékenysége, különösen mélyreható változást jelentett a tájhasználatban a Tisza szabályozása és Dél-Zemplén vízrendezése, aminek hatásai mind a társadalom, mind a kultúra állapotát befolyásolták a 19. század közepétől kezdődően.²²⁷ Népek, gazdálkodási formák, életmódok, vallások keveredtek és hatottak egymásra Zemplén vármegyében. A térség gazdasági súlypontját Tokaj-Hegyalja képezte: a 17–18. században Magyarország egyik leggazdagabb és legsűrűbben lakott vidéke volt: 887 km² területén huszonnyolc telepü-

²²⁴ Kal’avsky 1994. 312–315., Balassa 1991., Smajda 1992., Tamás 1996. 267–284.

²²⁵ Csúpán az említés szintjén: Szabadfalvi–Viga (szerk.) 1981., Baráz–Kiss (szerk.) 2007., Frisnyák–Gál (szerk.) 2003. Bencsik János konferenciák sorozatát rendezte Tokaj-Hegyalja históriájáról, s háromkötetes monográfiában összegezte azok tanulságait. Vö. Bencsik–Orosz (szerk.) 1995., Bencsik (szerk.) 2002.

²²⁶ Takács–Udvari 1995–1998.

²²⁷ Frisnyák 2005. 235–247., Viga 2008., A vármegye 19. század végi földhasznosításához: Boros 2009. 41. 1. táblázat.

lés, köztük tizenkét mezőváros helyezkedett el. A hegyaljai oppidumok a 18–19. században évenként négy, Tokaj és Sátoraljaújhely pedig évente hat-hat országos vásárt tartott. A sokadalmak (évi 52 vásár) idő- és térbeli megoszlása a térség folyamatos ellátását biztosította, s permanens lehetőséget adott az alföldi és a hegyvidéki tájak termékcseréjére is. A hegyaljai mezővárosi agglomeráció jószerevével egyetlen vásárterületként, ill. piacközpontként működött.²²⁸ A különböző adottságú termelési tájak népessége egymással szimbiózisban létezett, s nem csupán a saját javaival és termékeivel szolgálta a más jellegű tájak népét, hanem jelentős volt a munkaerő időszakos vándorlása is. Különösen Tokaj-Hegyalja nagy munkaigényű szőlőterületei akkumuláltak jelentős munkaerőt a Tiszántúltól Abaúj déli részéig és Észak-Zemplénig, megteremtve ezzel a különböző magyar, szlovák, ruszin, lengyel csoportok gazdasági és kulturális érintkezésének lehetőségét is. Mindez évszázadokig formálta Északkelet-Magyarország interkulturális kapcsolatait.²²⁹ Mind Zemplén vármegye gazdálkodásának tradíciója, mind a borkultúra históriája szempontjából figyelmet érdemel, hogy a trianoni határok előtt a Bodrog jobb partján számottevő borászat folyt, s két, ma Szlovákiához tartozó település – *Szőllőske* és *Nagytoronya* – része volt Tokaj-Hegyalja borderületének.²³⁰ Rajtuk kívül Nagybári és Kisbári, Csarnahó és környékük mind szőlőjéről, mind gyümölcséről ismert volt a vidéken, de a Bodrog túlsó partja, a Felső-Bodroghoz is számon tartott borászattal bírt, amiről a 18–19. századi leírások rendre megemlékeztek. *Királyhelme*c szőlőhegye a szűkebb körzetből vonzott szőlőmunkásokat a 18–19. században, s a vele csaknem összeérő *Kisgéres* és *Bodrogszent*es harmadrangúnak tartott bora is kedvelt volt a folyók közén fekvő táj északi részén.²³¹

Tokaj-Hegyalja domináns, de változó gazdasági szerepe mellett, a Zemplén más térségeinek jelentősége is formálódott a vizsgált korszakban, ami befolyásolta a zempléni parasztok termelőtevékenységét és értékesítési lehetőségeit. A mezőgazdaság 19. századi struktúraváltozásában a különböző kapásnövények termésének értékesítését segítette a felvásárlás és a kialakuló feldolgozóipar, de természetesen, hogy ez utóbbiak létrejöttének feltételeit az adott térség mezőgazdálkodásának termelés szerkezete terem-

²²⁸ Frisnyák 2009c. 185–186., Bencsik János adatai azt mutatják, hogy Tokaj hetipiacának napja is többször változott, ami bizonyára a térség kereskedelmének mindenkori összehangolását szolgálta. Vö. Bencsik 1989. 185., Lásd még: Bencsik 1993.

²²⁹ Udvari 1988. 48–62, Takács–Udvari 1989. 360–361.

²³⁰ Bodó 1979. 480–491.

²³¹ Boros 1994. 205–218., Viga 2007a. 261–272.

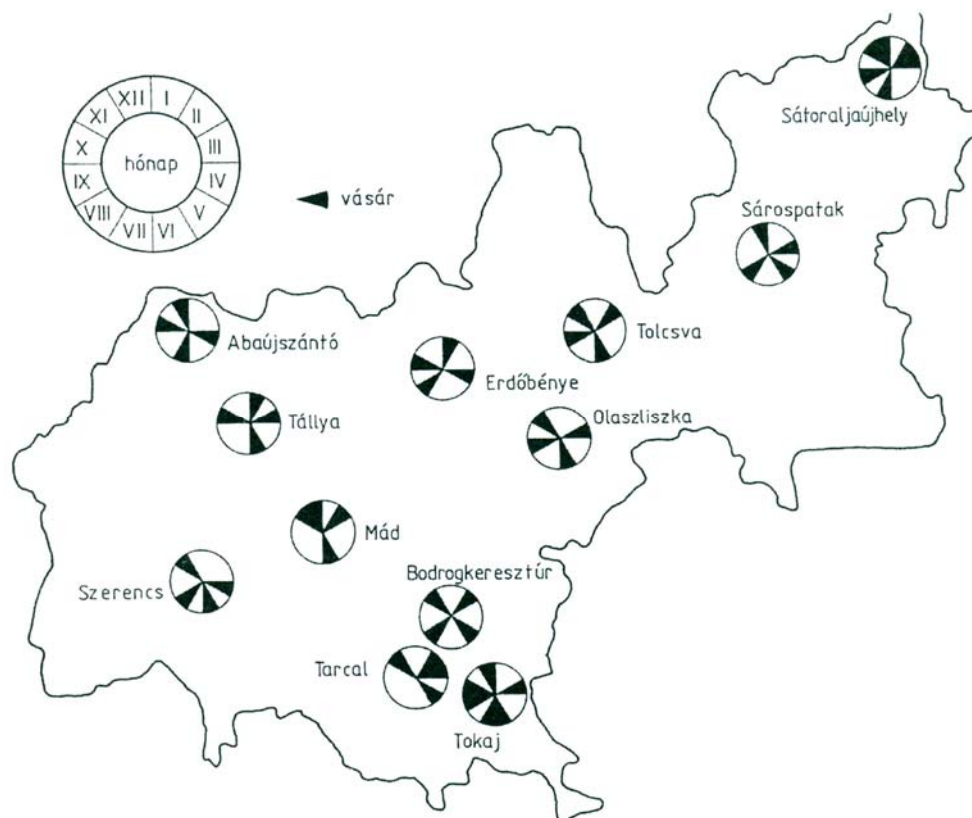
tette meg. Ilyen volt Zemplénben a *dohány* felvásárlása, a beváltó hálózat kiépítése a dohánymonopólium bevezetése (1851) után. A Felső-Bodroghöz homokdombjain – főleg a vízrendezés után – sok parasztcsalád jövedelméhez járult hozzá a dohánytermesztés (Nagytárkány és környéke). A 19. század utolsó harmadától a dohányfeldolgozás adott munkát a paraszti munkából kiszakadók csoportjainak (pl. Sátoraljaújhely). A *cukorrépa* termesztésének térhódítását segítette Töketerebes és Szerencs feldolgozóüzeme. Az előbbi az Ondava mente térsége – benne a négy településből álló kis magyar nyelvsziget – lakóinak földművelési rendszerét és a termesztett növények arányait befolyásolta, de kihatott a gazdaságilag fontos ökörtartás haszonvételére és fajtaváltására is. Még szembetűnőbb mindez Szerencs esetében: a vasútépítés, majd a Magyar Cukoripari Rt. 1889-ben termelésbe álló gyára a kis hegyaljai mezővárost kistérségi központtá tette, melynek lakossága 1880 és 1910 között két és félszeresére nőtt. Maga az üzem már az alapítása utáni években a népesség majd harmadának, közel 800 főnek adott kenyeret.²³²

A vármegye délről északnak tartó forgalma, a folyóvölgyek útvonala századokon át hordozója volt a magyar–lengyel kereskedelmi kapcsolatoknak, különösen is a tokaji bor lengyelországi forgalmának. Ennek története a 18–19. században már fel volt függesztve Lengyelország mindenkor állami státusára: az ország többszöri felosztása erőteljesen befolyásolta a borkereskedelem kondícióját is.²³³ A vármegye déli része, hangsúlyosan is Tokaj-Hegyalja kapuja, a tokaji Tisza-rév roppant fontos forgalomgyűjtő hely volt: az itt összeszűkülő Tisza-ártér adta átkelési lehetőség az érintkező tájak – Nyírség, Hegyalja –, valamint Erdély és Felső-Magyarország távolsági áruszállítása és személyforgalmának csomópontja volt. A tutajokon és kishajókon érkező árut és a hegyaljai bort innen szekerekkel szállították tovább. A tiszai ártér másik szűkülete Tiszalúc és Tiszadob között volt: itt terelték át a Hortobágy és a Hajdúság kiterjedt legelőin nevelt szarvasmarhákat Felső-Magyarország piacaira. Tiszalúc a 16. század közepéig, a török délvidéki térnyeréséig a szerémségi bor legtávolabbi kikötő- és átrakóhelye volt: innen szekereken utazott tovább a bor Kassára, Eperjesre és más felföldi városokba. A 18. században és a 19. század első felében Tiszalúc Miskolc „kikötőjeként” fogadta az Északkeleti-Kárpátokból úsztatott faanyagot és az erdélyi sószállítmányokat.²³⁴

²³² Frisnyák–Gál 2005. 175–179., Gööz–Kókai 2005. 268–272. Lásd még: Frisnyák–Gál (szerk.) 2002., Frisnyák–Gál (szerk.) 2005., Frisnyák–Gál (szerk.) 2005a.

²³³ Divéky 1905., Balassa 1991., Komoróczy 1942. 42, Komoróczy 1944., Pap 1985.

²³⁴ Szabó 1934. 89–97., Iványi 1906. 1–54. Összegzően: Frisnyák 2009c. 183–184.

11. kép. Tokaj-Hegyalja 18–19. századi vásártérképe a vásárok időrendjével
(Frisnyák 2009. nyomán)

Zemplén vármegye tagoltsága tükröződik abban is, hogy a 18. század közepén 452 településéből 26 volt mezőváros jogállású, s hogy a zempléniek a vármegyén belül 19 vásároshelyet látogattak. Ezeken kívül 10 vásároshelyet kerestek fel rendszeresen a szomszédos vármegyékben. Sárosban *Bártfa*, *Eperjes*, *Kurima*, *Sóvár* és *Hanusfalva*, Abaújban *Kassa* és *Szikszo*, Borsodban *Miskolc*, Szabolcsban *Kisvárda*, Ung vármegyében pedig *Ungvár* sokadalmait látogatták.²³⁵ Zemplén belső vásárai közül *Homonna* volt a leglátogatottabb a 18. század utolsó harmadában (187 zempléni község látogatta). A Laborc menti mezőváros a vármegye észak–déli főútjában fekszik, s évi öt vásárával indukált jelentős forgalmat. A szlovák és ruszin népességű mezőváros Felső-Zemplén falvai állatállományának, valamint a *Laborc* és a *Ciróka-patak* völgyének mezőgazdasági feleslegét vette fel, s forgalmát csak erősítette, hogy *Varannóról* és *Kassáról* – *Gálszécsen* keresztül – elsőrendű utak futottak Homonnára. De út vezetett innen Lengyelországba, ill. Galíciába is. A másik fontos vásározó központ *Sztropkó* volt, amit elsőrendű út kötött össze *Eperjessel*, és harmadrendű útvonal az *Ondava* völgyén

²³⁵ Takács–Udvari 1989. 363–364.

*Varannó*val is. Északra induló útja bekapcsolódott a *Bártfáról Eperjesre*, majd onnan *Zboró* és *Szvidnyik* felé, onnan a *Duklai-hágón* át Lengyelországba vezető útba. Sztropkó elsősorban állat- és gabonavásáráról volt nevezetes.²³⁶ A harmadik leglátogatottabb vásár *Sátoraljaiújhelyben* volt: Tokaj-Hegyalja mezővárosa, a 18. század derekától a vármegye székhelye volt. A Miskolc – Szerencs – Sárospatak út Kassára vezetett tovább, de magához vonzotta a Bodrogköz falvait, Szabolcs vármegye több mikrorégióját, és a Bodrog, Laborc és Latorca síkságának településeit is. Jelentős szerepe volt a térség termékcseréjében, s hatalmas térségek gabonafeleslege innen jutott tovább északi irányba a közvetítő kereskedők révén.²³⁷ A 18. századi látogatottság sorrendjében *Varannó* (hétfőnkénti hetipiac és évi öt országos vásár), *Nagymihály* (két országos vásár), kézművesei és gabonapiaca révén *Gálszécs* (öt országos vásár) jelentették még a nagyobb forgalmú vásároshelyeket. Mellettük másodlagos szerepe volt *Zemplén* és *Királyhelme*c, még kisebb *Lelesz*, *Tőketerebes*, *Tárkány* és *Szinna* vásárainak.²³⁸ (Tokaj-Hegyalja piacairól, vásáraitól fentebb írtam.)

A fentiek alapján kirajzolódik, hogy Zemplén vármegye sokadalmainak helye és jellege organikusan illeszkedett a térség földrajzi tagolódásához és népcsoportjainak létformáihoz. A folyóvölgyek és azok közlekedőútjai a tájak és létformák között képeztek hidat. A megye felső részében a természeti javak, az állattartás és a rájuk szerveződött háziipar és kézműipar adta a csereeszközöket, amiért a vármegye délebbi részéről vagy nagyobb távolságról jutottak kenyérgabonához és más élelemhez. A megye derekában fekvő mezővárosok már inkább egy közvetlen kiegyenlítő szerepet vállaltak a felső és a déli vidékek között, míg a déli területek – különösen Tokaj-Hegyalja – már a sík vidéki mezőgazdálkodók vásárainak képét mutatja, ahol a kézművesek termékei némileg kiegészültek a felső tájakról érkező specialisták produktumaival. Mindezt a mezővárosokat ellátó (heti)piacok rendje egészítette ki, amelyeknek növekedett a szerepe a polgárosulás során városiasodó településeken, s csökkent a falusias létformában rögzülő, jogállásukat tekintve oppidum közösségekben.

A Felföld gazdasági hátterét alkotó térségben, átmeneti helyzete miatt is érintenünk kell *Heves* vármegyét, amely a *Mátra* és a *Bükk*-vidékétől, a *Mátraalja* és a *Bükkalja* nyugati része közvetítésével a Tisza mente alföldi sávjáig övezetesen tagolt térséget

²³⁶ Takács–Udvari 1989. 366–367.

²³⁷ Bácskai–Nagy 1984. 74–75., Takács–Udvari 1989. 367.

²³⁸ Takács–Udvari 1989. 370–372.

kapcsolt össze egymással.²³⁹ A középkortól domináns püspöki város, *Eger* mellett,²⁴⁰ amelyik a Bükk vidék és a Tisza menti térség javainak jelentős közvetítője volt, *Gyöngyös*,²⁴¹ *Pásztó*, *Heves*, *Hatvan*, *Poroszló* és *Fegyvernek* országos vásárai képezték a legnagyobb vonzást a középkor végén. Mellettük országos vásárt tartott *Apc*, *Maklár*, *Mezőtárcány*, *Vámosgyörk* és *(Kis-)Tálya*, de nem volt vásáros hely, csak hetipiaccal bírt több oppidum: *Nána*, *Pata*, *Pétervására*, *Karácsond*, *(Erdő-)Kövesd*, *Sirokalja*, *Szászberek*, *Tar*, *Tarján* és *Visonta*, faluként piacos „központi helyként” *Detk*, *Hajómalom*, *Kompolt* és *(Pusztá-)Szikszó*. Beékelődött Heves megyébe a fentebb már érintett Jászkunsághoz tartozó *Jászberény* is.²⁴² Mindez azt igazolja, hogy Heves vármegye térsége a középkor végén már sűrű szövetű piaci-vásári hálózattal szolgálta a nagytájak közötti termékcserét.

Eger a vásárvárosok tipikus példája, amely elsősorban földrajzi helyzete révén vált gazdasági központtá: fekvése, közlekedési csomópont jellege, és a különböző tájak találkozásának dinamikája adta feltételeit csak kiegészítették szabadalmi és védelmi szerepe. Hátráltatta viszont fejlődését, hogy forgalmas út végállomását képezi.²⁴³ Városi piacán a 18–19. században az egri termelők és kereskedők mellett, szinte azonos számban, s talán még nagyobb árukínálattal vettek részt a környező települések lakosai, valamint a távolabbi vidékek, városok mesterei és kereskedői. Vonzásterületének jellemzője volt, hogy a síkság és a hegyvidék termékei cseréltek gazdát, ami megoldotta a város mezőgazdasági termelvényekben elszenvedett hiányát. A számadások tanúsága szerint, a Jászságból, Dél-Hevesből évente több száz szekérnyi búzát – ez tette ki majd 60%-át a 18. század első fele élelmiszer-forgalmának –, a Tisza mentéről pedig több száz szekérnyi halat szállítottak a városba.²⁴⁴ Voltak falucsoportok, amelyek zöldségfélékkel jelentek meg, *Bátor*, *Bekölce*, *Debrecen*, *Bod*, *Erdőtelek*, *Heves* és *Verpelét* elsősorban dinnyét szállított. Debrecen adta a 18. században az Egerbe érkező hagyma felét.

²³⁹ Összegzése bőséges irodalommal: Petercsák 2005. 5–46.

²⁴⁰ A 16. században a városban három sokadalmat tartottak: Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.), Szent Jakab (július 25.) és Simon-Judás napja (október 28.), de a püspökség számadásaiban előfordul Kapunálló Szent János napja (május 6.) említése is vásáros napként. Vö. Kubinyi 1999. 512. 44. jegyzet.

²⁴¹ Középkor végi vásárai voltak Szent Orbán (május 25.), Szent Bertalan (augusztus 24.) és Szent Erzsébet (november 19.) napokon. Kubinyi 1999. 46. jegyzetben.

²⁴² Kubinyi 1999. 506., 517.

²⁴³ Bertha 2001. 9–10., Vö. A vásárváros meghatározásához: Mendöl 1963. 460. Vö. Bácskai–Nagy 1984. 75.

²⁴⁴ Ez utóbbi jelentőségét hangsúlyozza Eger katolikus központ szerepköre.

Az évi három országos vásár forgalma a 18. század első felében még érdemben nem haladta meg a hetipiacokét.²⁴⁵ Bertha József kutatásai azt jelzik, hogy a 18. század derekán főleg a Jászság, Dél-Heves, Dél-Borsod, s a Tisza mente településeiről jártak a búzaszerek az egri piacokra, hasonló körzet adta a tavaszi árpát is. *Maklár, Andornak, Lövvő* és *Berény* lakosai kenyeret hordtak a piacra. A dinnyés falvak közül *Erdőtelek* jelentősége emelkedik ki: 1739-ben 270 szekérrel szállítottak, *Csány* csak 1733-tól jelentkeztetett kisebb szállítmánnyal. Káposztát – a környező falvak, a Tisza mente és Debrecen mellett – például a Gömör megyei *Gesztete* és *Rozsnyó* is szállított Egerbe. A piacra vitt állatállomány a Tisza mentéről (lúd), Dél-Heves és Dél-Borsod környékéről valamint Debrecenből (sertés) került ki. Mindez a sík vidék mezőgazdálkodó körzeteinek szerepét hangsúlyozza, s az élelmiszerek forgalma egyszersmind a falu – város közötti munkamegosztás tényét is erősíti.²⁴⁶ Szembetűnő viszont, hogy a 18. század első felében Eger piacára került kézműves termékek – az egri szőlő- és borkultúrát kiszolgáló bükki faipar portékái mellett – gyakorlatilag a Felföld kézműves központjaiból származtak. A kádáripárt *Fülek, Rimaszombat, Ajnácskő, Murány*, a fazekasságot *Kassa, Lévárd, Lice, Pokorágy, Rimaszombat* javai képviselték. Bertha Józsefnek az egri iparcikk-bevitelről készített térképe azt is sugallja, hogy a Felföld kézműves javai vélhetően nem csupán Eger és szűkebb körzete népét szolgálták, hanem a déli mezőgazdálkodó zóna javaival való cserének is részét képezték.²⁴⁷

A Felföld és a magyar Alföld érintkező sávjában húzódó vásárvonal jelentős tagja *Gyöngyös*, amelyet *Mendöl Tibor* kifejezetten a legjelentősebb északi vásárvárosok közé sorolt. Piaci árügyűjtő hely volt, amely mind a helyi és a mátrai falvakban virágzó kézműipar termékeit, mind a Mátraalja borát, gyümölcsseit és más javait, mind az Alföld haszonállatait és termelvényeit akkumulálta, és részben helyben értékesítette, részben pedig továbbította a főváros és más vidékek, valamint a kiskereskedelem felé. Gyöngyösről azonban a 19. században csak Jászárokszállásra vezetett jó minőségű út, a Mátrába csak negyedrangú, így a település helyzete és vásárváros jellege Egerére emlékeztet.²⁴⁸ Évenként négy vásárt tartottak a városban, amelyeknek középkori eredetű privilégiumát 1715-ben újítták meg. Gyöngyös társadalma azonban már a középkorban

²⁴⁵ Bertha 2001. passim.

²⁴⁶ Bertha 2001. passim.

²⁴⁷ Bertha 2001. 42.

²⁴⁸ Mendöl 1963. 393., Bácskai – Nagy 1994. 75. Lásd még: Szabó 1995. 55–66.

tükrözte a közvetítő kereskedőréteg jelentőségét – a 16. század derekán délszlávok, „görögök” vették át a magyarok szerepét –, ami arra utal, hogy a szervezett árucseréalak-
mak mellett a javak cseréjének közvetlen formái is nagy gazdasági súlyt képviseltek.²⁴⁹
A hegyvidék fája, erdei gyümölcse, háziipari termékei, a dombsági zóna bora és gyü-
mölcse évszázadokon át a közvetlen csere lehetőségét kínálta a délebbi, síkvidéki tájak
paraszt népességével. Heves megye mátraalji sávjának települései éppen olyan közvetí-
tők voltak a nagytájak között, mint a Bükkalja falvai. Heves megyéből a Jászságon át
Poroszló, *Tiszafüred* és *Balmazújváros* közvetítésével *Debrecen*be vezetett út, ami nem
csak a Közép-Tisza, ill. a Tisza mente térségével, de a Tiszántúllal is összekapcsolta a
nagytájak népét és azok javait.²⁵⁰ Bár a Felföld és a magyar Alföld gazdasági forgalmá-
ban a kézműves- és a háziipari javak zömét a domb- és hegyvidékiek készítették, nem
hagyható figyelmen kívül az első világháború előtt az Alföld településeinek hatása sem.
Például *Jászberény* iparosai „felfelé” (Gyöngyös, Eger, Pest megye) is eljártak,
Jászfákóhalma asztalosai és cipészei Pest, Heves, Nógrád és Borsod megyében is pia-
coztak (Tura, Aszód, Salgótarján, Pétervására, Verpelét, Eger, Miskolc), *Mezőtúr* faze-
kasainak termékei pedig általánosan elterjedtek voltak a Felföld déli sávjában.²⁵¹

Borsod vármegye központja, a dinamikus térségben fejlődött, helyi és helyzeti
energiái révén tájszervező Miskolc szerepe a középkor végétől domináns volt: vásártar-
tási joga 1580-tól dokumentálható. A település kereskedelmi szerepkörének erősödését
jelzi, hogy a 16. századi két országos vására (Orbán-nap: május 21., Szent Lukács-nap:
október 18.) a 17. században két újabbal (Szent Julianna-nap: február 16., Sámuel-nap:
augusztus 21.), majd 1901-ben egy ötödikkel is bővült (Lázár-nap: december 16.).²⁵²
Miskolc mellett a középkor végén *Sajószentpéter*,²⁵³ *Muhi*²⁵⁴ és *Kaza* mezővárosok je-
lentősége meghaladta *Diósgyőré*t.²⁵⁵ Az oppidumok közül csak hetipiacot tartott *Boldva*,
Dédes, *Edelény*, *Mezőkövesd* és *Rudabánya*, de nem volt jelentősebb piaci szerepköre

²⁴⁹ Összegzően: Dankó 1977. 308–403. Februári vagy gyertyaszentelői, májusi vagy Orbán-napi, au-
gusztusi vagy Bertalan-napi, valamint novemberi Erzsébet vásár. Dankó 1977. 392–394., 398.

²⁵⁰ Petercsák 1984. 457–506., Petercsák 1992. 83–90., Petercsák 2005a. 47–72. Tiszafüred árucseréjé-
hez: Viga 1997a. 437–448.

²⁵¹ Csalog 2001. 171–173., Szabó 2001. 174–178.

²⁵² Gyimesi 1965. 145–152., Gyulai 1996. 255–336., Kubinyi 1996. 423–424., Dobrossy 2002. 15.

²⁵³ Tóth 1994. 113–124. Sajószentpéter 1446-ban kapott vásári kiváltságot Szent Gergely (március 12.)
és Szent Miklós (december 6.) napjára. Vö. Kubinyi 1999. 512.

²⁵⁴ Pünkösdkor és Szent Lukács napján (október 18.) tartotta a sokadalmaikat a 16. században. Idézi:
Kubinyi 1999. 512. 46. jegyzetben.

²⁵⁵ Gyulai 1999. 519–533.

Emőd, Hejőcsaba, Keresztes és Ónod falusias mezővárosoknak. Felemelkedésük később lett látványos. Országos vásárral bírt viszont a középkor végén – földrajzi helyzete okán – *Ábrány és Montaj*,²⁵⁶ hetipiaccal *Szendrő*, valamint két központi hely funkciójú falu, *(Hejő-)Keresztúr és Szendrőlád*.²⁵⁷ A miskolci vásárokról és piacokról igen sok, részletező leírást ismerünk,²⁵⁸ az árukínálatuk azt mutatja, hogy az itteni sokadalmak a Tisza mente kiterjedt állattartásának, valamint az azon alapuló, de a Felföld nyersanyagait is felhasználó feldolgozóipar (bőr, gyapjú, fa, fém stb.) javainak értékesítését szolgálták, ugyanakkor közvetítő szerepet is elláttak a felsőbb megyék gabona- és élelmiszerforgalmában. Miskolc céhes ipara nagy kiterjedésű kapcsolatrendszerrel bírt, így a felföldi vármegyék felől nem csupán nyersanyagok érkeztek (főleg fa, fém), hanem a kézművesek – főleg a műhelyek között vándorló legények – közvetítésével technikák, eljárásmodok s tárgytipusok is. Csak a térség múzeumi gyűjteményeinek monografikus feldolgozása adhatna választ az olyan összefüggésekre, amit például *Veres Gábor* kimutatott Lőcse és Szepes vármegye faanyaga valamint faipara és a miskolci asztaloság között.²⁵⁹

A Sajó-völgy eltérő jellegű tájakat kapcsolt össze, sokszínű tevékenységek, s különböző nemzetiségek között teremtett kapcsolatot, ill. biztosította a kapcsolatok lehetőségét. A déli szakasz, a Sajó és a Hernád, valamint a Sajó és a Tisza összefolyásának térsége a vízrendezés előtt a külterjes állattartás kiterjedt térsége volt, melynek forgalmát éppen úgy a vízi átkelés lehetőségei akkumulálták másod- vagy harmadrangú vásárophelyekké (Köröm, Ónod), mint a Tisza két partja közötti kapcsolatokét. *Kókai Sándor* a 19. század közepének állapotai alapján kifejezetten *piaci alközpontoknak* nevezi *Ónod, Tiszatarján, Mezőcsát*, ill. a Borsodi Mezőség forgalmát összegyűjtő *Mezőkövesd és Mezőkeresztes* települését.²⁶⁰ Borsod felső részén *Sajószentpéter*, valamint a Bódva menti *Edelény* forgalma volt még jelentős, de a 19. század derekán kezdődő iparosítás mindkét helyen a piaci funkciókat erősítette a vásárok rovására. A Sajó-völgy térsége népcsoportjainak életmódját – a bányász- és ipari települések örökségén alapul-

²⁵⁶ A 18. századra elpusztásodott, Tiszabábolna határának része lett. Vö. Fényes 1851. III. 115.

²⁵⁷ Kubinyi 1999. 517.

²⁵⁸ Összegzően: Dobrossy 2002. 29–54., Vö. még: Dobrossy 1992., Dobrossy 1998., Viga 1982. 213–224.

²⁵⁹ Veres–Viga (szerk.): 2006. A kötet tanulmányai több mesterség vonatkozásában kimutatják ezeket a regionális kapcsolatokat, s bőséges irodalom összegzi azok előzményeit is. Az iparos társulatok történetében túl, kevésbé kidolgozottak ezek tárgytörténeti vonatkozásai. Vö. Veres 2008.

²⁶⁰ Kókai 1999. 49–53., Dankó 2000.

va –, a 19. század derekától sajátos kettősség jellemezte: a jó minőségű szántóföldek valamint a kiterjedt állattartást biztosító rétek és legelők mellett, a vidék korán iparosodott, népessége korán polgárosodott, sűrű településhálózattal rendelkezett, s a 19–20. század fordulóján már általánosan együtt élt falvaiban a mezőgazdaság és az ipari tevékenység.²⁶¹ A *Tardona-patak* és az Eger felé utat nyitó *Bán-völgy* a Bükk felé biztosított kapcsolatot, vele szemben nyílik a Sajó-völgyre a *Szuha-völgy*, ami a Sajó–Bódva közötti dombvidék Sajó-völgyi kijárata. A Sajó völgye fontos kereskedelmi utat nyitott a borsodiaknak, s a távolabbról érkező sík vidékieknek a Gömöri medence, ill. a történeti Gömör, főleg *Rozsnyó* és *Rimaszombat* felé, valamint a gömöriek számára a sík vidékre. A 18–19. században a Sajó–Bódva köze aprófalvas területén csak *Putnok* nyert mezővárosi címet: az Abaúj-Tornához tartozó északi falvak *Torna* mezőváros, a térség délkeleti harmadának Borsod megyéhez tartozó települései egyértelműen Miskolc vonzáskörzetébe voltak sorolhatók. Miskolc a 18. századtól egyre nagyobb szerepet játszott a térség gazdasági életében, jelentősége fokozatosan erősödött.²⁶² Ózd ellátási körzetének kialakulása a 19. század első harmadától jelentősen átformálta az észak-borsodi, dél-gömöri kistérség gazdasági kapcsolatait, aztán az első világháborút követően meghúzott országhatár egészében megszüntette annak organikus jellegét.²⁶³

3. Néhány további tanulság az árucseré helyszínei és formái kapcsán

Bár az előzőekben vármegyénként rendezve mutattam be a Felföld kereskedelmének kapcsolati hálóját, az anyag egyértelműen tükrözi, hogy a vármegyék kiterjedése csak nagyon ritkán – leginkább ha természetes földrajzi akadályt jelentő határral esett egybe – befolyásolta a gazdasági kapcsolatokat. A vásáros- és piachelyek sajátos térhálót alkottak, amelynek szerkezete változott: bővült a kereskedelem igényei szerint, ugyanakkor leáldozott egyes helyek, akár városok és mezővárosok sokadalmainak jelentősége. A mindenkori országos és helyi hatalom befolyása mellett, maguk a vásárolók voltak azok, akik a mindenkori feltételeiknek megfelelően befolyásolták az egyes árucseré-központok, ill. a szervezett árucseré alkalmak sorsát. A sokadalmas települések fekvése, földrajzi helyzete dominált ebben, a gazdasági célok és elképzelések csak ne-

²⁶¹ Frisnyák (szerk.) 1979. 7., Dobrossy–Fügedi 1983. 25., Viga 1993. 530–531.

²⁶² Dobány 2009. 77–78.

²⁶³ Frisnyák (szerk.) 1979. 5–6., Dobány 2004. különösen 155–166., Lásd még: Móga 1998. 481–491.

hezen írták felül a távolságok és a közlekedési utak szabta lehetőségeket. Már a középkor végétől kirajzolódott a szándék, hogy a vásárhelyek távolsága mellett, a sokadalmaknak a térség termelési szerkezetének az esztendő ciklusaihoz igazodó időpontjai is egymáshoz illeszkedjenek, mintegy komplementerként igazodjanak a piacozók és vásárolók igényeihez. *Kubinyi András* jóvoltából értékes információink lehetnek Heves – Abaúj – Torna – Borsod vármegyék és a kapcsolódó térség középkor végi piacairól és vásáraitól is, ami a javak forgalmának aránylag sűrű földrajzi szövetét körvonalazza. Hetipiacok voltak, *hétfő*: Ábrány, Mezőkövesd, Miskolc, Rudabánya, *kedd*: Jászó, Sajószentpéter, Szendrő, Eger, *szerda*: Gagy, Szina, Dédes, Miskolc, Fegyvernek, Gyöngyös, Kompolt, *csütörtök*: Kassa, Szepsi, Edelény, Muhi, Hatvan, Heves, Pustaszikszó, *péntek*: Gönc, Eger, Visonta, *szombat*: Diósgyőr, *vasárnap*: Hejőkeresztúr településeken.²⁶⁴ Sokat elárul a térség sokadalmainak időrendben történő felsorolása is: január 25: Gönc. Farsang: Apc. Laetare vasárnap: Gönc. Március 12: Sajószentpéter. Március 25: Eger. Virágvasárnap: Fegyvernek. Pünkösöd: Muhi. Áldozócsütörtök: Fegyvernek. Május 3: Kassa. Május 6: Eger. Május 25: Gyöngyös. Szentháromság vasárnap: Kassa. Július 2: Gönc és Sajókaza. Július 20: Szikszó. Július 25: Eger. Augusztus 8: Gönc. Augusztus 15: Kassa. Augusztus 24: Gyöngyös. Szeptember 1: Kistálya. Szeptember 8: Szikszó és Montaj. Szeptember 21: Ábrány. Október 4: Sajókaza. Október 18: Muhi és Hatvan. Október 26: Eger. November 1: Fegyvernek. November 11: Heves. November 19: Gyöngyös. December 6: Sajószentpéter. *Kubinyi* jelzi, hogy a sokadalmak valójában kétnaposak voltak, s már a hivatalos vásári terminust megelőző napon elkezdődtek, s feltételezi, hogy kapcsolat lehetett az időben és térben egymáshoz közeli sokadalmak között: pl. Sajószentpéter – Eger, Gönc – Kassa, Muhi – Hatvan, Eger – Fegyvernek, Heves – Gyöngyös stb. vonatkozásokban. *Frisnyák Sándor* Tokaj-Hegyalja mezővárosi sokadalmainak összetartozását és szervezett időrendjét mintaszerűen megrajzolta.²⁶⁵

A vásárok és piacok a 19. században még megőrizték korábbi jelentőségüket, ám a polgárosodás folyamatában fokozatosan feloldódtak a felvásárló kereskedelembe, s a parasztok által megtermelt javak közvetítésére sajátos társadalmi jegyeket öltő kereskedőréteg és áruforgalmi hálózat szerveződött.²⁶⁶ Ez azonban nem zárta ki, hogy a feltö-

²⁶⁴ Kubinyi 1999. 511. 41. jegyzetben.

²⁶⁵ Kubinyi 1999. 512–513., Frisnyák 2009c. 185.

²⁶⁶ Dóka 1989. 173–194., Frisnyák Zs. 2009. 121–138.

rekvő, kistérségi központ szerepkörre pályázó települések ne törekedtek volna vásártartásra a 19–20. század fordulóján is.²⁶⁷ A polgárosodás és a közlekedés modernizációja felszámolta a kistérségek távolabbi kapcsolatait, s a termékszállítás korszerűsödése átstruktúrázte a korábbi kistérségi központok térhálózatát is. A közlekedés földrajzi feltételrendszere alapján nem meglepő azonban, hogy sok gyűjtőhely megőrizte korábbi jelentőségét, sőt, közúti és vasúti csomópontként emelkedett is térségi jelentősége.

Magyarország 18–20. századi története kapcsán több vonatkozásban vetődik fel a *centrum* és *periféria* kérdése. Témánk szempontjából meghatározó, hogy a Felföld és a többi peremterület periférikus helyzetét – közvetlenül vagy közvetve – alapvetően befolyásolta a centrális térségek, a magyar Alföld és a Dunántúl betagozódása az európai gazdaság szerkezetébe.²⁶⁸ A centrum gazdasági reorganizációjának időszakára sokat veszített jelentőségéből a peremterületek erdőségének és bányászatának korábbi gazdagsága, ami hatást gyakorolt a birodalmi gazdaságpolitikára, s az egyes régiók gazdasági szerepének újragondolására is. A nagytérségek gazdaságának egymást kiegészítő szerepe azonban lényegében a trianoni határok megvonásáig nem tűnt el a birodalom gazdaságpolitikájából, ennek hatása azonban egyre áttételesebben érvényesült a kistájak egymás közötti kapcsolataiban. Az új országhatár megvonása inkább a határ menti térségek ellátásában, a korábbi vásári- és piackörzetekben jelentett megoldhatatlan problémát, mert a régiók korábbi – egyébként mindig árnyaltan összetett, a természeti feltételek és az alkalmazkodás révén organikus – kapcsolatrendszere a 19–20. század fordulójára már szétDarabolódott, behelyettesíthető egységek laza szövetére bomlott fel.

²⁶⁷ Dankó 1996. 7–14.

²⁶⁸ A problematika néprajzi vonatkozásaihoz: Hofer 1993. Különösen: 28–32., Vö. Cole 1985. 3–26., Cole–Wolf 1999.

V. JAVAKAT CSERÉLŐ TÁRSADALOM

Szállítás és közvetítők a javak tájak közötti cseréjében

A szállítás formáit, egyszersmind a kereskedelem lehetőségeit tekintve az európai földrész erősen tagolt: a nagyrégiók – a mediterrán Dél és az óceániai Nyugat, ill. a kontinentális szárazföld – gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését alapvetően befolyásoló kereskedelmi feltételek mellett, a közép- és kistrégiók egyes térségei is differenciáltak voltak a javak cseréjébe való bekapcsolódásuk lehetőségeit illetően.¹ Az egyes történeti tájak nem egyformán szorultak rá akár a régió belüli, „térségi autarkia” keretei közötti cserére,² mások viszont – a piacképes javak előállítására való szakosodás hiánya, ill. a szállítás és/vagy értékesítés nehézsége okán – a kapitalizálódás időszakában is kimaradtak a paraszti kereskedelemből.³ Mindez azonban sem azt nem jelenti, hogy a piacra, de különösen a többfunkciójú vásárba járás ne vált volna – a rendszeres értékesítéstől függetlenül akár – már a feudális korban a paraszti létforma részévé,⁴ sem pedig azt, hogy a közel fekvő árucseréi alkalmak megléte vagy hiánya ne jelentett volna meghatározó különbséget az eltérő adottságú kistájak, települések fejlődése szempontjából. Mindezek messzemenő differenciát tükröztek az egyes térségek társadalmi tagozódásában, s összefüggtek a társadalmi munkamegosztás történeti folyamataival is. Általánosságban egyértelműnek tűnik, hogy a javak adásvételének, ill. cseréjének szerepe a népesség növekedésével és a társadalom differenciálódásával párhuzamosan növekedett, s bizonyos, hogy az említett folyamatok a javak cseréjébe való bekapcsolódást is generálták a társadalom növekvő részében. Mindezek fő meghajtója volt a – 20. század első harmadának végéig a népesség nagyobb részét kitevő – paraszti társadalom termelőtevékenységének eredményessége és az azt kiegészítő tevékenységeinek sikere.

Az általam vizsgált 18–20. század paraszti társadalmát számos tényező polarizálta (török utáni gazdasági reorganizáció, földesúr-jobbágy viszonyának az úrbérrendezéssel megvalósuló feltételrendszere, a jobbágyfelszabadulással konzerválódó birtokstruktúra, a kapitalizálódás térségi és üzemszervezeti lehetőségei stb.), s a térbeli változatok mel-

¹ Pounds 2003. 23–36.

² Andrásfalvy 1978. 240., Andrásfalvy 1980. 39–58.

³ Kósa 1990. 82–83. Bőséges hivatkozással a történeti-agrártörténeti irodalomra.

⁴ Dankó 1973. 155–167.

lett (mikro)társadalmi formációk is tagolták. Befolyásolták ezek a paraszti mentalitást, s a tradícióhoz való viszont is: a bőséges termőföld, a kevésbé tagolt birtokstruktúra például nem ritkán konzerválta a paraszti létformát, míg a gyengébb megtartóerő a változtatások, a nyitottság irányában hatott.⁵

Bár a témakör részletesebb gazdasági és társadalmi kibontása nem lehet jelen munka feladata, fontos utalni arra, hogy a 18–19. századi Magyarországon a közlekedés fejlesztése a gazdaság és a társadalom modernizációjának nélkülözhetetlen feltétele és kísérője volt. Igaz ez a belső forgalomra éppen úgy, mint az európai (agrár)kereskedelemben való betagozódásra, valamint – a 19. század derekától – a szállítás világméretű „forradalmához” való felzárkózásra.⁶ Az ország nagy részére jellemző útvisszonyokat és szállítási nehézségeket közvetlenül megtapasztalhatta az útra kelő, de tegyük hozzá, hogy nem csupán a szárazföldi forgalom volt gátolt, hanem a vízi közlekedés is.⁷ A dolog természetéből következően, a különféle javaknak a keletkezés/előállítás helyéről a felhasználás helyére történő elvitelének, elszállításának módját mindenkor a javak anyagi természete, és a – történelmi korszakoknak megfelelően – teherhordás/szállítás regionális változatai határozták meg. Azon túl, hogy egy-egy térségben a teherhordás és a szállítás többféle változatban valósult meg, maguk az értékesítésre szánt javak közvetítői is változatos formáit alakították ki a teherhordó és szállító eszközöknek. (A szervezett árucseré alkalmak fejlődési lehetőségét, egyszersmind változatos forgatagát jelentették ezeknek az eszközöknek, ill. eljárásoknak is.)⁸ Nem volt ritka azonban az sem, hogy a javak cseréjének láncába különféle szakosodott csoportok kapcsolódtak, akik akár speciális eszközöket is alkalmazhattak/meghonosíthattak. *Gráfik Imre* szerint Magyarországon és Európa keleti felében a 19. század utolsó harmadáig, a kapitalizálódás kiteljesedéséig lényegében nem alakult ki olyan társadalmi csoport, amelyik – a szállításra történt szakosodása révén – kikerült volna a paraszti társadalomból.⁹ Ez kétségtelenül igaz, ahogyan az is, hogy a Kárpát-medencében évszázadokon át a különféle javak birtoklói/előállítói bonyolították magát a szállítást és az értékesítést is, s az árutermelő gazdaságok szerepének növekedése ré-

⁵ Viga 1999. 1127–1155. Ifj. Bartha János már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a falusi szegénység világlátottabb lehetett munkavállalásai révén, mint a tehetősebbek. Vö. ifj. Bartha 1977. 87.

⁶ Összegzően: Gráfik 1983. 1–3.

⁷ Dóka 1977. 110–111.

⁸ Dankó 1977a. 416–439., Högye 1986. 168–171.

⁹ Gráfik 1983. 27.

vén formálódhattak meg az ő termelvényeiket/termékeiket a fogyasztókhöz/vásárlókhöz eljuttató vállalkozók.¹⁰ Történeti és néprajzi szempontból azonban annál tanulságosabb a szakosodott csoportok szerepe, mert azok vagy speciális földrajzi feltételek révén (főleg ásványi vagy kőzet nyersanyagok, ill. az azokból nyert javak, szűk körben előállított kézműves termékek, stb.), vagy – azok közelségét kihasználva – társadalmi okokból jöttek létre a feudális korban (kisnemesség, szabad menetelű parasztok, ritkábban kisközségi parasztok, stb.). Itt csupán néhányat emelek ki közülük, olyanokat, akik a magyarországi gazdaság- és/vagy társadalomfejlődés szempontjából megkülönböztetett szerepet játszottak, ill. a műveltségük specifikus hatást gyakorolt a környezetükre.

1. Újabb adatok és szempontok a vízi szállításhoz

Az elmúlt évtizedekben megjelent publikációk ellenére, talán ma is többet tudunk a hajózás múltjáról, mint a tutajozáséről. Ez vélhetően azért van, mert a Kárpát-medence népeit összekötő kapcsolatrendszernek ez a közvetítő eszköze alacsony szinten szervezett közösségeket igényelt, akár a hajózáshoz viszonyítva is. Ennek megfelelően, a vele kapcsolatos források is inkább közvetettek, néprajzi módszerekkel pedig egyre nehezebb ennek a kérdéskörnek a vizsgálata. Mivel a nagytáji kapcsolatok vonatkozásában nem kerülhető meg ez a téma, alább elsősorban néhány, általam fontosnak vélt szempontot vetek fel, amelyek talán hozzájárulnak a problematika további kibontásához.

Közismert tény, hogy az európai parasztok a termelőtevékenységüket az erdő (és a víz) rovására hozták létre, s a földművesek fáradságos munkával kialakított kultúrtája – sőt egész kultúrája – a feudális korban már annak ellenére ambivalens volt az erdő világával, hogy maga a paraszti létforma sokfelé több szállal kötődött az erdőhöz.¹¹ Amíg az öreg kontinens döntő részét két évezrede még szinte háborítatlan erdőség borította, s a korai erdőirtók korszakát Jacques Le Goff francia történész joggal nevezte a *fa civilizációjának*,¹² addig a késő középkortól, ill. a korai újkortól kezdve a szántóföldet fogláló parasztok mellett a fa iparszerű felhasználása is általánossá vált. A fa forgalmát az évszázadok során persze jelentősen befolyásolták a felhasználók szükségletei – a hajlékok létrehozásától a szerszámokig, közlekedési eszközöktől a céhes kézművesiparok nyersanyagigényéig –, de a dolog mindenütt úgy fordult, hogy annak korábbi, jősze-

¹⁰ Gráfik 1978. 124.

¹¹ Összegzően: Hoffmann 1998. 242–275., R. Várkonyi 1992., Sz. Jónás 2007. 123–132.

¹² Idézi: Sz. Jónás 2007. 123.

rével szabad felhasználását a földesurak és az államapparátus tiltásai, az erdők egyre tudatosabb védelme váltotta fel, miközben egyre magasabbra emelkedett a fa nyersanyag ára is. Témánk szempontjából egyaránt jelentősége van annak, hogy a földrajzi-növényföldrajzi szinteknek megfelelően sokfelé erdősült vidékek maradtak a mezőgazdasági térszínek maximális kiterjesztése után is, másutt viszont fában szegény tájak jöttek létre, valamint annak, hogy – átmeneti övezetek közvetítésével – ezeknek megfelelő, eltérő létformák alakultak ki. Az egyik a fa kereskedelmét hozta létre az eltérő adottságú tájak között, a másik pedig ahhoz vezetett, hogy a gyenge mezőgazdasági adottságokkal rendelkező erdővidékek népe a fából (is) kézműves portékákat készített a sík vidékiek számára.

A Kárpát-medence övezetes felépítésének megfelelően, a belső alföldi jellegű táj, az azt gyűrűszerűen övező dombvidék, valamint a peremterületek erdősült hegykerete között az elmúlt századokban intenzív forgalom zajlott mind a fával, mind az erdővidék népének kézműves termékeivel, mind pedig azokkal a javakkal, amelyeket a folyóvizeken leúsztatott farakományok hátán szállítottak.¹³ A folyóvízi „ereszkedés” – főleg a tutajozás – a faanyag és a só szállításában még a 18–19. században sem veszített jelentőségéből. Sőt, a fakereskedelemre szakosodott csoportok, vállalkozások létrejötte a 19. század derekán a vízi szállítás virágkorát jelentette.¹⁴ A falusi népesség kezén az újabb anyagok, ill. a belőlük készített termékek is nehézkesen szorították ki a fát és a fatárgyakat, s valójában a 19. század végén, a vízrendezést követően kiépülő vasúti és közúti hálózat adott lehetőséget a szállítás korábbi formáinak korszerűsítésére. Mindez persze nem jelentette a tutajozás elmúltát: annak szerepét – a Kárpát-medence belső tájaira – elsősorban a trianoni országhatárok megvonása korlátozta majd.¹⁵

Ha a fakereskedelmet és a faárúk forgalmát Európa különböző tájain a földrajzi feltételekhez igazodó tájhasználati módokkal kapcsoljuk össze, akkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy mindezek vonatkozásában a vízi szállításnak a 19. század végéig jószerevével nem volt alternatívája. A szállítás formáit, egyszersmind a kereskedelem lehetőségeit tekintve az európai földrész erősen tagolt. A mediterrán Dél és az óceániai Nyugat nem utolsósorban éppen a vízi szállítás és kereskedelem következtében élvez

¹³ Összegzően: Viga 1990. 33–56., 190–193.

¹⁴ Gráfik 1983. 8–9., Gráfik 2001. 976., Garda 1994.

¹⁵ Barna 1988. 189., Lásd még: Barna 1981., Gráfik 2001. 981.

össze nem hasonlítható előnyös feltételrendszert Köztes-Európa, hangsúlyosan a Kárpát-medence térségéhez képest.¹⁶

A fa nagyobb távolságra való szállítása – részben a szállító járművek alkalmatlansága, részben a rossz utak miatt – roppant nehézségek árán volt kivitelezhető. A feudális szolgáltatások között az erdővidék jobbágy-parasztjai számára a fa fuvarozása a legnagyobb terhet jelentő feladatok egyike volt, ami igénybe vette az embert és az állatot egyaránt. Az erdő faállományának kivágása, a járható utakhoz való közelítése viszonylag kis térségek – technikában és társadalomban – jól szervezett munkája volt, a távolsági szállítás azonban már erre szakosodott szállítókat igényelt. Kétségtelen, hogy a tér kinyitható volt a vízi szállítás révén, ami valós gazdasági hasznot jelentett a kerekeken történő szállítás irracionális munkaértékéhez viszonyítva.

A feudális szolgáltatások sorába tartozott a tutajok összeállítása is. Például, Árva vármegye 22 faluja a 17. század első negyedében telkenként 3 tutaj besolgáltatásával szolgált a földesurának.¹⁷ Bars vármegye Garam mentén fekvő falvai (a 18. század derekán) ugyancsak fenyőfát úsztattak a földesuruknak, ha az igényelte. A fakereskedelem sokáig a bányavidékekre és a tutajozható folyókra szorítkozott. A fát nem csak keréken szállítják, hanem a víz hátán is: ha a földesúrnak szüksége van rá, *a Garamon vagy szekéren fenyőfát kell szállítani (Felsőapáti)*. A Garam szerepe – a Vág mellett – a 18. század tutajos forgalmában még nagyon jelentős: ezeken a vízi utakon jut a sík vidékre a Felföld fenyőfája. A folyón való tutajozást tucatnyi hegyi patak vize is segítette, mellettük duzzasztással, árkolással, víztározóként is szolgáló gereblyék kialakításával igyekeztek áthidalni a sekélyebb hozamú időszakokat. A Garamon élénk forgalom zajlott le a Dunáig, egészen a fővárosig, a fűrészelt és az ácsolt fa legfőbb piacáig.¹⁸ A tutajok hátán tízezerszám utazott a tetőfedő zsindely, a különféle faedények sokasága, de a különféle vasárúk és vaseszközök is. Eljutottak a szlovák hegyi falvak tutajosai a Dunán egészen a Balkánig is.¹⁹ Fényes Elek szerint még a 19. század első felében is a Garam melléke „sok ezer deszkát, lészet, fenyőszálat ad el az alföldieknek”.²⁰

¹⁶ Pounds 2003. 23–36.

¹⁷ Jančo 1971. 150.

¹⁸ Prinz–Teleki é. n. II. 109., Grünwald 1891. 4., Lovcsányi 1900. 28.

¹⁹ Huska 1972. Lásd még: Ila 1976. 403., Gráfik 1983. 8–9.

²⁰ Fényes 1847. II. 252.

Hasonló volt a helyzet Zólyom vármegye Garam menti falvaiban, s másutt is a Vág és a többi, délre siető folyó völgyében: élénk forgalom zajlott rajtuk a Dunáig.²¹ Zólyom kamarai falvai a Garamon levő *gerebnél* 2–4 igavonó marhával szolgáltak, viszont a leúsztatott szálfákat általában 6 marhával tudták kivontatni, s – annak vastagságától függően – 1–3 krajcárt kaptak darabjáért az 1770-es években.²²

Nagyon fontos megjegyezni, hogy a fa, hasonlóan a *szálak* rakományának vizen történő szállítása nem egyszerűen a természeti feltételek kihasználását jelentette, hanem a táji adottságok tudatos formálását is. A kivágott szálfák vízhez való közelítését az erdei utak javításával, karbantartásával igyekeztek segíteni: 18. századi forrásaink szerint kövel, földdel, gyakran fahusángok lerakásával. A Felföld meredek lejtőin különféle *csúszdákat* ácsoltak, annak alkatrészeit (*székek*, *kötések*, stb.) a jobbágyok robotszolgáltatásban készítették. A Garam felső folyása mellett például mintegy 40 kisebb-nagyobb patak segítette a vízi szállítást, amelyeken főleg tavasszal és ősszel, amikor a vízállás megengedte, fát is úsztattak. A természetes vízfolyások adottságait duzzasztással, árkolással, kisebb-nagyobb csatornák építésével, a leúsztatott szálfák kifogására pedig ún. *gereblyék* kialakításával igyekeztek javítani. Az utóbbiak kisebb tározók is voltak, amelyek lassították áradáskor a folyók futását. (Ilyen volt például Zólyomban a Kis-Garam alatt *Rezsőpatakon* és *Besztercebányánál* (Banská Bystrica), de valószínűleg *Garamszentmiklósnál* (Dubová), *Majorfalvánál* (Majer), s lejjebb, a gömöri és a zólyomi fa Bars megyei kikötőhelyeinél: *Jálna* (Jalná) és *Zsarnóca* (Žarnovica) határában is. S vélhetően nem csupán ezeknek a vízi műveknek a karbantartása, hanem a földesurak és a kamara tulajdonában levő fűrészmalomok környezetének gondozása is robotmunkában zajlott.²³ Mindezek egyértelműen a tájformálást igazolják – a természetes vízi utak kihasználásának érdekében.

A vizsgált területet keleten és nyugaton övező Tisza és Duna mellett, a Felső-magyarországi folyók (Vág, Árva, Kiszuca, Poprád, Dunajec, Garam, Sajó, Hernád, Bodrog) kapcsolták be a térség vármegyéit egy közép- és délkelet-európai gazdasági kapcsolatrendszerbe. (Beleértendő ebbe az északi vízvázalástól Lengyelországba szállító folyóvizek szerepe is.) A Duna és a Tisza valóságos gyűjtőmedrei voltak a kereskedelemnek, s jellegük miatt eltérő volt a délre siető folyók gazdasági jelentősége is, de azt

²¹ Prinz–Teleki é. n. II. 109., Udvari–Viga 1998. 336., Udvari–Viga 2007. 281.

²² Udvari–Viga 1994. 104.

²³ Udvari–Viga 1998. 336–337.

feltételezhetjük, hogy a Felföld minden jelentősebb folyóvize szolgálhatta – legalább időszakosan – a szállítást, a folyóvölgyek közismert közvetítő útvonalán időről időre igénybe vehették a víz szállító erejét is. A víz, a folyóvölgyek – gyakran vízjárástól függő minőségű – szállító útjai, a kereskedelem csomópontjaiként is működő átkelési lehetőségek együttesen alkották az egyes térségek szállításának feltételrendszerét. Például az *Ipoly* hátán nógrádiak közelítették fájukat és kézműves javaikat a Duna felé.²⁴ A Hernád hátán úszott Kassa felé Sáros egy részének fája, deszkája. *Nagyladna* úrbéri bevallása szerint (1772): ácsmunkát végzünk, amihez ugyanis értünk, a házakat, épületeket erdeinkben elkészítjük és készen a Hernádon a folyással leengedjük, leúsztatjuk.”²⁵

Mivel a vizsgált térséget csak közvetve érintette, nem foglalkozom itt most a hajózás és a gabonakereskedelem kérdésével. *Gráfik Imre* – bizonyára joggal – jószerével egyenlőségjelet tett összefoglaló munkájában a 18–19. századi gabonakonjunktúra és a vízi szállítás lehetősége közé.²⁶ Ne feledjük el, hogy már a 19. század utolsó harmadában is jelentős vita zajlott a magyarországi vízi szállítás gazdasági jelentőségéről – nem e dolgozat feladata arra emlékeztetni, hogy ez például a Duna kapcsán máig nem jutott nyugvópontra –, aminek kapcsán itt csak két forrást említek. Az egyik Hunfalvy János akadémiai értekezése hazánk közlekedési eszközeiről, amiben tanulságosan utalt a tudatos erdőgazdálkodás és a vízi szállítás összefüggéseire.²⁷ A másik, Ruttner Antal, az ungvári uradalom erdőmesterének írása azt igazolja, hogy az Ung folyásának alsó részén, valamint a Laborc, a Latorca és a Bodrog vizén a 19–20. század fordulóján még olyan helyeken is próbálkoztak a fenyőfa tutajozás meghonosításával, ahol az korábban nem működött rendszeresen. Gyakorlott *nagybereznai* (Velikij Bereznij, Ukrajna) tutajosokat alkalmaztak, akik 1 egész 4 talpból álló rövid-, és 12–20 talpból álló hosszútutajjal ereszkedtek. Az eredmény azt igazolta, hogy a nevezett folyókon a tutajozás – tetemes fölteherrel is – kisebb akadályokkal elvégezhető volt, sőt, a tutajokat a „lakárti sellyő” alá szállítva, még tavaszi közepes vízállásnál is alkalmasak lehettek ezek a vizek a fa eresztésére. A szállítás időtartamát *Ókemencétől* (Kamenyica, Ukrajna) *Szőlőskéig* (Viničky, Szlovákia) 3–5 napra becsülték, a „rendesen 470–625 köbméter tutajfa és 94–125 k. m. föltehert tartalmazó hosszútutaj” önköltségét pedig 150 Ft 36 kr

²⁴ Takács–Udvari 1991. 71.

²⁵ Udvari–Viga 1993. 181.

²⁶ Gráfik 1992.

²⁷ Hunfalvy 1867. 48–49. Idézi: Gráfik 2001. 979.

összegben jelölték meg.²⁸ Ezzel együtt, a tutajozás vélhetően nem köthető csupán az erre berendezkedett csoportok, *tutajos falvak* tevékenységéhez,²⁹ hanem alkalmyszerűen is gyakorolhatták azt – például kincstári vagy magánuradalmi erdészetek –, ha az üzemi tevékenységük igényelte ezt a szállítási módot. Azt is bátran feltételezhetjük, hogy az eltérő adottságú tájak közötti gazdasági kapcsolatok főbb ereit jelentő, a vízi szállításuk múltjáról a történeti-néprajzi forrásokban ismert folyóvizek mellett, a kisebb folyók is alkalmi szállítók lehettek.³⁰

A nagyobb forgalmat bonyolító vízi szállítás valójában a fuvarozással együtt töltötte be a szerepét a Kárpát-medence peremterületei és a centrális zóna között.³¹ A fa útja természetesen nem ért véget a folyami kikötőkben: ahogyan a kitermelés helyétől a vízig, a fuvarosoknak fontos szerep jutott a faanyagnak a kikötőkből való elszállításában is.³² Ha nem is olyan mértékben, ahogyan Komárom gazdasági helyzetét fellendítette a Felföldről a Dunára úsztatott faanyag kereskedelme és feldolgozása,³³ más települések gazdasági életében is fontos szerepet játszott a leúsztatott faanyag közvetítése. Ilyen volt például *Esztergom*, *Vác*, *Pest* és *Buda* valamint *Baja*, ill. *Tokaj*, *Tiszafüred*, *Szolnok* és *Szeged*. Tokaj látta el fenyőfával a Bodrogtózt, a Taktózt és az Alföld északkeleti peremterületeit. Sok fát használt el a 19. század végétől a tokaji gyufagyár és a fűrészüzem is. Tiszafüreden nagy favásár volt a máramarosi fából, amiből a hevesi, füzesabonyi és egri asztalosok és ácsok vásároltak nagyobb tételben. Szolnok fuvarosai a 19. század elején a máramarosi sót szállító tutajok faanyagát szekerezték tovább: csak a kecskeméti piacon mintegy 300 szekérnyi fenyőfát, őlfát, deszkát értékesítettek évente.³⁴

Ahogyan a vízi átkelőhelyek, úgy a kikötők – itt a *portus*nak nevezett állandó kikötők mellett az időszakos kikötőhelyekre is gondolnunk kell – akár több, környékbeli település népének adtak arra lehetőséget, hogy alkalmi szállítással, kereskedéssel egészítsék ki a jövedelmüket.³⁵ Mellettük azonban számos más közösségben emlékeztek a

²⁸ A digitálisan feldolgozott forrást az interneten találtam: EPA/OSZK.HU/001100/01192/01124/332–334.

²⁹ Pl. Huska 1972.

³⁰ Takács–Udvari 1989. 361.

³¹ Viga 1990. 193.

³² Barna 1988. 205., Hasonló feladatot láttak el a fuvarosok a vasútállomással nem rendelkező települések javainak a vasúthoz, ill. az állomásokról való szállításában is. Vö. Frisnyák Zs., 2002.

³³ Kecskés 1969. 892., Gráfik 2001. 978.

³⁴ Sükösd 1984. 96. Szolnok Megye Néprajzi Atlasza 62. számú gyűjtőpontján, Nagyréven arra emlékeztek, hogy a Tiszán járó *olájo*kól vették meg az épületfát, s Szolnokról szekéren szállították azt a faluba. Damjanich Múzeum Néprajzi Adattára. Lásd még: Boros 2008. 309–310.

³⁵ Az átkelők forgalmához: Páll 1987. 50.

falujuk alatt kikötő tutajosokra, akik élelmet igyekeztek szerezni maguknak. Például a Tisza mellett fekvő *Cigándon* (Zemplén vm.) az 1980-as évek derekán még apró piros, kásás húsú almát emlegettek az idős adatközlők, amit a Máramaros-szigetről *szálakon* közlekedő románoktól kenyérért kaptak cserébe.³⁶ Szolnoky Lajos a Bodroghoz közel fekvő *Vajdácska* idős lakosaitól jegyezte le a falu alatt kikötő *dobronyi szálások* (Bereg vm.) emlékét.³⁷ Bizonyos, hogy nem csak a Tisza és a Bodrog mentén lehet jószerével minden településen követni a legidősebbek emlékezetében a tutajosok emlékét, akikről egyébként számos jeles kollégám gyűjtései is tanúskodnak, gazdagítva a történeti források tanulságait.³⁸ *Boros László* négy nagy korszakot különít el a Tisza és a Bodrog áruszállításában: 1. Nagy tömegű fa- és sószállítás időszaka (főleg tutajokon és só-hajókon a 19. század második feléig). 2. A 19. század második felétől 1920-ig: a fa és a só mellett, a folyószabályozás partvédelmi munkáihoz nagy tömegű kőanyag szállítása, valamint mezőgazdasági termékek (gabona, cukorrépa, kender, gyümölcs forgalma). 3. 1920–1950 között: a trianoni határok között megszűnik a korábban nagy volumenű távolsági forgalom. Az áruszállításban a tokaji kőbánya nyersanyaga és mezőgazdasági termékek vették át a főszerepet. 4. Az 1950-es évektől napjainkig: megszűnt a – folyószal szembeni szállítást is lehetővé tevő – gőzvontatás. A tokaji kő mellett a Sajó torkolati szakaszáról származó sóder és vegyi áruk (TVK – Tiszaújváros) dominálnak a forgalomban. A Tisza mellékfolyói, a Bodroghoz övező Bodrog és Latorca hátán korábban ugyancsak érkezett fa a tokaji fűrészüzembe, s hogy gyümölcsszállító tutajok is úsztak a Latorcán, a Bodrogon át le a Tiszán *Tiszalők*, *Tiszafüred* és *Szolnok* piacáig.³⁹

Nem foglalkozom ezen a helyen azokkal a javakkal, amelyek évszázadokon át a folyóvizek hátán érkeztek az alföldi parasztokhoz a Kárpát-medence peremterületeiről, mivel többségének értékelhető szakirodalma van. Kétségtelen azonban, hogy a jószerével majd minden folyón zajló vízi szállítás révén működő nagytáji gazdasági kapcsolatok a Kárpát-medence vidékei közötti érintkezések legelterjedtebb formáit jelentették évszázadokon át.⁴⁰ Hozzá kell számítanunk ehhez természetesen a kereskedőhajók for-

³⁶ Saját gyűjtés, 1986. Balla Józsefné, szül. 1902.

³⁷ Idézi: Cseri 1986. 211.

³⁸ Barna Gábor a Közép-Tisza és a Körösök mentén kéttucatnyi kikötőt mutatott be: Barna 1988. 194., 204., Bellon 2001. 273–287., Bellon 2003. 139–170., Boros 1994. 514–515., Korompay–Boros 1979. 83–85., Kós 1972. 15., Páll 1986. Magam a Tisza-völgy gyümölcskereskedelméhez (Viga 1986a.) és a Bodrog tutajozásához közöltem adalékokat: Viga 1996. 163–164.

³⁹ Boros 2008. 307–309.

⁴⁰ A folyók hátán szállított javakról összegzően: Viga 1990. 190–195., Bellon 2003. 140–170.

galmát is. Az egyes folyók völgyén zajló áruszállítás más-más tájakat, eltérő kultúrájú csoportokat kötött össze. A Vág, a Nyitra, a Garam a Felföld nyugati részének termékeit vitte a Duna völgye felé, s úgy tűnik, hogy – Bars, Nógrád és Hont kapcsolatai ellenére – ezek kevésbé jutottak el a mai Észak-Magyarország tájaira. A Garam völgyétől keletre húzódó hegyvidék lényegében lezárta a dél felé irányuló kapcsolatok útját, az Ipoly, a Sajó, a Bódva és a Hernád völgye viszont éppen az északi medencesor felé nyitott utat. A legforgalmasabb kereskedőút azonban a Tisza völgye volt a sík vidék, de Tokaj-Hegyalja és a Zempléni-hegység irányába is. Mindez akkor is fontos etnológiai probléma, ha elfogadjuk, hogy a gazdasági érintkezések „felületes”, „formális” kontaktust eredményeztek, s csekély lehetett a közvetlen kulturális hatásuk.⁴¹

Két bizonyítékát ismerem annak, hogy az 1930-as évek legvégén a Felső-Tisza tutajozása még működőképes volt. Az egyik a kiváló miskolci fotográfus, Kletz Károly (Bártfa 1904 – Miskolc 1977; 1939-ben került Kárpátaljára) Agfa anyagra készített színes filmje, ami az első tavaszi tutajukat a vízre bocsátó ruszinokat, s az azt megáldó papjukat mutatta.⁴² A másik a kisdobrai (*Dobrá*, Zemplén vm., ma Szlovákia) görög katolikus esperesség halotti anyakönyvének bejegyzése, ami szerint *Ján Moyš* bílai illetőségű tutajos 1938. július 9-én a Tiszába fulladt, s a legközelebbi faluban, Nagytárkányban (Zemplén vm., ma Velké Trakany, Szlovákia) temették el.⁴³

A tutajozás technikája, aktualizálásának lehetősége a Tiszán egészen az 1950-es évek első feléig, a tiszalöki vízlépcső megépítéséig megmaradt. De hogy üzemi keretek között később is előfordult, azt például Szlankó István 1964-ben nyárfatutajokról készített fényképfelvételei igazolják.⁴⁴

Az etnográfia számára természetesen a legalapvetőbb kérdés az, amit Barna Gábor 1988-ban megjelent tanulmányának a címe is jelöl: a tutajozás kulturális jelentősége. Ebben a vonatkozásban vannak ismert tények és összefüggések, de vannak a dolog természetéből fakadó következtetések is, amelyek evidenciának tűnhetnek, részleges adatoltságuk ellenére is. Az kétségtelen, hogy a Kárpát-medence folyóvizein zajló tutajozás magában hordta az interkulturális kapcsolatok lehetőségét: a peremterületeken – ahon-

⁴¹ Ujváry 2006. 29–30.

⁴² A film a leszármazottak tulajdonában volt, de mivel sem a miskolci Herman Ottó Múzeumnak, sem a Néprajzi Múzeumnak nem állt módjában megvásárolni, további sorsát nem ismerem.

⁴³ A név vélhetően az északkeleti térség fakereskedelmének társadalmi vonatkozásaira is utal, ez azonban további vizsgálatot érdemel.

⁴⁴ Közli: Barna 1988. 195. 2–3. kép.

nan a forgalomba kerülő fa származott – szlovákok, ruszinok, ukránok, románok éltek, a 19–20. században közvetítő örmények és zsidók kapcsolódtak a folyamatba, a célterületen pedig jellemzően magyarok hasznosították a szállítmányokat. Ez a történet elvi kerete, s az is bizonyos, hogy a szomszédos népek egyes csoportjainál a tutajozás – az első világháború végéig – jószerével „jellegzetes” foglalkozásnak számított.⁴⁵ Bizonyos, hogy a folyók hátán leúszó fa, valamint az azon utazó – zavarba ejtően sok és sokféle – faáru századokon át lejutott a sík vidékre, de hogy hol, milyen módon, s kiknél hasznosult, arról gyakran csak sejtéseink lehetnek, s nem ritkák a sztereotip megnyilatkozások a kutatásban sem. Az összefüggések egyértelműnek tűnhetnek: pl. *Vargha László* szerint, a Tiszán leúszó fának fontos szerepe volt abban, hogy a folyam és mellékfolyói mentén a szelemenés tetőszerkezet volt az uralkodó.⁴⁶ A nyersanyag felhasználásának azonban számos más kérdése ma is nyitott, s nem kizárt, hogy az is marad: már csak a faanyag romlékonysága, s az építőkultúra változásának okán is. Fokozottan igaz ez a fatárgyakra, bútorokra, eszközökre, amelyek esetében a tárgytörténet korszakai jellemzően egybeesnek az adott tárgytypus egy-egy generációjának használatával. (A fémtárgyak esetében ez sokkal árnyaltabb probléma.) Bizonyára sokat segítené, ha a múzeumokban őrzött fatárgyakról, eszközökről nemzetközi kataszter készülhetne – ezt a mai technika megengedné! –, ám örülnünk kell az egyes gyűjteményeket bemutató katalógusok megjelenésének is. Pedig éppen a fatárgyakban, faeszközökben megmutatkozó tipológiai egyezések figyelmeztetnek arra, hogy ezek készítésében és terjedésében nagy amplitúdójú kapcsolatok mutathatók ki, amit például *Gertrud Benker* vagy *Gertraud Liesenfeld* monográfiái igazolnak.⁴⁷ Más összefüggésben veti fel ezt a problémát *Szabó László* a favillák kapcsán, s tesz fontos megállapításokat, még akkor is, ha ma már tudjuk, hogy a nagy hatósugarú famegmunkáló központok egyaránt készítettek és terjesztettek hasított és toldott ágú favillákat.⁴⁸ A távolról érkezett tárgyak a múzeumi gyűjteményekben persze nem típusosként, atipikusként is megjelenhetnek, ami akár kívül is helyezheti őket a feldolgozó érdeklődésén. A vízi utak persze a terjedésnek csak egyik lehetőségét biztosították. Sajnos, a ritkuló recens adatok – jószerével nincs már

⁴⁵ Például a szlovákoknál: Huska 1972. Napjainkban közsímet a Tátra vízválasztójáról Lengyelország felé folyó Dunajec „hagyományörző” tutajosainak idegenforgalmi szerepe.

⁴⁶ Vargha 1940. 49–50.

⁴⁷ Benker 1979., Liesenfeld 1987.

⁴⁸ Szabó 1976. 41–60.

adatközlő, aki a trianoni határokat megelőző állapotokról informálna! – ma már csak nehezen igazolhatók a tárgyi örökség emlékműveivel.⁴⁹

Vagyis a Kárpát-medence tájai között zajló vízi szállítás, forgalom a gazdasági és műveltségi kapcsolatok egyik gyűjtőmedrét jelentette, aminek jobban ismerjük a lehetőségét, feltételrendszerét, mint a valódi lefolyását, s főleg a hatását. Még inkább így van ez azoknak a specifikus hagyományoknak a vonatkozásában, ami a tutajosok tevékenységét, a folyóvízhez való viszonyát, hiedelmeit jelentette, s amit vélhetően eltérő vallási hagyományuk is erősített (pl. a románok esetében).⁵⁰ Bár a találkozások, a fa körül végzett közös munka, s a kereskedelem különböző mozzanatainál kézenfekvőnek gondoljuk, igen sok nyitott kérdést vet fel a nyelvi elemek átadásának és átvételének megvalósulása is. S egyáltalán nem kérdéses Barna Gábor megfogalmazásának igazsága sem: a Kárpát-medence népeinek egykori érintkezésében a tutajozás és az azzal összefüggő árucseré csupán a kapcsolatok egyik fontos lehetőségét jelentette.⁵¹

2. Fuvarosok a javak cseréjének szolgálatában

A kapitalizálódás előtti évszázadok története és népelete kapcsán a szekerezés, a keréken való szállítás a rossz utak, valamint – azzal is összefüggésben – a szállító járművek tökéletlensége miatt nem ritkán nehézségeit, embert próbáló feltételeit, hangsúlyosan a kereskedelmet és az ellátás lehetetlenségét hangsúlyozandó jelenik meg.⁵² Az előző generációk mindennapjait tekintve legalább ilyen fontos az, hogy Európa mediterrán térségében évezredek óta rendelkezésre álltak az igazható haszonállatok, ismert volt a fogatolás technikája, s a földművelés és a közlekedés ezekkel kapcsolatos innovációja fokozatosan kiterjedt az öreg földrész kontinentális területeire is.⁵³ A nagy francia történész, *Braudel, Fernand* szerint: az út, „ha rossz minőségű is – állandó közlekedési vonalat jelent, amely a táji lehetőségekhez alkalmazkodva lett kijelölve. Az utasok a korlátozott lehetőségek foglyai! Soha nem lehetett lemondani a szervezett útvonalról.

⁴⁹ Gyerekkoromban anyai nagyanyám (Márki Antónia, 1895–1961.) többször emlegette, hogy fiatal lány korában szülőfalujában, a szatmári Vámosoroszipban a román tutajosoktól „cifra” női kisbundákat meg rövid posztógubákat lehetett venni. Ez önmagában csak egy lehetőségére utal az elterjedésnek.

⁵⁰ Nyomatékosan utalt erre Huska könyvéről írott recenziójában Márkus Mihály. Vö. Márkus 1972. 37.

⁵¹ Barna 1988. 208.

⁵² Braudel 1985. 414., 429., Braudel 2003. 164–168.

⁵³ Összegzően: Grigg 1980., Hoffmann 1998. 156–241., Hoffmann 2001. 7–41.

Utazni annyit jelent, mint másnak a segítségére szorulni.”⁵⁴ A szállítási és kereskedelmi tevékenység fejlődése szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt azonban, hogy a Kárpát-medencében a középkor folyamán magas szintű szállítási-teherhordási kultúra alakult ki, amit egyaránt szolgált a kitűnő igavonó *magyar marha*, és a vonóállat fogatolásának legfejlettebb eszközkészlete (*járom*, ill. *iga* és *hám*).⁵⁵ Bizonyos, hogy a teher-szállító járművek fejlődésének csomópontjait képezhették az eltérő adottságú tájak javait közvetítő, főleg a kontinentális kereskedelemben érintett tájak, különösen is azok a térségek – ércbányák és -kohók, sóbányák, nemesebb nyersanyagot adó kőbányák, stb. vidéke –, ahol a szállítandó anyag mennyisége és minősége a differenciálódás és a tökéletesedés irányába hatott, s ahol a kincstár vagy a magánbirtokosok révén a korabeli „innovációk” lehetősége adott volt.⁵⁶ Domanovszky Sándor kutatásai igazolják, hogy a nemzetközi kereskedelemben is szerepet játszó, nagyméretű társzekér, az ún. *mázsaszekér* – a Felföldön főleg bányatermékek (réz, ólom, vas), valamint viasz, faggyú szállítása kapcsán említik a 15–16. századi források – szerepét a 16. században a mozgékonyabb *kocsi* vette át, ami a kereskedelem történetében is változást jelentett, nem csak a kerek járművekében.⁵⁷ Az újfajta, közép-európai típusú szekér megjelenése bizonyára a belső kereskedelem fellendülését is segítette, s táji változatai évszázadokon át szolgálták a tájak közötti termékcserét.⁵⁸ (Az persze külön tudományos probléma, hogy – akár ezekkel összefüggésben is – miként alakultak ki és változtak a parasztok kerek járműveinek táji típusai.⁵⁹) Bizonyos azonban, hogy a kapitalizálódás korát megelőzően, főleg a török utáni gazdasági reorganizáció időszakában ezeken a vidékeken formálódtak meg a szállításra specializálódott csoportok, amelyeket – a korokban domináns, a feudális szolgáltatások sorába tartozó hosszú fuvarokkal szemben – már gyakran a bérmunka sajátos formája jellemzett, s egészében is lazább volt feudális függőségük a mezőgazdasági tájak jobbágy-parasztjainál. A *fuvarosok* (*szekeresek*, *furmányosok*, *furmanok*) a szárazföldi közlekedés és szállítás napszámosai voltak. Társadalmi státusuk azonban tájanként és koronként eltérő volt, s bizonyos, hogy egyes

⁵⁴ Braudel 1985. 416.

⁵⁵ Összegzően: Bodó 1990., Paládi-Kovács 1993., Paládi-Kovács 2001. 958–973.

⁵⁶ Domanovszky 1979. 101–135., Paládi-Kovács 1973., Paládi-Kovács 2003. 187–196. Az 1840-es évek derekán csak Gömör megyéből 5000 szekér nyersvas és öntvény indult útnak szekereken az egyéb vasáru mellett. Vö. Gallo 1973. 82–83.

⁵⁷ Domanovszky 1979. 103–108., 128.

⁵⁸ Kós 1976. 98., Gráfik 1983. 7.

⁵⁹ Vö. Paládi-Kovács 2001. 924–973.

közösségeik a *gazdasági társulások* jegyeit mutatták, míg más csoportjaik az agrártársadalom peremén elhelyezkedő *átmeneti rétegek* sorába tartoztak.⁶⁰ Gömörben a fuvarozás annyira általános tevékenység volt, hogy a 17–18. században egész falvak léteztek, amelyek lakói erre a foglalkozásra specializálódtak. Belőlük már a 17–18. században jellegzetes foglalkozási réteg kezdett kialakulni, amely nem sorolható sem az iparosok, sem a kereskedők, sem a földművesek közé.⁶¹

A fuvarosok (szekeresek) kereskedelemben játszott szerepének megítéléséhez két tevékenységi formát, egyszersmind a társadalmi fejlődésük kétféle lehetőségét kell elkülönítenünk. Annak ellenére, hogy voltak vidékek, ahol a korai századokban is kimutatható a (kis)nemesség jelenléte az árucseré és a hozzá kapcsolódó szállítás folyamatában (pl. Gömör megye),⁶² a szállítás fő lebonyolítói általában a jobbágyság fuvaros elemei voltak.⁶³ A kettő között persze nem volt éles az átmenet: a jobbágy-paraszti társadalomban a feudális korban is elterjedt volt a bérfuvarozás,⁶⁴ a 18. században pedig nem volt ritka a *bérért* végzett, de *kötelező* robotszolgalat sem, ami vélhetően a mindenkori munkaerő-ellátottság és a kereskedelembe való bekapcsolódás lehetőségének függvénye volt.

A vízi átkelés és a szárazföldi utak vámnaplói már a korábbi századokban is jelentős forgalomról, az úton levő szekerek nagy számáról tudósítottak. Különböző áruk tömege kel útra és jut el rendeltetési helyére, dacolva a rossz úttal, rossz közbiztonsággal. Például 1516-ban a tiszalúci vámnak egy negyedév alatt 623 darab só és 315 darab *sínvas* volt a bevétele,⁶⁵ a *Keresztúri Literátus Ferenc* által 1565. június 21-től 1567. március 8-ig vezetett tokaji vámnapló pedig kb. 10 ezer átkelő utas nevét tartalmazza, az országrész városain kívül főleg *Zemplén, Szabolcs, Abaúj, Gömör, Bereg, Ung, Ugocsa, Szatmár és Bihar* megyékből.⁶⁶ *Havassy Péter* a 15. század első felétől igazolja levéltári források alapján – elsősorban földesúri hatalmaskodásokkal és vámügyekkel kapcsolatos oklevelek alapján – a gömöri jobbágyok kereskedelembe való bekapcsolódását. Adatai szerint például 1438-ban Kazai Kakas Miklóst perelték be, mert lőrincfalvi jobbágyuktól elvetetett egy hat ökör és hat ló húzta szekeret, amely posztófélésegekkel,

⁶⁰ Szilágyi 2000. 558–559., Szilágyi 2009. 264., Katona 2000. 210–221.

⁶¹ Gallo 1973. 67–68.

⁶² Illa 1976. 405., Paládi-Kovács 2003a. 107.

⁶³ Szabó 1969. 237.

⁶⁴ Hoffmann 1963. 307.

⁶⁵ Iványi 1906. 14.

⁶⁶ Szabó 1934. 93–94.; A kérdés nógrádi és honti vonatkozásaihoz lásd még: Pálmány 1985. 179–180.

pokrócokkal, sajtokkal és más árukkal volt megrakva. A 15. századból több peres iratot is említ, amelyek azt igazolják, hogy gömöri szekeresek – nem csak uruk megbízásából, hanem tekintélyes mennyiségű saját pénzt felhalmozva, külföldi célokat is elérve –, saját nyereségük reményében járták az utakat fogataikkal. A nagy hírű és kiterjedt fuvarozás azonban főleg Gömör vastermelésének és vasfeldolgozásának köszönhetette létrejöttét: *Jolsva* kereskedői már 1539-ben menlevelet kaptak János királytól, akik áruikkal az ország minden részét felkeresték. (1641-ben Arszlán pasa hasonló menlevelet adott nekik a hódoltság egész területén való kereskedésre, sőt, védelmükre hosszú puskák viselését is engedélyezte.) 1656-ban Rákóczi György vámmentességet biztosított számukra.⁶⁷ Bár *Sztudinka Ferenc* szerint a *Szepes*, *Liptó* és *Zólyom* megyei nagyfuvarosok azok, akik a vas fuvarozásában „uralkodnak”,⁶⁸ a hazai vasércbányászat területi átrendeződésével párhuzamosan, egyre inkább a történeti Gömör területére koncentrálódott – az északi régióban – a vasérc kitermelése és feldolgozása.⁶⁹

A gömöri fuvarosok már a hódoltság idején két, országos jelentőségű társaságot hoztak létre: a jolsvai szekeresek „*Ország*” nevű céhét – ami 1865-ben még működött, s hagyományai ma is élnek –, valamint a csetneki „*furmányosok*” szervezetét. Mindkettő privilegizált társaság volt, bíró irányításával, egyebek mellett veszteségeik közös megtérítésére. Mivel vállalkozásaik gyümölcsözőek voltak, Jolsván a nemesek egy része is fuvarosnak állt. A 18. század végén, amíg a gömöri fuvarosok közötti társadalmi különbségek nem mélyültek el, minden fuvaros korlátlan számú szekérrel mehetett a vásárra: így volt, aki 10–20, sőt 25 szekérrel érkezett. 1790-ben a jolsvai fuvarosok alapszabályait módosították, s megszabták, hogy a vásártéri sorba hány szekeret állíthatnak be. Végül a szekerek számát is maximálták: pl. *Debrecen*be legfeljebb 4 szekér, *Kecskemétre* pedig legfeljebb 2 szekér vas szállítását engedélyezték.⁷⁰

Hasonló társulatok alakultak *Nagyrőce*, *Kövi*, *Nandrás* és *Ratkó* településeken is.⁷¹ Mellettük azonban számos falu bekapcsolódott a keréken való szállításba: a vármegye falvainak mintegy háromnegyede említette az 1771. évi urbáriumában, hogy kisebb-nagyobb mértékben fuvarozással foglalkozik. Kiolvasható azonban a forrásból az is,

⁶⁷ Havassy 2003. 421–422.

⁶⁸ Sztudinka 1901. június 23. 2., Sztudinka 1911. 107.

⁶⁹ Zsámboki 1982. 13–48.

⁷⁰ Gallo 1973. 78.

⁷¹ Havassy 2003. 422. Lásd még: Ila 1976. 405., Havassy 1999. 297., Szabó é. n. 268., B. Kovács 1997. 45.

hogy nem mindegyik maga vállalkozott közvetlenül, hanem valamelyik fuvaros társaság „alvállalkozója” volt: pl. *Balogújfalu* urbárium szerint a lakosok a *csetnekieknek* szokat vasat *bérbe* hordani Pestre, Vácra és Lévára.⁷² Márkus Mihály révén a mecenzéfi vasárak jelentőségét különösen jól ismerjük: ezekkel lényegében az ország egész területére eljutottak, de felkeresték Moldvát, Bukovinát, sőt Galíciát, Lengyelországot is. A karavánokban haladó szekereken *kapák, láncok, ácskapcsok*, s számos egyéb vasáru utazott, amelyeknek ugyancsak szerepük volt távoli tájak eszköz kultúrájának formálásában is.⁷³

Még a 19. század negyvenes éveiben is keletkezett fuvaros társulat a Ratkó-völgyben, ami egy évtizeddel később elkülönült „Tiszáninneri” és „Tiszántúli Rendre”.⁷⁴

Sajátos társulásként értelmezhető a gömöri fazekasfalvak és a fuvaros közösségek kapcsolatrendszer is. *Lice, Deresk, Gice, Lévárt, Harkács, Melléte, Mikolcsány* és más települések fazekasainak egy része ugyan maga vitte piacra törekény portékáját, ám többségük általában már előre eladta az egy *bányából* kikerülő edényeket egy-egy fuvarosnak, aki aztán a különböző vásárokra és falvakba szekerezett azokkal. Például a gicei nemes származású lovas gazdák az első világháborúig hordták fogataikkal az Alföldre – saját falujuk fazekasainak portékája mellett – a süvétei fazekasok készítményeit is. A liceiek sem csupán a falubeli agyagiparosok edényeit árulták, hanem olykor Deresken megvett áruval szekereztek vásárról vásárra. Amíg a fazekas négy hetet dolgozott egy bánya edénnyel, azt a szekeres két hét alatt eladta.⁷⁵ A gömöri falvak közül nem készített fazekasárut, de fuvarozta azt a 18. század derekán *Alsóbalog, Cakó, Dobóca, Feled, Gömöri, Jánosi* és *Majom* (Mezőtelkes) népe.⁷⁶

A felvidéki fazekasáru kereskedelmének középkori gyökerei vannak. A Nyugat-Szlovákia egykori habán településeinek készült 18–19. századi fajanszedények vízi úton és tengelyen kerültek el az ország belsejébe, s a mai Észak-Magyarországra is.⁷⁷ Legnagyobb jelentőséggel azonban a tűzálló gömöri kerámia bírt, amely *Kresz Mária* szerint az Árpád-kor óta eljutott távolabbi tájakra is,⁷⁸ s a vele való kereskedés évszázadokon át része volt a Felvidék és az Alföld árucseréjének. A tűzálló főzőedények hagyományos

⁷² Havassy 2001. 203., Havassy 2003. 424.

⁷³ Márkus 1964. 36.

⁷⁴ Gallo 1973. 84.

⁷⁵ Márkus 1973. 103–104., Nemcsik 1966. 225–228.

⁷⁶ Havassy 2003. 425.

⁷⁷ Kresz 1972. 166.

⁷⁸ Kresz 1960. 300.

eszközei voltak az alföldi konyháknak, az első világháború előtt a gömöri árusok rendszeresen megjelentek a sík vidéken portékájukkal. Egy-két hetes kereskedőútjaik közlekedési vonala olykor generációkon átöröklött gazdasági és kulturális, gyakran családi kapcsolatok emlékét őrizte.⁷⁹

A fuvarosok más módokon is szerepet kaphattak a kerámiatermékek készítésében és terjesztésében. Pl. a monoki fuvarosok a helyben bányászott kaolint *Kassára, Miskolcra, Diósgyőrbe, Rozsnyóra* fuvarozták,⁸⁰ *Mezőtúrra* pedig Gömörből került a tűzálló agyag, ami kihatott az abból készült edények stílusára, formájára is.⁸¹ A cserépfalusi meszesek nem csupán mésszel járták az Alföldet, hanem *Tiszafüreden* cserépedényeket is vásároltak, amiket távolabbi vidékeken adtak el.⁸² De más fazekasközpontok készítményeit is fuvarosok árulták tovább (pl. Árva megyeiekét).⁸³

A szlovákok foglalkozásait leíró *Bél Mátyás* jóvoltából (1749) képet alkothatunk arról is, hogy a gömöri vasfuvarosok milyen tevékenységi szervezetben végezték közvetítő munkájukat a javak cseréjében: „Ezek valamennyien erőteljes és a ház körüli dolgáik elvégzésére született emberek, akik a paraszti gazdálkodás mellett fuvarozással is foglalkoznak... olykor több mint negyven négyesfogattal is szállítják le völgyeikből a különféle módon feldolgozott vasat Debrecenbe, vagy még távolabb.”⁸⁴

Ha a közvetítő kereskedelem, ill. fuvarosság eddig bemutatott tényeihez még hozzá számítjuk a 18. században közel húsz gömöri falu népének munkát adó *szénégetést* és faszén kereskedelmet, a közel félszáz település fogatait foglalkoztató, Tokajból való sószállítást,⁸⁵ és a Szepesség felé irányuló élelmiszer-forgalmat (főleg gabona, pálinka és gyümölcs),⁸⁶ akkor valóban nem túlzás, hogy Gömör vármegye az Északkeleti-Felföld és a mai Észak-Magyarország, valamint a magyar Alföld közötti áruforgalom egyik fő lebonyolítója volt. A megye eltérő adottságú alsó és felső vidékének létformái önmagukban is generálták a javak cseréjét, ami – a megye speciális termékeivel kiegészülve – a nagyrégió gazdasági tevékenységének fontos részévé vált.⁸⁷ Mindennek

⁷⁹ Ujváry 1981. 55–56., Szalay–Ujváry 1982. 93–105., Szulovszky 1996. 81–108., Legújabb: Nagy Molnár 2008. 289–298.

⁸⁰ Szikora 1977. 65–68.

⁸¹ Ujváry 1981. 56.

⁸² Kresz 1972. 166.

⁸³ Márkus 1975. 149.

⁸⁴ Bél 1992. 16.

⁸⁵ Havassy 2001. 203.

⁸⁶ Ila 1944–1976. II. 117–118.

⁸⁷ Összegzően: Keményfi 2006. 269–662.

messzemenő interkulturális hatása is volt, beleértve ebbe a magyar–szlovák érintkezés mellett a felföldi németiség csoportjaival és a lengyel területek népével fenntartott kapcsolatokat is.⁸⁸

Braudel, Fernand a következőket írja a fuvarozó parasztokról: „Aratás vagy szüret után és a téli hónapok alatt a fuvarozás a második foglalkozása a nyugati parasztok millióinak, akik elég sovány fizetéssel beérik. Szabad idejük ritmikus vállalkozásai jelzik a szállító tevékenység intenzitásának az ingadozását. Akár szervezett, akár nem, a személy- és áruszállítás mindenütt az emberiség szegény, de legalábbis a szegényebb rétegeinek feladata.”⁸⁹ A Kárpát-medence domb- és hegyvidéki régióiban ez az összefüggés ugyancsak kimutatható. A szűk határ, a gyenge minőségű termőterület munkaigénye (főleg írás munkáé) aránylag csekély, a magasabb térszíneken alig valami. Minél kevesebb a földművelés lehetősége, annál több a szabad kapacitás – a fuvar lehetősége is. A fuvarosok így zömmel a kiscsüpp parasztságból kerülnek ki, részben pedig a zsellérek közül, már akik megteremtették önmaguk számára ezt a lehetőséget: a fuvarosság elérendő cél és modell is a domb- és hegyvidéki népesség szegényei számára. De alapvető rendező elv e vonatkozásban is a mezőgazdálkodás éves ciklusa, rendje, s a nagy munkák elmúlta a népesség egyre nagyobb tömegeit engedte át a szállítás feladatainak. (Tájainkon különösen az erdei fuvarozásnak.)

A mezőgazdálkodás lehetőségei mellett alapvetően meghatározták a fuvarozás lehetőségét a nyersanyagbázisok, s a kézművesség színvonala is. Ennek megfelelően sajátos, specializálódott fuvarosvidékek, falucsoportok alakultak ki, amelyek más-más tájakat, eltérő távolságokat jártak be, más-más anyagi részesedést, lehetőséget teremtve önmaguk számára. A városok, fejlettebb és népesebb mezővárosok általában is indukálták az őket körülvevő fuvarosság kialakulását,⁹⁰ de a felvidéki városok és mezővárosok szinte valamennyi számottevő kézművesipari ága, sőt a falusi kézművesség egyes ágai is összefonódtak az őket kiszolgáló fuvaros népességgel. Természetesen itt az egyes családok, s kisebb csoportok anyagi lehetőségei igen széles skáláját teremtették meg a szállítók típusainak, melynek felső szintjén a fuvarozó, s ebben számos kedvezményt élvező nemes,⁹¹ a szolgákat foglalkoztató, olykor több tucat fogattal is rendelkező ke-

⁸⁸ Ujváry 2002. 5–32., Paládi-Kovács 2003. 100.

⁸⁹ Braudel 1985. 425.

⁹⁰ Kós 1972. 19., Dobrossy 1998. 520–522., Dobrossy 2002. 143.

⁹¹ Hőgye 1986. 242.

reskedő-fuvaros áll, az alsó szintjén pedig az 1–2 lovas, gyakran föld nélküli, mindenféle alkalmi fuvart elvállaló szegény ember.⁹²

Az elmúlt századokban a fuvarozás, a különféle javak szállítása és közvetítő kereskedelme a domb- és hegyvidéki zóna területén mindenütt fontos gazdasági szerepet játszott, s – szerencsés gazdaság- és társadalomföldrajzi adottságok mellett – a lassú társadalmi felemelkedés egyik útját jelenthette a lokális paraszti társadalomban. A fuvarosság a hagyományos tevékenységi formák rendszerében sajátos *specializálódást* képviselt, ami nem elsősorban technikai-technológiai szakosodást jelentett, hanem a társadalmi munkamegosztás rendszerének sajátos státusát. A fuvarozás jelen volt a jobbágy-paraszti létforma hétköznapijaiban is, s az ebben való részvétel, szakosodás elsősorban a táji gazdasági-kulturális adottságok, valamint az anyagi kondíció függvénye volt. A fuvarosság a társadalom különböző rétegeiből kerül ki, pontosabban a szállításban részt vevők társadalmi-gazdasági szempontból a magyar társadalom rendkívül differenciált rétegét alkották,⁹³ ugyanakkor – a középkortól meglevő, meghatározó területi csomópontjai mellett – különböző tájak népeinek életében is megnőhetett időszakosan a fuvarozás jelentősége a megélhetésben, összefüggésben az ipar, kézművesség, s a mezőgazdálkodás regionális történéseivel. Voltak szekeresközpontok, amelyek generációk során megőrizték megkülönböztetett szerepüket az árucseré nagytáji kapcsolataiban, másutt rövidebb-hosszabb idő után alkalmi fuvarossággá süllyedt vissza ez a tevékenység. A fuvarosközpontok kialakulása a városi és mezővárosi hálózat, a középkori területi-gazdasági munkamegosztás, nem utolsósorban a kontinentális kereskedelembe való fokozott bekapcsolódás velejárója volt.⁹⁴ Régiókban ennek különösen jól kitapinthatók az előzményei a nagy múltú felvidéki szekeresség vonatkozásában, hiszen nem csupán a gazdaságtörténeti tényei utalnak a lengyelországi és felső-magyarországi kereskedelemre, s ezek tágabb kapcsolatrendszerére, hanem a magyar–szlovák és a magyar–ruszin érintkezés nyelvi és eszköztörténeti adatai is. A magyar fogatolás és szekerezés hatását mind a *szlovák* (*kocsi* és *kocsis* megfelelői, s az azokból képzett szavak, *taliga*, s – szóösszetételekben – *szekér* szavunk stb.), mind a *ruszin* nyelvben (*hámfa*, *gyeplő*, *lőcs*, *marokvas*, *fék*, *saroglya*, *kantár*, *kocsi*, *kocsis*, *hintó* stb.) jelentős szócsoporthat tanúsítja,

⁹² Kiss 1981. 120–163.

⁹³ Gráfik 1983. 27.

⁹⁴ Pl. a mai Szepsi (Moldava nad Bodvou) település történeti előzménye, a *Szekeres* falu Árpád-kori királyi szekeresek, szolgálonépek lakóhelye volt. Vö. Heckenast 1970. 15. Összegzően lásd még: Frisnyák 2009. 7–26.

ami azt jelzi, hogy nem egyszerűen számolnunk kell a kereskedelem és az árucserre vonatkozásában az interetnikus érintkezésekkel, hanem azok kapcsolatrendszerében alakult, fejlődött a történeti Felső-Magyarország szállításának eszközkészlete is.⁹⁵

Ha nem is rendelkezünk a Gömöréhez hasonló részletező adatokkal, azt bizonyosan állíthatjuk, hogy az általunk vizsgált Felföld vármegyéiben a fuvarozás a létforma megkülönböztetett területe volt. Az úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások (investigatio) vármegyénkénti adatsora bőséggel informál az egyes települések ebben vállalt szerepéről, s jól elválasztható abban a robotteherként végzett szállítás és a bérfuvarozás, vagy annak lehetősége is. Az, hogy milyen jellegű anyagot szállítottak, a helyi természeti erőforrások és a regionális termelőtevékenység függvénye volt. Általános volt a fa fuvarozása, gyakori a gabonáé és más élelmiszereké, Tokaj-Hegyalján és vonzáskörzetében a szőlőgazdálkodásba és a távolsági borkereskedelembe kapcsolódtak be jelentős csoportok. A magyar Alföld felé leginkább fát és faárut közvetítettek a felsőbb területekről, onnan inkább élelmiszert és mezőgazdasági jellegű nyersanyagokat szállítottak. Sajátos szerepkört töltöttek be a fuvarozók a kincstári és a magánföldesúri bányák, kohók, huták, hámorok körül: mind nyersanyagokkal, mind – távolabbról hordott – távolabbról származó élelmiszerekkel ellátták a bányász-iparos társadalmat és azok – gyakran paraszti eredetű – segítőit.⁹⁶ Mivel a kérdéskörrel korábban összegzően írtam, alább csak néhány újabb, részben saját kutatásaimból, részben az újabb szakirodalomból származó szempontra utalok.⁹⁷

Az északi régió erdővidékein, a mai Magyarország területén a Zempléni-hegységtől a Börzsönyig a fuvarosmunka alaprétegét a fa közelítése és szállítása jelentette. Ez a tevékenység a népesség jelentős részének az esztendő egyik felében, ősztől tavaszig adott kenyeret, ám különösen a 18–19. században kibontakozó kincstári, ill. állami erdőgazdálkodás a hegyvidékeken állandó bér munkás csoportokat akkumulált a szállítás munkájára. Minden kistájnak volt néhány olyan települése, amelynek a lakói – a földművelésre alkalmas terület hiányában – gyakorlatilag az erdőből éltek. A Börzsönyben *Kemence* és *Bernecebaráti*, a Mátrában *Mátraszentimre*, *Szuhahuta* és *Gyöngyössolymos*, a Bükkben *Tardona*, *Mályinka*, *Nagyvisnyó*, *Dédestapolcsány*, *Bükkzsérc*, *Répáshuta* és *Bükkzentkereszt*, a Zempléni-hegységben *Háromhuta*, *Mogyoróska*,

⁹⁵ Összegzően: Paládi-Kovács 1984a. 161–162.

⁹⁶ Például: Viga 2002a. 499–515., Udvari–Viga 2007. 263–292.

⁹⁷ Összegzően: Viga 1990. 167–187. A fuvaros mentalitáshoz lásd még: Viga 1991. 209–220.

Regéc, Baskó, a Hegyközben pedig *Kishuta, Nagyhuta* és *Vágáshuta* számára meghatározó volt az erdő és a fa, de ezeken túl is, szinte minden település szegényparasztjainak és tehetősebb fogatos gazdáinak kenyeret adott a téli favágás és a fuvarozás.⁹⁸ Hasonló volt a helyzet Dél-Gömör falvaiban is.⁹⁹ A fa fuvarozásának jelentősége még a két világháború között is megmaradt az Északi-középhegység tájain: *Rimócon* 100, *Tarnaleleszen* 70–80, *Bodonyban* 110, *Mátraszőlősen* 70, a bükkalji *Sályban* legalább 100, *Felsőtárkányban* pedig 200 fuvaros volt, a hegyközi *Kovácsvágáson* pedig mintegy 40 gazda élt az erdei fuvarozásból.¹⁰⁰ A 19. századból írásos adatokkal is igazolható az a vélekedés, hogy az erdővidéken *a fuvaros az úr*: lényegesen többet keresett gyalogmunkás kortársainál, egész életmódja mobilabb volt azoknál, s jószerével mindig volt munkája.¹⁰¹

A fa keréken való fuvarozása gyakran összekapcsolódott a vízi szállítással: az erdős hegykeret felől a folyók hátán érkező faanyagot szekerek hordták tovább a felhasználókhoz. Ahogyan a Vágon *Liptó, Turóc, Trencsén* megyékből leúsztatott faanyagot a komáromi szekeresgazdák szállították tovább az ország belseje felé,¹⁰² a Garam hátán érkezőt pedig *Esztergom*, de mellette *Párkány, Vác, Pest* és *Buda* valamint délen *Baja* terítette, ugyanúgy a Tiszán *szálakon* érkező fát *Tokaj, Tiszafüred, Szolnok* és *Szeged* kikötőiből *Bereg, Szatmár, Szabolcs, Zemplén, Heves* és *Szolnok* megyék jobbágy-paraszt fuvarosai továbbították rendeltetési helyére.¹⁰³ Például Szolnok fuvarosai a 19. század elején a máramarosi sót szállító tutajok faanyagát szekereztek tovább: csak a kecskeméti piacon mintegy 300 szekérnyi fenyőfát, ölfát, deszkát értékesítettek évente.¹⁰⁴ Az épületfa, gerenda, deszka, zsindely mellett szekerek ezrei hordták évszázadokon át az Alföldre a felvidéki fa háziipar százféle portékáját is, amelyeknek egy része ugyancsak a folyók hátán érkezett az alföldi kikötőig, s onnan jutott tovább a felhasználási helyére.

A Felföld területén a fuvarosság nem csak részese volt megszokott módon a bányászatra és iparra szakosodott kistájak népességének, de sajátos létformában írható le a

⁹⁸ Petercsák 1992. 132., Petercsák 1996. 259–268. Petercsák Tivadar önálló kötetben összegezte a közös erdőbirtoklás történeti-néprajzi problematikáját: Petercsák 2008. 115–244.

⁹⁹ Paládi-Kovács 1988a. 574.

¹⁰⁰ Összegzően: Petercsák 1992. 142–143.

¹⁰¹ Viga 1985. 350–351., Szilágyi 2009. 264.

¹⁰² Kecskés 1987. 192., 215.

¹⁰³ Cseri 1986. 211–212., Udvari–Viga 1998. 333–345.

¹⁰⁴ Sükösd 1984. 96. Vö. még: Szabó–Gulyás–Csalog (szerk.): 2001. 171. skk.

tevékenysége, valamint – a korai településtörténeti tényezők miatt – a társadalma is. A jobbágynépesség életmódjában kiterjedt területeken meghatározó jelentősége volt a bányák körüli tevékenységnek, munkavállalásnak. A bányászat a Felföld regionális sajátossága volt, évszázadokon át fontos telepítő erő, ami – alrégióként változó haszonnal – a nemesfémek kinyerésétől a vasig, szénig különféle gazdasági célokat szolgált.¹⁰⁵ A hegyvidéki települések közül több jószerével ipartelep volt, sajátos működési modellt képviselt: lakói nem parasztok voltak, azokétól eltérő volt egész életmódjuk, munkakultúrájuk is. Barsban főleg a *Besztercebányai Kamara* területén jöttek létre ezek a telepek, amelyeket szabadmenetelű népesség lakott (bányászok, favágók, fuvarosok, szénégetők stb.). Megítélésem szerint, ezeknek a közösségeknek a története a korábbi századokban átjárható volt a Garam felső völgyének vlach településeivel, amelyek a hegyi területek hasznosítására már a 14. században megjelentek, de zömmel a 16–17. században alakultak. Vlach joggal bírtak, hasonlóan Zemplén, Sáros, Szepes, Árva és Trencsén korai telepeire. Aligha véletlen, hogy a bányász-ércfeldolgozó telepek, pl. Zólyom területén átfedik a vlach településeket: *Valaszka* területén Hronec, Medvegy, Zavogya, Dolina, *Predajna* területén Osztrbizia, *Besztercebányán* Kalisnya, Bachlacska, Ispánvölgy, Tajova, Richter Grad, *Breznóbányán* pedig Kram et Puobis, Philipo, Podholski, Bravece, Bachuch, stb.¹⁰⁶ Ahogyan a vlach népesség zöme Szepes, Gömör tájain orosz nyelvű volt, úgy valószínűsíthető, hogy Bars felső területein is jelen voltak azok csoportjai a korábbi századokban.¹⁰⁷ Sejthető, hogy az évszázadok változásokat is hoztak az érintett tájakra, s azok a népesedéstörténet és a munkakultúra történetével összefonódva játszódtak le. Végére is, az erdőövezet kolonizálásának kétféle formájáról van szó, amelyek között bizonyára volt kapcsolat az egyes térségek hasznosításában.

Hogy a bánya- és iparvidékek körüli fuvarozásnak még a 18. században is milyen nagy gazdasági jelentősége volt, azt Bars vármegyében az úrbérrendezés is igazolja. A sáskői és a revistyei kamarai uradalmakban a telki állomány megállapításánál – 20 holdban került meghatározásra, a négy osztályban 18–24 hold volt az egész jobbágytelek

¹⁰⁵ Frisnyák 1990. 32–35., Paládi-Kovács 1994. 11.

¹⁰⁶ A Trianon utáni felföldi vármegyék területének úrbérrendezéséről összegzően: Petrov 1924., Bars 18. századi életmódjához: Udvari-Viga 2007. 229–262.

¹⁰⁷ Bokes 1946. 80., EAS VI. 1–2., Paládi-Kovács 1994. 13.

mérete – figyelembe vették, hogy e falvak lakói a bányavárosokba, ill. a kamarai bányákhoz való fuvarozás révén jelentős előnyt élveztek, jóllehet a rendezésig heti kétnapos marhás (szekeres) robottal tartoztak. Előírták számukra, hogy erős igavonó marhát tartsanak, s hat jól vasalt szekeret, 16 mázsára valót, mivel ez a mennyiség számított teljes fuvarnak. (A kamara igényelte a fuvart a bányavállalkozásaihoz.)¹⁰⁸

Nógrád vármegye földrajzi adottságai – bár egész területe erősen tagolt domborzatilag – a létformák két nagyobb regionális változatát körvonalazták. A vármegye belső és külső forgalmának a tengelyét az Ipoly és a Balassagyarmat – Losonc közötti országút alkotta, ami délen a Dunáig, Vácig, onnan Pestig húzódott, északon pedig Zólyomig és a bányavárosokig ért. A külső és a belső forgalom fontos szerepet szánt a fuvaros közvetítőknak, akik északon akár egészen Lőcséig eljutottak a 18. században (Brezova lakói), leginkább azonban Losonc közvetítésével kapcsolódtak Selmezbánya, Zólyom, Korpona és Körmöcbánya keresletéhez. Kiemelkedő vonzást gyakorolt azonban Balassagyarmat is, főleg 1790 után, amikor megyeszékhellyé vált. A hegyvidék és az Alföld közötti közvetítő szerepe nem hagyta érintetlenül a mezőváros társadalmát sem: 1848-ban 5653 lakosából 1963 zsidó volt, akik jól felismerték a település helyzeti előnyeit. A szekerező forgalom elérte az „Alföldet” is: közelebbről nem jelölték meg a jobbágy-parasztok azt a vidéket, ahova fát, faárut és kézműves javakat fuvaroztak a 18. század derekán.¹⁰⁹

Az 1990-es években végzett gyűjtéseim azt jelzik, hogy az emlékezetben megragadható időszakban a nógrádi fuvarosság a falusi társadalom kisközségi és zsellér rétegeiből verbuválódott. A fuvarostevékenység mobilizálta őket, s utat nyitott a szerény társadalmi felemelkedésükhöz is. A gazdag parasztok jellemzően akkor sem fuvaroztak, ha igaz jószágaik hónapszám az istállóban heverték.¹¹⁰

Kishont vármegye népe – hasonlóan a vele egyesült Gömör lakóihoz – a 18–19. században megosztott volt életmódját tekintve. A hegyes, magasabban fekvő felső vidék falvait az erdők, a feldolgozóipar, nem utolsósorban az ásványi nyersanyagokat feldolgozó ipartelepek foglalkoztatják, ahol a népesség egy része egészében az ipari tevékenységre rendezkedett be, másik része viszont – elsősorban a legeltető állattartás révén – valamelyest a mezőgazdálkodáshoz is kapcsolódott. *Tiszolc*, *Likér*, *Nustya*, *Rimabrezo*

¹⁰⁸ Rebro 1959. 131.

¹⁰⁹ Takács–Udvari 1991. 65., 67., 70–71.

¹¹⁰ Viga 1999b. 220.

vashámorai jelentős népességnek biztosítottak kereseti lehetőséget, hasonlóan *Kokova* hamuszírkészítése és üveggyártása. A vármegye déli részének feudális szolgáltatásai viszonylag teljes gazdaságú mezőgazdasági üzemekről tanúskodnak az egyes jobbágy-paraszt portákon. A kettőt a Rima völgye fűzte egybe, ahol az alsóbb részek műveltsége éppen úgy benyomult a hegyvidékre, mint ahogy az utóbbi javai útra keltek a délebbi területek irányába. Mindkét terület népe rászorult azonban – a szűkös határok, a termőföld minősége és a birtokstruktúra miatt – a sík vidék kenyérgabonájára: nyári aratáskor és szemnyeréskor a kishontiak nagy csoportjai vándoroltak délre munkát vállalni.¹¹¹ Jelentős csoportok vállaltak fuvarozást is: elsősorban a vármegye kézműves javait közvetítették a délebbi tájak felé. A sokféle faáru mellett különösen a fazekasfalvak készítményeit hordták az Alföldre, s cserélték gabonára. Amint arra már korábban felhívtuk a figyelmet, néprajzi irodalmunk általánosan *gömöri kerámia* szóösszetételben ismeri a Felföld sajátos formájú és anyagú, tűzálló konyhai készítményeit, jóllehet a 19. század első felének országleíró munkái egyértelműen elkülönítik a fazekasság nógrádi, kishonti és gömöri vonulatát. (Az utóbbi kettő „összevonását” némileg magyarázza Gömör és Kishont vármegyék 1802-ben történt egyesítése.) *Magda Pál* 1819-ben így írt: „Süvete tájékán és a Kis Honti területben Zsaluzsán körül több faluk igen sok tserép edényeket készítenek, s azt le hordván az alföldre szép móddal kipótolják a vissza hozott gabonával szükségüket.”¹¹² *Fényes Elek* szerint (1837) a kishonti edény, téglá, cserép volt a vármegyében a legjobb és a legdrágább.¹¹³ Adataink azt igazolják, hogy a kishonti falvak némelyike, például a Szuha völgyének települései, a fazekasságból élt, s a kézműves tevékenység – a 19. század végétől már csökkenő mértékben – meghatározta létformájukat. Ehhez társult a fazekasáru alföldi forgalma, amiben a térség fuvarosai kaptak kereseti lehetőséget. A 18. század 70-es éveiből egyértelműen igazolható, hogy olyan falvak is fuvarozták a fazekaskészítményeket, amelyek maguk nem készítették azokat.¹¹⁴

Abauj 18–19. századi forgalmában – a vásárok kézműves portékája mellett – az eltérő adottságú mezőgazdálkodó vidékek közötti kiegyenlítődést, a javak közvetítő kereskedelme dominálta. A bővebben termő déli részeken falvak sora szerezte be – ha szükségét

¹¹¹ Rebro 1959. 139., Udvari–Viga 1998a. 65. Összegzően: Balassa 1985.

¹¹² Magda 1819. 371.

¹¹³ Fényes 1837. III. 136.

¹¹⁴ Udvari–Viga 1998a. 68–69.

szenvedett – a kenyérgabonáját és más élelmiszereit, máskor pedig haszonnal továbbította azt a rendszer szelepjeiként működő piacokra, vásárokra. De a Bódva és a Hernád völgyének települései nem csak a gabonaforgalomban jeleskedtek, hanem bort is szereztek a Felföld irányába.¹¹⁵ Abaúj és Torna – különösen a Bódva – Kanyapta medence – éléskamrája volt a Szepességnek és a Felföld északról érintkező tájainak. A Bódva völgyében már a 19. század derekán tevékenykedtek azok a terménykereskedők, akik felvásárolták a parasztok gabonáját, de – például Martonyiból – „tót furmányosok” közreműködésével került a gabona Mecenzéfre, vélhetően ugyancsak felvásárlók megbízásából.¹¹⁶ Az abaújiak Zemplén – különösen Tokaj-Hegyalja – és Borsod megye irányában is jelentős forgalmat bonyolítottak le: háziipari termékeiket és fölös állataikat adták el, s búzát, élelmiszert vittek haza, ill. közvetítettek Mecenzéf, Szepesi vagy az északabbi mezővárosok felé. A szerencsésebb adottságú, a forgalmasabb országutak mentén megtelepült falvak népe – mint számos más vidéken – itt is számíthatott arra, hogy az úton levők helyben megveszik és elszállítják fölös termelvényüket és más portékájukat.¹¹⁷

A kis területű, a 18. században mindössze 42 településsel bíró *Torna* vármegye – földrajzi helyzeténél fogva – két régió, az Alföld északi peremvidéke és a gömöri, szepességi hegyes, ércekben gazdag bányászódó, fémfeldolgozó lakosságának javait közvetítette, hozzáteve valamit a maga gyümölcsseiből, erdeinek javaiból és háziipari termékeiből.¹¹⁸ A málhás lovakkal való szállítás általános gyakorlat lehetett a vidék északi, a régi Torna Gömörrel, Szepessel és Abaújjal érintkező zónájában, mivel a sziklás, meredek hegyeken nem vezettek kiépített szekérutak.¹¹⁹ Bár *Paládi-Kovács Attila* meggyőzően igazolja, hogy a lovak málházásához a 19–20. század fordulójáig alkalmazott, különböző méretű – más vidékeken ismeretlen – *lőháti kosár* éppen úgy a gyümölcskereskedelem szolgálatában állhatott, mint különféle batyuzó lepedők,¹²⁰ a *Szikszo, Miskolc, (Sajó)Szentpéter* sokadalmaira kézműves portékát hordó, onnan búzával, árpával, kölessel, zabbal megrakottan hazaszekerező tornaiak gazdasági cselekvése a fuvarosság révén valósulhatott meg. Ehhez megfelelő igaerő és vasalt szekér szükség-

¹¹⁵ Takács–Udvari 1991. 200–203.

¹¹⁶ Összegzően: Paládi-Kovács 1999. 345.

¹¹⁷ Takács–Udvari 1991. 205.

¹¹⁸ Takács–Udvari 1989a. 55–57., Torna néprajzi jellegéről összegzően: Paládi-Kovács 1996. 193–209.

¹¹⁹ Paládi-Kovács 1999. 352.

¹²⁰ Paládi-Kovács 1973. 549–558., Paládi-Kovács 1973a. 431–462.

geltetett, ami jobb módú parasztokat sejtet, akik azonban gazdasági erejük egy részét – a mezőgazdálkodás helyett vagy mellett – a közvetítő kereskedelem szolgálatába állították.¹²¹ Ezzel együtt, *Paládi-Kovács Attila* nagyon fontos megfigyelése az is, hogy a térszíni viszonyok miatt a gyalog hátalók lényegesen hamarabb juthattak el a piacozó helyükre, mint a rossz utak miatt nagy kerülővel járó szekerek,¹²² ami vélhetően a tevékenységük hasznát tekintve is előnyökkel járt.

Az egykori Torna megye települései – az 1896-ban megépült Kanyapta-völgyi vasútvonal révén – a trianoni határok megvonásáig szorosabban kötődtek a felvevőpiacot biztosító északi, szepesi, gömöri és abaúji városokhoz, mint Borsod megyéhez. (Miskolc felé csak 1908-ban indult meg a vasúti forgalom Tornáról.)¹²³

Az előzőkhöz hasonlóan fontos volt *Zólyom* vármegye fuvarosságának 1920 előtti szerepe, jóllehet a térség forgalmában a Garamon történő vízi szállítás is jelentős volt, a vasút kiépítése előtt a zólyomiak igen jelentős része foglalkozott a szekerezéssel.¹²⁴ A 18–19. századi leírások több települést valóságos *fuvarosfaluk*ként tartottak számon (Lopej, Lieszkóc, Kozelnik, Kovácsova, Kosztivjarszka, Klokocs, Podlavic stb.). Tevékenységük a feudális szolgáltatás és a kisvállalkozás határán helyezkedett el, egyesítve a jobbágyszabadítás előtt a jobbági szolgáltatás, a bér munka és a közvetítő kereskedelem vonásait. Jószerével mindent fuvaroztak a földesuruk számára: fát, szenet, égetett meszet, téglát szállítottak, homokkal, kővel, fával látták el az építkezéseiket. Fuvarral szolgálták a serfőzdeket, téglá-, szén- és mészégetőiket, fűrészeket, piacra vitték a földesúr borát, gabonáját. *Geletnekről* (Bars vm.) malomkővet vittek a földesúr malmába. A kamarai falvak azonban a robotszolgáltatást is fizetség ellenében végezték a 18. század 70-es éveiben – „a régi szokás szerint”. Majorfalva szekerei egy mérföld távolságra hordták az ércet, mázsánként 3 és fél krajcárért, ugyanazért a munkáért rézérc esetén 2 krajcár volt mázsánként a fizetség. Besztercebányáról Selmecebányára fuvarozták a deszkát (4 mérföld): a vékonyabbjáért 4, vastagabbjáért 5 krajcár járt. Visszafelé jövet árpát hoztak, mázsánként 10 krajcárért. Kéthetente 2 szekér ezüstöt voltak kötelesek Besztercéről Selmecebányára fuvarozni, amiért 50 krajcár volt a fizetség, a visszaúton ólom utazott a szekerükön, (bécsi) mázsánként 10 krajcárért. A fuvarosok voltak ott a

¹²¹ Takács–Udvari 1989a. 57–58., A Bódva völgyének hagyományos járműveihez: Paládi-Kovács 1999. 354–365.

¹²² Paládi-Kovács Attila 1999. 347.

¹²³ Paládi-Kovács 1999. 345.

¹²⁴ Grünwald 1891. 7.

bányák, hámorok, üveghuták körül, ők szállították azokhoz a nyersanyagot, s ők hordták szét a késztermékeket is. Elképzelhetetlen nélkülük a Besztercebánya környéki vasipar faellátása, különösen, amíg a 19. században a vASFeldolgozók nem települtek új erdővidékre a kimerülő bázis elhagyásával. Bizonyára ők adták a szállító hátterét *Poharella* (Koháryháza, Gömör-Kishont vm.) és *Zavadka* vastermékeinek, ami Moráviába, Sziléziába és Galíciába is eljutott.¹²⁵ *Vas-Berzence*, *Vihnye* és *Zsarnóca* vaseszközeivel Selmecbánya és Körmöcbánya, *Hronyec* és környéke termékeivel pedig Besztercebánya vidékét látták el.¹²⁶ A fuvarosréteg juttatta el a felhasználókhoz a Felföld rendkívül gazdag kézművesiparainak és háziiparának más, sokféle produktumát is. A nagytájak közötti tárgyi kapcsolatok legfőbb hordozójának tarthatjuk a közvetítő fuvarosok tevékenységét, ami az időszakos vándormunkások szerepével kiegészülve teremtett hidat tájak és népek között.¹²⁷ Az, hogy *Szenice* fogatosai különféle kereskedők portékáinak Pozsonyba való szállításából pénzeltek, talán arra figyelmeztet, hogy a távolsági fuvarok, akár kereskedőkaravánok szállítói között is feltételezzük a jobbágy-paraszti fuvarosréteg szerepét.

Sáros vármegye déli részén éppen úgy az észak–déli közlekedési irány volt a meghatározó, mint Zemplénben, a vármegye nyugati részében azonban a nyugat–keleti irányú közlekedés dominált, a déli rész pedig ismét az észak–déli irányhoz közelített. A Szepességgel határos területen a Tapoly és a Poprád völgye határozta meg a fő közlekedési utakat. A Szepesség felé a hajózható Poprád biztosított kapcsolatot. A Tapolytól délre a Tarca mentén húzódott jelentősebb vízi és szárazföldi út. A kereskedelmi utak a hágókon keresztül tényleges kapcsolatot biztosítottak a Szepesség felé, az alacsony hegyeken át pedig a Dunajec és a Poprád völgyén át a galíciai Muszyna vidékére.¹²⁸ Sáros szekeresei érintettek voltak a vashámorok fával, faszénnel való kiszolgálásában – *Gölnicbánya* és környéke, *Hutta* (Esztebnek) – valamint az égetett mész forgalmában is, de tevékenységük inkább a gabonaforgalomban, egyáltalán, a Felföld népének élelmiszerellátásában csúcsosodott ki. Sáros a Szepesség egyik fontos gabonaellátója volt fuvarosai révén. Korábbi tanulmányunkban egyaránt tudtuk igazolni az investigatio adatai

¹²⁵ Cambel (szerk.) 1987. II. 209., 230., 526.

¹²⁶ Cambel (szerk.) 1987. II. 58.

¹²⁷ Zólyom fuvarosságához: Udvari–Viga 1994. 107–108.

¹²⁸ Bagdi–Demeter 2007. 155–161.

alapján azt, hogy a kézművesek javait piacra szállító fuvarosok hazafelé gabonát vagy más élelmiszert szekereztek haza, valamint azt, hogy egyes csoportjaik a máshol megvásárolt élelmi javakat megint másutt haszonnal adták tovább. Pl. *Décső* fuvarosai a máshol vásárolt gyümölcsöt a Szepességben adták el, *Hajcsárlucska* az Eperjesen vásárolt portékát Lublón értékesítette, *Tarca* lakói pedig az Eperjesben vagy Kisszebenben megvett árut adták tovább Váralján és Lublón. Vagyis az északkeleti Felföldön az elmúlt századokból is igazolható mindaz a tevékenység, s az a sajátos létforma, amit a fuvarosság recens vizsgálata során feltételeztünk.¹²⁹

Szepes vármegye – helyénél és helyzeténél fogva – jelentős külső kapcsolatokra szorult, s a források igazolják, hogy jobbágy-paraszt népessége is számottevő részt vállalt a közvetítő kereskedelemben. Csak mozgékony fuvarossága révén érthető meg, hogy falvainak jelentős része élelmiszereket – hangsúlyosan gabonát és bort – szekerezett a megyébe, jelentős részben cserébe a vármegye kézműves javaiért. A gabonaforgalom elosztóhelyei a felföldi vásárok voltak, ahonnan a kenyérnek valót Lengyelország területére is elszállították a szepességi fogatok. Szepes egyike volt azoknak a felföldi vármegyéknek, ahonnan a lakosok a korai középkor óta több-kevesebb rendszerességgel jártak át kereskedni Lengyelországba: gabonát, bort, vásznat szállítottak fuvarban, de nem ritkán a maguk kockázatára is.¹³⁰ Az, hogy az úrbéri bevallásukban a szepességi falvak közül – Mecenzéf, Kassa, Jászó, Szepsi, Rozsnyó és Eperjes mellett – három *Debrecent*, kettő pedig *Kecskemétet* is megnevezte olyan helyként, amelynek a vásárain megfordultak, egyértelműen azt jelzi, hogy a magyar Alföld és a Felföld közötti termékcseré nagy közvetítő állomásain kívül a sík vidéken is megfordultak a szepességi fuvarosok.¹³¹

Jelentős fuvarosság kialakulását eredményezte a 18. század során kialakuló manufaktúraipar – főleg hámoripar és üveggyártás – az Északi-középhegység területén is. A hámorokat, hutákat, papírmalmokat fuvarosok látták el a különféle alap- és segédanyagokkal: a kisszámú szakalkalmazott réteg mellett ezek adták a munkáslétszám jelentősebb részét.¹³² A korai újkortól fokozatosan megtelepülő, de legerőteljesebben a 18.

¹²⁹ Udvari–Viga 1993. 188–192.

¹³⁰ Takács–Udvari 1993a. 171–180., különösen 177. Összegzően lásd még: Udvari 1991.

¹³¹ Takács–Udvari 1993a. 178.

¹³² Veres 1978. 19.

századtól gyarapodó erdei iparok (üveg- és vasgyártás, az ugyancsak az ipart kiszolgáló faszén- és mészégetés) éppen úgy munkát adott a fuvarosoknak, mint a 19. század második felének iparszerű erdőirtása és az ahhoz társuló fakereskedelem.¹³³ A fuvarosok gyakran maguk is kereskedtek a fával: a közös erdőből járandóságként kapott, vagy pénzen váltott fát árultak Pest, Vác, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Sárospatak piacain, vagy az Alföldre szekereztek vele, ahol gabonára, élelemre cserélték.

Igen jelentős fuvarosságot foglalkoztattak a nógrádi és borsodi szénmedencék, s azok üzemei. Ózd környékén már az 1840-es évektől szinte önálló foglalkozási ág lett a szén és a vasanyag fuvarozása, a bányákat és ipari üzemeket kiszolgáló népességnek egy igen jelentős rétege a Felvidék idegen ajkú lakosságából verbuválódott. Bár az ipari technológia és a vasúti szállítás fejlődésével ezek szerepe századunkra erősen lecsökkent, az Ózd környéki falvak népessége még a két világháború között is jelentős fuvarosságot őrzött meg.¹³⁴ Fontos szerepet vállalt a fuvarosréteg a különféle erdei iparok termékeinek értékesítésében is. *Veres László* a Felföld üvegiparának felvevőpiaca kapcsán mutatja be, miként terjedt el a törékeny üvegáru az Alföld tájain, s a Felső-Magyarországról érkezett üveget árusító fuvarosok hogyan lettek állandó vendéggé a 19. század derekán *Nagykálló*, *Debrecen*, *Nyíregyháza* és *Kecskemét* piacain, vására-in.¹³⁵ A faszén évszázadokon át a kohászat nélkülözhetetlen segédanyaga volt, s legnagyobb mennyiségben *Gömör*, *Szepes* és *Borsod* nehézipari üzemeiben került felhasználásra.¹³⁶ A 17. századtól azonban piaci és vásári árucikk is volt, s a Mátra, a Bükk és a Zempléni-hegység erdeiben égetett faszén közvetítő fuvarosok révén került a malmok, olajütők, kovácműhelyek és a háztartások kelléktárába az alföldi tájakon is. A bükkiek elhordták a faszenet a Jászságba, de felkeresték Kecskemétet, a Tiszántúlon pedig Debrecen és Nyíregyházát is. A Zempléni-hegységből – túl a Hernád-völgy és Tokaj-Hegyalja településein – a Bodroghözbe és Szabolcsba jutott a hegyvidéki erdők szénégetőinek terméke.¹³⁷ A faszénégetés története összetett technikatörténeti és településtörténeti folyamatokkal társult, ennek megfelelően interkulturális kapcsolatok hordozója is volt.¹³⁸ A hegyvidék és Alföld árucseréjében nagy hagyományú és nagy

¹³³ Kolossváry 1975. 78.

¹³⁴ Sárközi 1980. 90–93.

¹³⁵ Veres 1986. 129–132.

¹³⁶ Összegzően: Viga 1990. 57–58. Lásd még: Paládi-Kovács 1988a.

¹³⁷ Petercsák 1986. 235., Petercsák 1992. 164.

¹³⁸ Paládi-Kovács 1988. 99–101., Viga 1990. 58.

jelentőségű a *mészfuvarosok* tevékenysége. A 13. századtól sajátos formáját jelentette a Bükk hegység hasznosításának a *mészégetés*, s a 19–20. században is ez a táj maradt a központja ennek az erdei iparnak.¹³⁹ Kisebb volumenű mészégető ipar működött a 18–19. században Nógrád megyében, valamint a Gömör-Szepesi-érchegység mészkővidékein,¹⁴⁰ továbbá a mai Abaújban és Zemplénben a mai Kelet-Szlovákia területén is.¹⁴¹ Kialakulásuk ugyancsak településtörténeti folyamatok interetnikus összefüggésrendszerében értelmezhető. A mész értékesítése jelentős fuvaroscsoportokat kapcsolt be a tájak közötti gazdasági kapcsolatok rendjébe, akik részben ellátták az adalékanyagot jelentő mésszel a nehézipari üzemeket, részben kiegyenlítették a Felföld történeti tájai közötti felesleget és hiányt, részben hozzájuttatták az alföldi parasztokat a hegyvidék sajátos termékéhez.¹⁴² A hegyvidék meszesei az Alföld egész területét beszekereztek, s tevékenységük révén igen komoly mennyiségű gabonához és más élelemhez jutott a hegyes vidékek népessége. A mészfuvarosok jelentős része viszonteladó volt: a mészégetőktől – néha más településen – aránylag olcsón megvásárolt meszet adták el jelentős haszonnal.

Az ásványi nyersanyagok közül komoly szállítói kapacitást igényelt a különféle kőzetek forgalma. Témánk szempontjából elsősorban az építőkő bányászatának és felhasználásának helyszínei közötti forgalom érdemel kiemelt figyelmet.¹⁴³ Az Északi-középhegység és a Felvidék területén a kőbányák tucatjai működtek a középkor óta,¹⁴⁴ s anyaguk kitermelése, szállítása, a feldolgozás folyamata sem független a tradicionális paraszti kultúra egészétől.¹⁴⁵ A különleges adottságú, minőségű kőzetet nagy távolságra elfuvarozták. Megkülönböztetett figyelmet érdemel ebből a szempontból a malomkő, amellyel *Máramaros* és *Zemplén* felől nagy amplitúdójú kereskedelem folyt,¹⁴⁶ valamint a *palakő*, amelyet a múlt században a Bükkből (Kisgyőr, Felsőtárkány, Nagyvisnyó) *Pestre* és *Pozsonyba* is elhordtak.¹⁴⁷ Ezeken kívül azonban – a kő minősé-

¹³⁹ Összegzően: Bakó 1951.

¹⁴⁰ Paládi-Kovács 1988. 63–67.

¹⁴¹ Koma 1966. 492.

¹⁴² A mészkereskedelem körzeteihez összegzően: Viga 1990. 59–63., Petercsák 1992. 166–172.

¹⁴³ A kőépítkezés történeti kérdéseiről összegzően: Bakó 1985. 225–251., Az építőanyagok forgalmáról összegzően: Cseri 1986. 205–231. A kőanyag forgalmának a népi építészetre gyakorolt hatásáról: Cseri 1993. 537–552.

¹⁴⁴ Schafarzík 1904.

¹⁴⁵ Lénárt 1982–83. 187–218.; Viga 1985.

¹⁴⁶ Selmeczi Kovács 1984. 224.

¹⁴⁷ Balassa-Hála 1998. 267–302., Csiffáry 1996. 74.

gének megfelelően – kisebb-nagyobb körzetekben használták az egyes bányák anyagát. Ha csupán a múlt századi folyamszabályozások és vasútépítések, valamint a 20. századi nagy útépítések eredményeire gondolunk, akkor aligha vitatható, hogy a kő fuvarozása a szállítás jelentős vonulatát képezte. Sajátos útvonalai és kapcsolatai nyomozhatók ki az egyes kőfaragó központok fuvarosainak, ám ezek többségének története, jelentősége ma még feltáratlan.¹⁴⁸ A kő fuvarosai gyakran viszonteladóként tevékenykedtek: a bányák tulajdonosaitól, bérlőitől megvásárolt követ adták el haszonnal, vagy cserélték el élelemre, gabonára. A példákat még hosszan sorolhatnánk a különböző kézműiparosok területéről, de bizonyára ennyiből látható, hogy a közvetítő fuvarosoknak nem egyszerűen gazdasági hatása mérhető a hagyományos kultúrában, hanem igen fontos szerepet kaptak új tárgyak, eszközök közvetítésében is, s főbb vándorlási irányaik a kultúra diffúziójának is nyomjelzői. A legkülönbözőbb iparosok termékeinek értékesítésében a fuvarosságnak igen jelentős szerep jutott, s iparáganként, vidékeken más-más módon függetlenedve vagy kötődve az előállítókhoz, sajátos közvetítő szerepet kaptak a tájak közötti termékcserében is. Jelentős részük számára a fuvarozás *kiegészítő jövedelmet* jelentett a mezőgazdálkodás munkája mellett.

A „távolsági” kereskedelemben is jelentős szerepet játszó tájak¹⁴⁹ elsősorban az *Ipoly*, a *Sajó* és a *Hernád mentén* rajzolódnak ki, amelyek a Felföld felé irányuló, ill. az onnan érkező áruforgalom szempontjából meghatározók voltak. Nagy jelentőségű volt a Duna- és Tisza-völgy szerepe is, mert az azokon érkező árufeleségek nagymértékben „behatoltak” régióink hagyományos kultúrájába is. Lényegében a Felföld valamennyi vármegyéje számottevő fuvarossággal rendelkezett, ám az Északi-középhegység és a történeti Felső-Magyarország kapcsolata szempontjából *Nógrád*, *Hont*, *Torna*, *Gömör* és *Zemplén* fuvarossága bírt a legnagyobb jelentőséggel. A felvidéki megyék kiterjedt fuvarossága az eltartóképességgel, ill. a nagytáji munkamegosztásban elfoglalt sajátos helyzettel van szoros összefüggésben: az itt élő népességet életmódja ezer szállal kapcsolja össze az Északi-középhegységet északról szegélyező medencesor, közvetve a gabonatermő Alföld népességével.

A felvidéki bányavárosok, s az északi vásárvonal sajátos határvonalat jelentett a fuvarosságban is: ebben a zónában egyenlítőződött ki az északi és déli területek javainak

¹⁴⁸ Szakáll–Viga 1984. 93–122.

¹⁴⁹ Bácskai–Nagy 1984. 287.

jelentős része. Az északi megyék termékeit innen gyakran nógrádi, gömöri, zempléni fuvarosok szállították tovább, a Nógrád délebbi részéről, Heves, Borsod, Abaúj felől érkező áru, főleg termény, pedig ugyancsak itt cserélt gazdát: itt vették azt át a liptói, zólyomi, árvai fuvarosok, akik továbbszállították észak felé. A Felföld és a magyar Alföld közötti termékcsereben az északi vásárvonal sajátos kiegyenlítő szelepként működött. Talán Tokaj-Hegyalja fuvarossága, s a tokaji bor volt az, amely átszelte ezt a vonalat, bár itt is számolnunk kell a Szepesség közvetítő szerepével.

Trianon után e vonatkozásban is átrendeződött a kereskedelem és a szállítás rendje. A Börzsöny, Cserhát, Mátra és Bükk-vidék fuvarossága, amely korábban másodlagos szereppel bírt a nyelvhatár sávjának fuvarosai mellett, már csupán egy kisebb léptékű és kisebb jelentőségű táji kiegyenlítődés szolgálatában állt: az Északi-középhegység és az Alföld között. Lényegesen lecsökkent a szállított áruk mennyisége és sokfélesége is. A hegyvidék fuvarossága a fával, mésszel, kővel, gyümölccsel folytatott alföldi kereskedőutak mellett, elsősorban az északi hegyvidék és az alföld érintkező sávjában fekvő, korábban is nagy fontosságú vásárövezet, s az ebben zajló termékcsere szolgálatában állt. A vonzáskörzetek, piaci kapcsolatok átrendeződésével a Börzsöny-vidék fuvarosságának szerepe megnőtt,¹⁵⁰ ám a nagy hagyományú fuvaroszonák (Ipoly-völgy, Dél-Gömör) elveszítették korábbi jelentőségüket a szállítás folyamatában. A Mátraalja, Bükkalja, a Börzsöny és a Tisza mente fuvarossága aránylag sokáig őrizte korábbi jelentőségét,¹⁵¹ ám azt a közvetítő-továbbító szerepet, amelyet egykor a Tisza vizén¹⁵² és a Tisza-völgyön érkező, vagy Erdély felől a hegyek lábánál Pest felé tartó árucikkek szállításában egykor betöltöttek, az első világháborút követően elveszítették.¹⁵³ Ha ehhez hozzászámítjuk a vasúti szállítás szerepének növekedését a távolsági forgalomban, s a bolthálózat és a pénzgazdálkodás fontosságát az alapvető élelmiszerek beszerzésében, akkor nyilvánvaló, hogy a két világháború között már csak nyomaiban létezett egy nagy hagyományú tevékenységi forma, a fuvarosság korábbi szerepe.

¹⁵⁰ Ikvai 1981. 30.

¹⁵¹ Dankó 1976. 27.; Dankó 1977. 400.; Kocsis 1986. 35–36.

¹⁵² Sükösd 1984. 96.; Bencsik 1986. 50.

¹⁵³ Kós 1972. 20–21.

3. A paraszti termelvények vasúti szállítása

Az áruforgalomban korábban nélkülözhetetlen fuvarosságnak azonban már a trianoni országhatárok megvonása előtt jelentős konkurenciája támadt: a vasút – a távolsági forgalomban – fokozatosan domináns szerephez jutott, s az országutak kiépülő és minőségében is javuló hálózata már nem adott lendületet a tájak közötti szekeres forgalomnak. A Kárpát-medence tájain sokfelé vasúti síneken járt a polgárosodás,¹⁵⁴ és mind a paraszti polgárosulás, mind az „utóparasztosodás” folyamatát kísérő kistáji szakosodásnak fontos esélye volt a vasút, s az azzal elérhető piac(ok) kereslete.¹⁵⁵ A nemzetgazdaság dinamizálásában kiemelkedő szerepet játszó vaspálya nem hagyta érintetlenül a paraszti termelést sem. A Felföld vasúthálózatának kiépítése – hasonlóan a Kárpát-medence más tájaihoz – részben a természeti feltételekhez, részben a korábban kialakult termelési gócxokhoz és szállítópályákhoz igazodott.¹⁵⁶ A vasútépítést előkészítő tervezetek csakúgy, mint az annak folyamatában keletkezett jogszabályok szövege jól tükrözi, hogy a Felföld vasúthálózata lényegében leképezi a térség természetes közlekedési folyosóit, ill. a piaci kapcsolatokat igyekszik biztosítani az egyes tájak termelvényeinek és termékeinek. A *Tokaj – Miskolc – Kassa* (1857–1860), a *Pest – Hatvan – Salgótarján* (1867) vonalak megépítése után létrehozott Hatvan – Miskolc szakasz a magyar Alföld északi peremét – a történelmi vásárövezetet – kapcsolta be a vaspálya forgalmába (1870), a Bánrévén át Rozsnyóig vezető vaspálya pedig – párhuzamosan a *Fülek – Tiszolc* vonallal – Gömörországot kötötte be az ország gazdasági vérkeringésébe (1874). Azon túl, hogy a korszakunkban már működő ózdi, diósgyőri és salgótarjáni nehézipari központokat összekapcsolták a Felföld közepén fekvő bánya- és iparvárosok – ma részben Szlovák Érchegység – termelésével, nem kevésbé voltak fontosak a Felföld sziléziai és galíciai kapcsolódásait megteremtő fővonalak sem. *Erdősi Ferenc* kutatásaiból tudjuk, hogy a *Kassa* fejlődésében korábban is szerepet játszó, Galíciával és Oroszországgal – érintőlegesen a Baltikummal – folytatott kereskedelem számára a korábbinál olcsóbb és gyorsabb feltételeket biztosított az *Eperjesen* át a galíciai határ közeléig, *Orlóig* lefektetett vaspálya (1873). Ehhez hasonlóan, a *Kassa – Oderbergi Vasúttársaság* építtette ki a Szepességen (*Igló*) át a Hernád és a Vág vízválasztóján (Branyiszkói-hágó), *Poprádon* át Zsolnát érintve, majd északnak tartva a Beszkideken (*Csácsa*) és a

¹⁵⁴ Összegzően: Majdán 1987., Majdán 2002. 303–324.

¹⁵⁵ Kósa 1990. 48–57.

¹⁵⁶ Frisnyák 1990. 102–103.

Jablonkai-hágón az osztrák sziléziai vasutakhoz csatlakozó pályát is (Oderbergig). A *Miskolc – Ruttká* vasútlánc segítségével elsősorban a felföldi iparok (üveg, fa, téglakő, vegyi alapanyagok) termékeit kívánták eljuttatni a Kárpát-medence belső vidékeinek népéhez, de a vaspálya Körmöcbánya érintésével, a Nagy-Fátrán át elérte Ruttkát, ill. a porosz sziléziai vasúti szállítás vonalát. A *Fülek – Füled, Fülek – Salgótarján, Zólyom – Garamberzence* vonalak összekapcsolása, a *Garamberzence – Selmezbánya, Zólyom – Besztercebánya* (1873), majd a *Füled – Tiszolc* és a *Bánréve – Rozsnyó – Dobsina* szárnyvonalak kiépítése (1874) az északi medencesort és az erdős hegykeret előterét, nem utolsósorban a *Szepességet* fűzte fel, s kapcsolta be mind a medence belseje felé vezető, mind a Kárpátokon túli kapcsolatokra. Az 1870-es évek derekára nem csupán a Keleti-Felföldet hálózta be a korszerű infrastruktúra, de a sugarasan továbbágazó vonalak a Kárpátok hágóiig és a transzkárpáti útvonalakig szilárd szállítási lehetőséget biztosítottak. 1871–74 között, főleg a kelet-galíciai irány katonapolitikai felértékelődése miatt – a Kassa – Orló vonallal párhuzamosan – kiépült a *Sátoraljaújhely – Legenye-mihályi – Homonna – Lupkow – (Przemysl)* vonal is. (A kettőt 1873-ban kötötték össze *Kassa és Sátoraljaújhely* között.)¹⁵⁷ Mindez felgyorsította és hatékonyabbá tette az eltérő adottságú tájak és létformák közötti kapcsolatokat, aminek még akkor is óriási jelentősége volt, ha a felföldi nyersanyag-lelőhelyek jelentősen veszítettek korábbi jelentőségükből. A helyiérdekű vasutak kiépítése lényegében a perifériális érhálózatát alakította ki a fő erek rendszerének (lásd alább).¹⁵⁸ Voltak tájak, amelyeknek a belső forgalmában fontos szerep jutott az erdei, ill. iparvasútként kiépült keskeny nyomtávú hálózatoknak is: pl. Bodrogek, Bükk, Börzsöny.¹⁵⁹

A szállítás korszerűsödése részleteiben formálta a tájak és a települések korábbi hierarchiáját, s felerősítette a térség korábbi településfejlődésének földrajzi és társadalmi hatásait. Regionális központi szerepkör emelte a vasút révén több, korábban másodlagos település jelentőségét, vagy sorvadt el kistérségi centrumok korábbi központi tradíciója a korszerű közlekedés hiányában. Az elsőre jó példa a Tokaj-Hegyalja peremén fekvő mezőváros, *Szerencs*, amelyik – vasúti csomóponttá fejlődve – közlekedésföldrajzi helyzete és a megtelepedő ipar (cukorgyártás) révén regionális központ szerepkörhöz

¹⁵⁷ Erdősi 1998. 497–499.

¹⁵⁸ Erdősi 1998. 493–502., Majdán 1998. 503–506.

¹⁵⁹ Összegzően: Tusnádi 2000. Lásd még: Tuba 2008. 293–305., Molnár 2008. 48–73.

jutott, s valójában ez a helyzete emelte a történelmi borvidék „kapujának” rangjára.¹⁶⁰ (Az elmúlt években az ipar szerepe visszaesett, nem tudjuk még, miként hat majd mindez Szerencs társadalmára.) A második esetet két, a nagytájak közötti forgalomban jelentős központ – Gyöngyös és Eger – példáján szemléltetem: az, hogy a vasút elkerülte a települést, ill. csak a fővonalról leágazó szakasz kötötte a főérnek számító Pest – Hatvan – Miskolc vonalba, komoly gazdasági és társadalmi hátrányt, ill. funkcióvesztést eredményezett. A Budáról induló, Hatvannál kettéágazó, Horton át Gyöngyösre és onnan Egerbe vezető történelmi főútvonal (via magna) korábbi jelentőségét felülírta a vasút a 19. század utolsó harmadában. Igaz ez Egerre is, jóllehet a város fekvése, megközelítési lehetőségei, a történelmi vásárvonal tagjaként való megjelenése hasonlóságot mutat Miskolc völgykapui szerepével.¹⁶¹

Frisnyák Sándor a Gödöllői-dombság példáján tanulságosan mutatott rá arra, hogy egyes közlekedési folyosók településfejlesztő hatása egyaránt érvényesülhetett a vasutat megelőző korszakok áruforgalmának következtében, majd a vasútvonal hatására. A szóban forgó térség gazdaságföldrajzi helyzetét a 18–19. században két tényező határozta meg: a fogyasztó központ (Pest–Buda) közelsége, valamint a mikrorégió áthaladó ösi, nyugat–kelet irányú stratégiai-kereskedelmi út. (Ez a centrum-térségből Miskolc érintésével a Hernád völgyén és a Duklai-hágón át vezetett Lengyelországba.) A kistrégiót elkerülték az észak–déli utak, amelyek akár a Felvidék bánya- és kereskedővárosaihoz, akár az Alföld mezővárosaihoz kötötték volna, a belső úthálózat a Galga völgynyílásában – a történelmi vásárvonalon – Aszód piacára közvetítette a Gödöllői-dombság és a Cserhát javait.¹⁶² Bár a Jászság és a Galga mente települései földrajzi helyzetük és gazdálkodásuk jellege miatt csak másodlagosan érintkeztek egymással, mégis eljutottak a 19. század második felében a jászsági kézművesek készítményei Aszód és Tura vásárait, a Galga mente termelvényei pedig a jász településekre. A Jászságot éppen úgy Pesthez kötötte a fő kereskedelmi út, mint a Galga mente falvait: az egyik útja Cegléd és Szolnok között ágazott a főváros felé, a másiké Gödöllőn át haladt. A két kistáj közötti forgalomban a fogatok szerepe domináns maradt, a főváros felé irányulóban viszont a 19. század utolsó harmadában a vasútnak volt döntő szerepe.¹⁶³

¹⁶⁰ Pl. a vasút Szerencs gazdaságára és társadalmára gyakorolt hatásáról összegzően: Frisnyák 2005. 303–309.

¹⁶¹ Dankó 1977. 388–403., Bertha 2001. 9–10.

¹⁶² Frisnyák 2008. 270., Vö. Asztalos 1997. II. 469–475.

¹⁶³ Viga-Viszóczy 1999. 203–210.

A Budapest – Hatvan vasútvonal 1867. április 2-án nyílt meg,¹⁶⁴ s a gyáripar termékeinek közvetítésével visszavetette Aszód korábban virulens kézműiparát és vásárainak jelentőségét,¹⁶⁵ másrészt felvirágoztatta a Galga mente településeinek a fővárosi piacra termelő és értékesítő zöldségkultúráját.¹⁶⁶ A turai férfiak például nagy számban álltak vasutasnak, szabadjegyükkel a családtagjaik hordták értékesíteni termelvényeiket a fővárosi piacokra és árucarnokokba. A piacozás messzemenően visszahatott a települések társadalmára éppen úgy, mint viseleti kultúrájukra. A piacozó asszonyok népviselete márkajel volt a vásárlók számára, viszont a vasutasfeleségek – részben anyagiak híján – nem ritkán hamarabb elhagyták a helyi viseletet a parasztasszonyoknál.¹⁶⁷

A vasúti szállítás és a közúti közlekedés változó feltételrendszere természetesen jelentősen befolyásolta a szállítás hagyományos módjait, s a paraszti társadalom szállítói kapacitását is, a szállított javak korábbi arányainak változása mellett. *Frisnyák Zsuzsa* mutatott rá, hogy a 19. század végén a legfejlettebb szállítási struktúrákkal rendelkező térségek az áruszállítási feladataikat kevesebb járművel is meg tudták oldani, másrészt, hogy az áruforgalom egyéb lehetőségei lerövidítették a szekerezés távolságát. Az egyes kistérségek eltérő szállítási feladatainak megfelelően, jelentősen eltérhetett az önálló fuvarosok és az időszakosan fuvart vállaló paraszt szekeresek aránya és szerepe. (Ebben a vonatkozásban fentebb magam is több megjegyzést tettem.) Tanulságos az a megállapítása is, hogy a járműállomány kistérségi különbségei csak kismértékben indokolhatók a természeti környezettel, sokkal inkább a térségi árutermeléssel és munkamegosztással, nem utolsósorban a kulturális tradícióval.¹⁶⁸

Amint a folyóvízi szállítással, úgy a vasúti forgalommal is társult a fuvarosok tevékenysége: a vasúthoz és a vasútról nem csak településeken, hanem kistájakon belül is a közvetítésükkel zajlott a vasúti áruszállítás. Két formára kell itt gondolnunk: az egyik az, amikor az emberi erővel szállítók szálltak vonatra, s vonatozták el portékájukat, nem ritkán úgy, hogy 4–6 személy bérelt fogatot, amelyik terhükkel a vasúti állomásra vitte őket. A másik változat a nagy tételben történő szállítást szolgálja: a több termelőtől, nem ritkán több településről összegyűjtött javakat bízták a vasúti forgalomra. A dinnye-

¹⁶⁴ Borovszky é. n. II. 181.

¹⁶⁵ Asztalos 1997. II. 471.

¹⁶⁶ Bellon 1988. 148.

¹⁶⁷ Viga-Viszóczy 2003. 275–281., Összegzően: Máté 2008. 20–22.

¹⁶⁸ Frisnyák Zs., 2003. 372–373., Frisnyák Zs., 2003a. 259–271. Különösen 270., Összegzően: Frisnyák Zs., 2001., Frisnyák Zs., 2008a. Vö. Bodó 1986. 187–201. Ezt erősítik saját kutatásaim a dominánsan szarvasmarha igaerővel rendelkező Bodroghöz területén. Lásd még: Viga 2003. 85–91.

vagy sütőtöktermesztő falvaknál teljesen megszokott volt ez a dolog a 19. század végétől, de jellemző volt a burgonya, a zöldségfélék, a gabona állomáshoz közeli felvásárlása vagy begyűjtése is. A Bükkalja gyümölcstermesztő falvaiban – főleg Szomolyán – az 1930-as években már hűtővagont is béreltek a cseresznye Németországba való szállításához.¹⁶⁹ Néprajzi módszerrel nehéz elkülöníteni a parasztgazdaságok illetén kereskedelmi forgalmát a 19. század utolsó harmadától megerősödő élelmiszerfeldolgozó-ipar felvásárló tevékenységétől.

A vasútállomások a környező kistáj – vasút által nem érintett települései – javainak gyűjtőhelyei voltak: a különféle termelvények és termékek jellemzően szekéren utaztak a vasútig, onnan tovább pedig vasúti tengelyeken. 1896-ban *Edvi Illés Sándor* kétkötetes adatgyűjtést adott közre a MÁV és az üzemükben levő helyi érdekű vasutak áruforgalmi viszonyairól, aminek a vasútállomások vonzáskörzeteire és a vasúthoz történő szekerezésre vonatkoztatható adatait *Frisnyák Zsuzsa* tanulmányban dolgozta fel. Összességében 121 vasútvonal mentén fekvő 958 vasútállomás átlagos adatai álltak rendelkezésre, ami azonban 6985 olyan települést körvonalazott, amelyek 1895-ben vasúton is szállították árucikkeiket. A megvizsgált vasútállomások mintegy felének a vonzóereje öt, vagy annál kevesebb településre terjedt ki. Volt 286 község, amelyik viszont két vasútállomásra is szekerezett.¹⁷⁰ A szerző térségünk vasúti vonzáskörzeteire vonatkozóan is számos fontos megállapítást fogalmazott meg. Abaúj-Torna megyében *Kassa* 33 település 46 ezer fős vonzáskörzetét tudhatta magáénak, *Forró-Encs* állomására 18 faluból (16 ezer lakos), *Szikszo* 15 (18 ezer lakos), *Tornára* és *Garadnára* 14–14, *Hidasnémeti*be és *Szepsi*be 8–8 helységről érkeztek a fuvaros szekerek. Borsod megyében a miskolci *Tiszai pályaudvar* rendelkezett a legnagyobb vonzáskörzettel: 19 település 49 ezer lakosának portékáját fogadta és továbbította. Oda érkeztek a szekerek az alábbi településekről: *Bábonya*, *Besenyő*, *Csaba*, *Görömböly*, *Hámar*, *Kisgyőr*, *Kistokaj*, *Sajóarnót*, *Sajópetri*, *Sajóecseg*, *Sajókeresztúr*, *Sajópálfala*, *Sajóvamos*, *Senye*, *Szirma*, *Szirmabesenyő*, *Újhuta* (ma *Bükkszentkereszt*).¹⁷¹ Vélhetően a vasútra vitt javak jellegére is utal az, hogy ezek a települések közvetlen beszállítói voltak a korszakban a miskolci piacoknak is. Kiemelt szerepet kapott még Borsod vármegyében *Nyékládháza* (15 falu), *Keresztes-Nyárád* (14), *Sajószentpéter* (12), *Vadna* (13 falu) vasútállomása.

¹⁶⁹ Viga 1985. 300.

¹⁷⁰ Frisnyák Zs., 2002. 147–154.

¹⁷¹ Frisnyák Zs., 2002. 156.

Zemplén megyében *Bánóc* jelentősége emelkedett ki (22 falu, 16 ezer lakos), mellette *Sátoraljaújhely*, *Homonna*, *Legenye-Mihályi* (15–15 falu), *Tóketerebes-Gálszécs*, *Liszka-Tolcsva*, *Perbenyik* (12–12) és *Szomotor* (11) vonzása volt erős. Kiemelkedően jó volt a 19. században Gömör-Kishont megye vasúti ellátottsága, de fővonalon – Füleket leszámítva – egyetlen állomása sem feküdt. Legnagyobb volt *Tornalja* vonzása (19 falu, 15 ezer fő), *Rimaszombat*ba 18 helység, *Rozsnyóra* 11, *Rimabányára* 9 szekerezett. Nógrád megyében *Balassagyarmat* szerepe emelkedett ki (46 település, 57 ezer fő), ahova Hontból is érkeztek fogatok. *Lónyabánya* 13, *Pásztó* 16, *Losonc* 15, *Salgótarján* csak 7 falu fuvarosai által szállított terméket továbbított. A Heves megyei *Apc* és a nógrádi *Zagyvaszántó* közös vasútállomása 12 település portékáját továbbította vasúton, 10 nógrádi település viszont a számára kedvezőbb fekvésű *Vác* vasútállomására szekerezett. Hont megyében *Ipolyság* vonzása emelkedett ki (37 településről 24 ezer lakos), Barsban *Alsóbánya*, *Zeliz*, *Léva* (9–9) szerepe volt jelentős. Heves megyében *Eger* (18 település 37 ezer lakosa) és *Füzesabony* (10 település 21 ezer lakosa) szerepe dominált.¹⁷² A szekerezési távolságok, a vasútállomások elérhetősége szempontjából léteztek kedvező, átlagos (11 km) és kedvezőtlen adottságú kistérségek. Ez önmagában is hangsúlyozza az egyes települések helyzeti előnyét, ill. hátrányát, annak ellenére, hogy Magyarország településeinek egy részében a 19. század végén nem volt olyan típusú árutermelés, és olyan tömegű áru, aminek elengedhetetlen feltétele lett volna a vasúti áruszállítás.¹⁷³

Ha a vasúti hálózat gyarapodását és a forgalom ezáltal biztosított növekedését az ország emelkedésével kapcsoljuk össze, akkor a trianoni országhatárok megvonása jószerevével felbecsülhetetlen következményekkel járt – túl természetesen a területi és az emberveszteségeken. A Felföld felé sugarasan szétágazó vasúti hálózat érdemben nem szolgálta tovább az anyaországot, a nemzetközi relációban történő szállítások újfajta rendszerbe illeszkedtek. A határ több organikus történeti tájat és adminisztratív egységet kettévágott, határ menti települések sora került „zsák” helyzetbe, elveszítvén korábbi természetes kapcsolatait. A nagytájak között évszázadok alatt kialakult, részleteiben azonban a mindenkori feltételekhez igazodó, formálódó kapcsolatrendszer lényegében szétesett, aminek mind az anyaország, mind az utódállamok szempontjából messze ható

¹⁷² Frisnyák Zs., 2002. 156–164.

¹⁷³ Frisnyák Zs., 2002. 164–169.

következményei voltak. Ezek azonban már túlmutatnak egy történeti-néprajzi feldolgozás témáján.

A piacra termelő paraszti társadalom számára a vasúti forgalom jelentősége gyakorlatilag a közös gazdálkodás bevezetéséig nagy jelentőséggel bírt, s nyomon követhető a vasútra fuvarozó szekerések szerepe is, jóllehet a mezőgazdasági termelvények állami és a magán felvásárlása egyre inkább helyben valósult meg. A gyarapodó kereskedelmi hálózat mellett továbbra is jelentős volt az „őstermelők” piaci jelenléte. A hajnali vonatok hátikosaras vagy batyus asszonyok tömegét bocsátották ki a szerencsi vagy az ózdi, balassagyarmati állomáson éppen úgy, mint a miskolci Tiszai vagy Gömöri pályaudvaron, akik termelvényeiket, tejet, tejterméket, gyümölcsöt, baromfit vittek a városi piacokra. A vasút persze csak relatíve olcsó minden időben, a városba cipelt portéka hasznát félig-meddig elvitte, így a vasutasok családtagjai kifejezett előnyt élveztek. A falusiak persze nem mind maguk árultak: kofák várták őket, akik olcsóbban, de biztos vevőként átvették a portékájukat, így ha nem akadt vásárolnivalójuk a városban, akár indulhattak is haza a következő vonattal. A készpénz jól jött – a piacon szerzett pénz gyakran az asszonyoké maradt a falusi Magyarországon –, s a batyuzó, kosaras rétegnél ezer helye volt. Sajátos létformává vált ez a fajta piacozás, a vasút csak megnövelte a mozgásterét a korábban gyalog piacozó rétegeknek.

Természetesen néprajzi/antropológiai vonatkozásai is vannak annak a problematikának, hogy a korábban regionális központi feladatot ellátó, a kereskedelemben is szervező erőt jelentő települések miként veszítették el tradicionális szerepkörüket (pl. Sátoraljaújhely), miként lettek vasúti végállomássá korábban forgalmas vasúti központok, s hogy mindez miként hatott az egész társadalmukra. Számos részlete feltáratlan még a települési hierarchiában lezajlott változásoknak, s a térségünk egész gazdaságát és társadalmát ért hatások következményeinek. (Az áruforgalmat ért hatásokra máshol még részletesen visszatérek.)

Azért tartottam indokoltnak a vasúti szállítás részletezőbb ismertetését, mert az osztrák–magyar kiegyezés és az első világháborút követő új határok megvonása közötti időszak – a polgárosodás, benne a paraszti polgárosulás ideje is – az áruforgalom legkiterjedtebb és legintenzívebb rendszerét, a Kárpát-medence tájai és az érintkező nagytájak rendszerelvű együttműködésének lehetőségét teremtette meg. Annak ellenére, hogy a tőkés nemzetgazdaság kialakulása, a társadalmi munkamegosztás átalakulása, a tőkés

kereskedőréteg megerősödése, a kézművesség és a tájak közötti közvetlen csere jelentőségének csökkenése, s még számos gazdasági és társadalmi tényező ellene hatott, továbbá a vasút a nagybani szállításban játszott domináns szerepet, nem vitatható, hogy a vaspálya sokféle módon formálta a paraszti kereskedelem alakulását, s hatott a paraszti társadalomra és műveltségre is. (Mindezeknek itt természetesen csak a témánkkal összefüggő vonatkozásaira utalok.)

4. A szállítás (közvetítés) néhány társadalmi és kulturális összefüggése

Egy korábbi tanulmányomban részletezően írtam a fuvarosságról, a kereskedelmet kiszolgáló, vagy abba bekapcsolódó társadalmi rétegről. Fuvaros „mentalitásként” értelmeztem azt a tagolt és hierarchizált létformát, amit a szállításra szakosodott csoportok végeztek, s ami kétségtelenül nem csak a megélhetésüket, a javak közvetítésében vállalt szerepüket jellemezte, hanem a társadalmi felemelkedésért tett próbálkozásait is. Bár a fuvarosok tevékenysége sajátos *szolgáltatást* jelentett, de többségük mentalitásában mégis paraszt maradt, aki – ha lehetséges volt – földet szerezni igyekezett, s családjával földet művelt. Más részük viszont gyorsan polgárosodott, és sajátos átmeneti réteget képezett a falu társadalmában, vagy a városok – mezővárosok társadalmi hierarchiájában. Rendkívül sokféle, tájilag, de gyakran falvanként, sőt településen belül is eltérő státusú fuvarosokat figyelhetünk meg a néprajzi irodalom és a néprajzi gyűjtések révén. Ezek egy részének gazdasági szerepe az adott táj kiélésének formáival gyorsan változott, más részük feladatvállalása akár generációkon át nyomon követhető. Mindez együtt összetett, változatos társadalmi réteget rajzol, melynek szociális elkülönülése sem ragadható meg mindig kellő biztonsággal. Az azonban bizonyos, hogy jellemzőjük volt a fizikai értelemben vett mobilitás, ami a társadalmi mobilitás felé is gyakran utat nyitott számukra. Az anyagilag megbecsültebb, nem ritkán világlátott, a nyelvhatárok, ill. kulturális kontaktzónák térségében nem ritkán több nyelvet beszélő csoportok műveltsége is számos jegyében különbözhetett földműves társaiénál. Mindez nem jelenti, hogy a parasztok tömegei – a számukra adott gazdasági „szükség” és/vagy „lehetőség” hatására – kikerültek volna a paraszti életforma rendjéből.¹⁷⁴

Szilágyi Miklós hívta fel a figyelmet arra, hogy a különféle háziipari termékeket közvetítő, nagytájak közötti termékcsere kapcsolatok irányát és intenzitását taglaló nép-

¹⁷⁴ Viga 1989. 383–407., Szilágyi 2000a. 855–856.

rajzi irodalom a maguk portékájával útra kelő paraszt iparosok tevékenységét, célkitűzéseit lényegesen szervezettebbnek, átgondoltabbnak mutatja, mint ahogyan a felvevő körzetek parasztjainak emlékezetéből kihüvelyezhető információk azt mutatják.¹⁷⁵ Úgy vélem, ez bizonyos fokig önmagában az árucseré aktusából és a javaikat kicserélő csoportok adottságaiból is következik: az útra kelő árus számára erőteljesebb gazdasági kényszer az értékesítés és a hazatérés, a vevő számára pedig ugyanazok a javak jellemzően több táj, több népcsoport „termékeiként” jelenhettek meg. Ráadásul a kézműves, ill. háziipari portékák hiánya egészen másként jelentkezett, mint például a gabonáé vagy más élelmiszereké, esetükben más jelentett a „pótolhatatlan”. A háziiparosok többsége olyan termékeket kínált, amiket más tájak népe is előállított – például a Magas-Felföld térségei mellett az Északi-középhegység erdővidékének faiparosai –, s kevesebb volt az olyan szakosodott csoport, amelyeknek a javai ritkák, netán egyediek voltak. Ezek első sorban önmagukban az árusított javak előfordulása (fűszernövények, gyógynövények, természetben található anyagok), esetleg ritka nyersanyagok lelőhelyei – vagyis földrajzi-ökológiai tényezők – miatt kötődtek szűkebb előállító, ill. árusító körzethez, s nem a készítés technikája okán.¹⁷⁶ Tanulságos ebből a szempontból utalni Szolnok Megye Néprajzi Atlasza térképlapjaira és kommentárjaira. A 125. témakör, a *házaló és vásárolzó kereskedőkre* vonatkozó adatok például a faabroncsos dézsák esetében párhuzamosan említik eladóként a *Nagyvárad* és *Belényes* környékéről szekerező *dézsás oláhokat* és a *felvidéki tótokat*, vagy csak *felvidékieket*. Kétségtelen, vannak egymást kiegészítő elterjedési foltok, sőt, még a kétféle kereskedő csoport időbeli váltására is utal adat, de éppen olyan gyakori a kettő átfedése, együttes előfordulása is egyes településeken (pl. Szalók, Tiszaigar, Tiszaszöllős, Tiszaörvény, Nagyiván, Karcag, stb). Ez lényegében azt is jelentheti, hogy a Felföld és a keleti peremterület konkrét termékei akár együtt, komplementer módon is megjelenhettek a Tisza mentén. A *gyolcs* esetében domináns az emlékezetben a *gyolcsos tótok* szerepe, akik Árva megyéből és az Ipolyságból érkeztek szekereikkel – ők hozták Szolnok megyébe árulni a vászonkötényeket is –, de szerepük sajátosan összefonódott az alföldi „tótokéval” (Szarvas, Endrőd). Egyértelműen kirajzolódik az Atlasz adatainak alapján, hogy a Felföld volt a *táblaüveg* származási helye – Tiszaigaron és Túrkevén Liptó, Trecsén és Árva vándor üvegárusaira is emlékeztek –,

¹⁷⁵ Szilágyi 2000a. 851.

¹⁷⁶ Az árucseré vándorairól bőséges irodalommal: Viga 1990. 147–159.

helyenként hozzá tapad a *tükör* terjedése is. Hasonlóan domináns a Felföld árusainak szerepe a *szövőborda* esetében, főleg a Tiszazugban egészítette ki annak elterjedését helyi specialisták készítménye. Ugyancsak felföldiekhez – sonkolyosokhoz, miskárlókhoz, piócásokhoz – kötötték elsősorban a *tályogyökér* (hunyor: *Helleborus purpurascens* és *Helleborus niger*) beszerzésének lehetőségét, a tűzcsiholó *kova* (és *tapló*) eredetén a bosnyák árusokkal és Bükk vidékiekkel osztoztak a felföldiek. A *szerszámnyél*, *petrencerúd* és a *fagereblye* előállítását Erdély és Felföld specializálódott falvaiból származtatták, az utóbbin a kaszanyelet is áruló Szepes és Gömör megyei tótok a Mátra-vidéki és más magyarokkal osztoztak. Hasonlóan volt szerepük a felföldi tótoknak és magyaroknak a *guzsaly* forgalmában és a *rokka* elterjesztésében, az utóbbiban azonban fokozatosan szerepet vállaltak a helyi specialisták is. Zempléni és gömöri magyaroktól, valamint Gömör, Zemplén, Szepes, Felső-Borsod, Nyitra és Árva *gyalogos tótjaitól* származtatta a *fakanalak*, *orsók*, *nyújtófák* s a *csigacsínalók* eredetét a Szolnok megyei falvak kiterjedt része, az *ácsolt ládák* és *gabonatartók* beszállításán az adatok szerint *felvidéki tótok* – a Tiszapüspöki – Túrkeve vonaltól északra – valamint *oláh vándorárusok* osztoztak. (Felmerült a *bükki tótok* szerepe is.) A *szijácskosár* (*tótgárboly*, *tótkaska*) az észak-jászsági és északkelet Szolnok megyei falvakba *Noszvaj* környékéről kerülhetett, a *vesszőseprűk* egyik fő forrásának pedig Árva, Borsod, Gömör, Zemplén megye *tót boronás* vásározóit tartották. Bonyolultan összetett az *épületfa*, a *zsinde* és a *só* eredete: a Tisza vízi útja összemosza egymással a különféle javak származási helyét. A *mész* és a *faszén* forgalmát dominánsan a Bükk-vidékhez kötik, mellette a Mátra, ritkábban a Pilis, ill. Bihar jelent meg származási helyként. A *borkereskedelem*ben Eger és Gyöngyös környékének javaira emlékeztek, amelyeknek a szerepét a filoxéra után a helyi, homoki szőlészet produktumai váltották ki. A *gyümölcsök* (alma, szilva, dió), az *aszalványok* és a *szilvalekvár* forgalmában – bőséggel jutott szerep a Mátraaljának, a Bükkaljának, a *hegyvidéki palócoknak* és *tótoknak* is.¹⁷⁷ Azon túl, hogy Szolnok megyében teljesen közönséges módon voltak jelen a Felföld (és a keleti nyelvterület) háziiparának javai, az Atlasz adatai tanulságosan utalnak a Felföld zónáinak egymást kiegészítő tevékenységeire is. Más kérdés, hogy a néprajzi adatfelvétel önmagában nem igazolhatja, legfeljebb körvonalazza az egyes anyagok, tárgytípusok, velük a kulturális jelenségek eredetét.

¹⁷⁷ Gulyás 2001. 179–185. (Csalog Zsolt térképei alapján.). Vö. Szabó 2008. 99–102.

Jelen munka tematikájának összeállításakor még terjedelmesebb részfejezetet szántam annak a kérdésnek, hogy a vasutas társadalom milyen módon kötődik, ill. milyen formában válik el a paraszti társadalomtól a 19–20. századi Magyarországon. Ez alól a feladat alól jórészt felment a közelmúltban megjelent tanulmánykötet, amelynek írásai részben összefoglalják, részben új szempontokkal gazdagítják a vasutasság néprajzi/antropológiai vizsgálatának eddigi eredményeit.¹⁷⁸ Ezért ezen a helyen csupán néhány, a témám, azon belül saját kutatásaim szempontjából fontosnak ítélt megjegyzést teszek.

A vasutasság a 19. század második felétől fokozatosan verbuválódik, s vonzza magához a paraszti társadalomnak elsősorban azt a rétegét, amelyik 1848-ban nincstelenként, vagy életképtelen parcellán gazdálkodóként érte meg a jobbágyfelszabadítást. A magyar társadalom azonban az elkövetkező évszázadban is többször megélt hasonló cezúrát: hangsúlyosan a második világháború után, különösen az 1950–60-as években, amikor részben a földhiány, majd a közös gazdálkodás engedte el a vidéki Magyarország társadalmának egy részét – igaz, nem csak a vasútra, hanem az iparba, bányászatba, és a gazdaság más területeire is. A vasutasság erősen hierarchizált, s bár a néprajzi/antropológiai kutatás mind a félig-meddig paraszti létformához kötődő, sajátosan „kétlaki” falusi rétegre, mind a vasutas „dinasztiák” kérdésére figyel,¹⁷⁹ s hangsúlyozza a kiválasztás szigorúságát, az erkölcsi feddhetetlenség elvárását, talán nem hangsúlyozódik elég egyértelműen, hogy a vasútnál egész életre szóló előmeneteli rend, „életstratégia” erősítette a rátermettek haladását. A vasutasság nem mindenhol élt együtt a paraszti társadalom tagjaival: önálló kolóniák, a több vasutast foglalkoztató településeken gyakran önálló településrészekben formálódtak meg önálló életteik (vasúti telep, újtelep stb.). Mindezekkel együtt, mind gazdaságnéprajzi, mind társadalomnéprajzi vonatkozásban különösen tanulságos példák ismertek a két réteg együttéléséről, a vasutaság társadalmának „átmeneti” jellegéről.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a vasút – és a vasutasság – a kapitalizálódás, ezzel együtt a paraszti polgárosodás időszakában jelenik meg a vidéki Magyarországon, s a fentebb említetteken túl is a domináns, de arányaiban egyre csökkenő parasztlétformájának változásában osztozik. Ezeknek a változásoknak az erőtere tájanként és

¹⁷⁸ Bali–Máté (szerk.) 2008. Különösen Máté 2008. 7–26.

¹⁷⁹ Máté 2008.

koronként eltérő, alkalmanként akár a politikai szituáció, vagy maga az államhatalom is befolyással bír rá. Például a Felső-Bodrogházban *Ágcseryőnél*, ill. *Záhony* és *Csap* térségében a második világháború utáni határok megvonása után vasúti átrakó helyeket építettek ki a Szovjetunió és a többi „szocialista” ország vasúti rendszere közötti eltérések miatt. Mindkét térségben jószerével ez volt az egyetlen munkahely a mezőgazdaságon kívül, ami ugyan a vasutas társadalom legalsó rétegét képviselte, de biztos kereseti forrást jelentett. A csehszlovák állam azonban annak ellenére nem nézte jó szemmel, hogy a bodrogházi parasztok elhagyják a frissen alakult mezőgazdasági nagyüzemeket, hogy a kétkezi vasúti munkásra is elengedhetetlen szüksége volt. Mindez a kistérség sajátos társadalmi arculatának megformálódásához vezetett.

Természetesen a fuvarosságnak és a vasutasságnak messze nem ugyanaz a helye és a szerepe a szállításban, s egészen más a viszonya a szállított javakhoz is. Azt azonban mindkettő igazolja, hogy a más csoportok által előállított javak elérése közvetlenül vagy közvetve befolyásolja az érintett tájak népcsoportjainak műveltségét, de változik annak folyamatában a közvetítő csoportok társadalma és műveltsége is. A szállítás maga is történeti folyamat, amelynek változásai tükröződnek egy-egy táj társadalmában, túl a regionális gazdaságra gyakorolt hatásokon.

VI. A TÁJAK KÖZÖTTI CSERE TÁRGYA

Megjegyzések az úton levő javakhoz

A különböző tájak gazdasági kapcsolatai évszázadokon át azokban a javakban öltött testet, amely az egyik népcsoport élő vagy élettelen természeti adottságai, kézműves tevékenysége, és/vagy mezőgazdasági termelőtevékenysége eredményeként, jellemzően többletként rendelkezésre álltak, s eljutottak más természeti feltételek között élő, létformájuk révén másfajta javakkal rendelkező csoportokhoz. A tájak közötti érintkezések tárgyakban, eszközökben, a hétköznapi és ünnepek különböző kellékeiben, élelmiszerekben, jószereivel megszámlálhatatlan materiális jelenségben manifesztálódtak, s a kapcsolatok e javak révén az érintkező csoportok kulturális jegyeként jelentek meg. A kutatás számára azonban mindez eltérő létformák, s azokat hordozó műveltségi formák találkozását jelenti, ami szorosan összefügg a kultúra tagolódásának és változásának, változatainak és átalakulásának problematikájával. A szóban forgó javak egy része a létfenntartás alapvető feltételeit elégítette ki, más részük viszont speciális igényeket szolgált, s – a műveltség változása valamint a társadalom polarizálódása révén – a mindenkori divat által megfogalmazott igényeket, gyakran a luxust elégítette ki.¹ Térben és időben összetett történeti folyamatokról van szó, amelyekben azonban a materiális javak egy része standardként szerepelt, s nem ritkán az interregionális kapcsolatok letéteményeseként jelent meg. Ezek tükrözik leginkább a történeti-etnológiai problematika megjelenését is: a domb- és hegyvidék népessége évszázadokon át természeti javait, kézművestermékeit és munkaerő feleslegét adta cserébe a sík vidék mezőgazdálkodó parasztjainak gabonafeleslegéért. A hegyvidékek és a mélyföldek nagy történeti múltraszatekintő kapcsolatrendszerével a disszertációban másutt részletezően foglalkozom, itt csak megemlítem, hogy a földrajzi és kulturális differenciáltságnak ez a hordozója mind Európa, mind más kontinensek népeinek történetében.²

A Kárpát-medence történeti és néprajzi forrásaiban, valamint a vonatkozó néprajzi, agrártörténeti és egyéb irodalmában rendkívül gazdag adatbázis hitelesíti a különböző tájak közötti gazdát cserélő javak történetét, azok főbb csoportjait korábban magam is

¹ Összegzően: Dankó 1991., Szilágyi 2000a. 830–865.

² Braudel 1985. 114.

összefoglaltam.³ Ezen a helyen részben saját kutatásaim, részben az újabb irodalom révén, csupán néhány csomópontját emelem ki a kérdéskörnek, hangsúlyosan olyanokat, amelyek – gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok nyomjelzőiként – a kapcsolatok újabb, vagy újabban megfigyelt összefüggéseire utalnak.

1. Ami a legfontosabb: a kenyérnek való gabona

Az elmúlt évszázadok gabonaforgalma alkalmas annak szemléltetésére, hogy a hiányok és a többletek „kiegyenlítésének” szándéka és folyamata nem automatizmus, sokkal inkább történetileg kialakult és változó struktúrák érintkezésének, együttműködésének históriája. A térségünk népessége számára nélkülözhetetlen élelemnek számító cereáliák esetében különösen kifejező *ínség* és *bőség* ellentétpár ebben az esetben sem csupán kvantitatív tartalmú,⁴ hanem kvalitatív differenciák jellemzője: eltérő termelési feltételek és technikáké, különböző társadalmi esélyű hozzáféréseké, nem utolsósorban változó formájú felhasználásoké. Ez utóbbiakban természetesen felismerhető a *tér*, a *gazdaság* és a *kultúrában élő társadalom* organikus viszonya is.

A rendszer alapját a természeti feltételek jelentik,⁵ aminek következtében mozaikos szerkezetet mutat a gabonafélék termesztésének rendje is. A búza termesztésének északi határvonala térségünkben mezőgazdasági rendszereket választott el,⁶ ám a kistájak, ill. az egyes települések termőföldi adottságai mind attól délre, mind északra megtörték az övezetek egységét (magaslatok, talajviszonyok, lokális gazdasági célkitűzések). (Megfigyelhetők ezek a differenciák az Északnyugati-Felföld medencéinek vonatkozásában is: az északról nyitott Árvai-medence [Námesztói-medence] neve *zabország*, a 40 km-rel délebbre fekvő, szélvédett Alsókubini-medencében viszont már búzakaiászatokat ringat a szél.⁷) A nagytájakon belüli forgalom háttérét évszázadokon át a magyar Alföld kenyérgabona-feleslege adta – még a török hódoltság korában is intenzív forgalom zajlott a sík vidék és a királyi Magyarország között⁸ –, más kérdés, hogy a

³ Viga 1990. 93–132.

⁴ A nálunk is sokat idézett alpműve közül lásd: Braudel 1985.

⁵ A táj és az ember viszonyának problematikájával a disszertáció első részében részletesen foglalkoztam. Itt csupán utalásszerűen: Barabás 1963., Csüllög 2006., Frisnyák 2000. 168–173., Keményfi 2004. 250–291. Ezen a helyen is megköszönöm Prof. Frisnyák Sándornak, hogy Csüllög Gábor munkájára felhívta figyelmemet, s a kötetet a rendelkezésemre bocsátotta.

⁶ Paládi-Kovács 1984. 68.

⁷ Pinczés 1998. 9–42. Témánkhöz elsősorban lásd: 37.

⁸ Belitzky 1932. 30–33.

szállítás nehézsége jószerevével irreálisan befolyásolta a gabonakereskedelem valódi ár – érték viszonyát.⁹

A termelési feltételek okán részben *hiányra*, részben *különböző minőségekre* kell gondolnunk, a természeti sokféleséghez pedig az emberi termelőtevékenység változatlanságára! (A mindenkori gabonaforgalom meghajtó erőihez kell persze számítanunk az aktuális terméseredményeket, az emberi tevékenység változó sikerét is.) Különbségeket generált a társadalmi státus (vagyon helyzet), és 1848 előtt a mindenkori feudális szolgáltatás jellege is. A 18. században a gabona nagyobb mértékű termelése már összeforrt ugyan a szemnyerést meggyorsító nyomtatás elterjedésével, ami hangsúlyozta a magyar mezőgazdaság jellegének „kettősségét”, ám a gabonakereskedelemben mennyiségi és minőségi változást csak a vízrendezést követő területnövelés, a mezőgazdaság szerkezetváltozása és a vasúti szállítás elterjedése jelent majd.¹⁰

A gabonaforgalmon évszázadokig különböző helyeken élő és eltérő helyzetű társadalmi csoportok osztoztak, s annak eltérő szintjei voltak elkülöníthetők, pontosabban: eltérő szintjei működtek szimbiózisban. A korai történeti források az Árpád-kor második felétől a városok kezében levő, elsősorban a külpiacokra irányuló gabonakereskedelemtől szólnak,¹¹ a feudális korban és a korai újkorban gazdagon adatolható a belső gabonaforgalom is. A 16–18. században azonban – főleg *N. Kiss István* kutatásai révén – a történeti-néprajzi közelítés ismét több ágát különítheti el a cereáliák értékesítésének. Számításai szerint – figyelemmel a terméseredményre, az agrárnépesség lélekszámára és fogyasztására, valamint a vetőmag-igényre – a jelzett időszakban *Borsod, Heves, Nyitra és Zemplén* megyékben, kb. 17 ezer km² területen mintegy 96 ezer mázsa kenyérgabona termett évente. Azt csak megbecsülni lehet, hogy ennek milyen hányada került belső forgalomba, de mindez a *gabonapiac* létét és szükségességét éppen úgy feltétlenül igazolja, mint a búzát és rozst *nem termelő* parasztgazdaságok jelentős számát.¹² Több mint 130 ezer jobbágygazdaság termelésének elemzésével azt is igazolja, hogy a vizsgált területen a 16. században a jobbágyüzemek 35,6%-a, a 17. században 34,9%-a, 1707-ben pedig 49,8%-a nem termesztett kenyérgabonát. Úgy ítéli meg, hogy a kenyérből ellátatlan népesség különböző társadalmi csoportokból tevődött össze, s

⁹ Összegzően: Gráfik 1983.

¹⁰ Gunst 1998. 30–31., Kósa 1981. 66., Lásd még: Surányi 2005., Surányi 2008. 36–84.

¹¹ Belitzky 1932. 7–10., Szűcs 1984. 5–33.

¹² N. Kiss 1987. 251.

egyaránt magában foglalta a monokultúrák területek szőlőtermelőit és állattenyésztőit, a „földnélküliek”, ill. „termésnélküliek” csoportjait, a kézművesek és a napszámosok csoportjait, valamint a falusi népesség bizonytalan megélhetésű elemeit. Ennek a népességnek az ellátása N. Kiss István szerint jelentős mennyiségű kenyérgabona piaci biztosítását igényelte, s annak forgalmában – a piacok mellett – a *közvetlen árucseré* és a *természetbeni juttatás* is szerepet játszhatott.¹³

A középkori gazdaságtörténeti adatok sora jelzi, hogy a gabonafélék, különösen a búza kereskedelme az Alföld és a hegyvidék közötti árucseré legfontosabb vonulata volt. Bár a termés igen jelentős részét a felvidékiek maguk szerezték be, gyakran cserélték el az Alföldön, rendkívül intenzív volt a gabona észak felé való szállítása. Ennek értékesítése részben az Északi-középhegység és az Alföld érintkezési vonalán levő vásárovezet településein (Vác, Gyöngyös, Eger, Mezőkövesd, Miskolc) történt,¹⁴ részben pedig a felvidéki városok, bányavárosok vásárain. *Belitzky János* mutatott rá, hogy nagymérvű gabonakereskedelem folyt a hódoltság korában a törökök és a magyarok között is,¹⁵ hasonlóan a kereskedelem más ágaihoz, ez is „életképes” maradt a részekre szakadt ország tartományai között is.

Túlbecsülhetetlenek N. Kiss István megfigyelései a gabonaforgalomban részt vevő jobbágyparasztokról is. Úgy véli, hogy a 16–18. századi belső gabonaforgalom valójában *helyi piacok láncolata* révén bonyolódott, s mivel a tengelyen történő búzaszállítás rendkívül drága volt – 30 km-nyi szállítás a 16–17. században 25–30%-kal növelte a termények árát –, a gabonakereskedelem láncszemeit főleg a korlátozott vonzáskörű piacok jelentették.¹⁶ Az árukereskedelem jelentős részét – az exportban és importban domináló szabad királyi városok mellett, főleg a gabona, az állat és a bor értékesítésében – a helyi piacok bonyolították le, s ezek forgalma jelentős részben a jobbágysorból származó *parasztkereskedők* kezén volt.¹⁷ Mellettük természetesen a nemesség is kereskedett,¹⁸ s a 18–19. század fordulójára már jelentős gabonakereskedő réteg is kialakult. Például a Bódva völgyén, Borsod vármegyében, *Edelény* környékén már az 1850-es, 1860-as években folyamatosan jelen voltak a terménykereskedők, akik a parasztok ga-

¹³ N. Kiss 1987. 251.

¹⁴ Gyimesi 1967. 481–486., Dankó 1974. 177., Dankó 1973–74. 297.

¹⁵ Belitzky 1932. 30–33.

¹⁶ N. Kiss 1963. 159–163.

¹⁷ N. Kiss 1987. 252., Lásd még: Szakály 1973. 55–112.

¹⁸ Losonc harmincad vám naplói szerint a 17. században nemesek kereskedtek az Alföldről Nógrád, Gömör és Kishont vármegyék határvidékére szállított gabonával. Pálmány 1985. 179.

bonáját a felföldi vásárookra, piacokra juttatták. *Szendrő* vidékén a 19. század legvégén települtek meg a terménykereskedők, *Martonyiból* például „tót furmányosok” szállították el a gabonát Mecenzéfre, 12 zsákot rakva egy-egy szekérre.¹⁹ Mindennek nem csupán a mezővárosi és a paraszt-polgári fejlődés szempontjából volt rendkívüli jelentősége, hanem a paraszti termékcseré és a tájak közötti gazdasági kapcsolatok egészét tekintve is. Következményei lényegében a jobbágyfelszabadításig, ill. a paraszti polgárosodásig érvényesek voltak, de hatása később is érvényesült. A 19. század második felében a gabonakereskedelem mozgásba hozta a tehetősebb alföldi paraszti társadalom egy részét. Az 1800-as évek végén például Szolnok megyéből a gazdák maguk is többfelé elszállítottak értékesíteni gabonát (Debrecen, Budapest), *Kunmadarastól* a Felföldre is elszekereztek vele.²⁰ Mire a Kárpát-medence lassan modernizálódó mezőgazdaságát jól szervezett – a korszerű közlekedésre alapozott – gabonakereskedelmi rendszer hálózta volna be, addigra a trianoni határok elzárták a centrális térségtől a legjelentősebb gabonapiacokat, így a két világháború között a gabonaforgalmat is újra kellett szervezni.²¹

Természetesen a földművelő gazdálkodás a Felföldön is fejlődött, és a talaj-előkészítésben, a termesztési technikákban, s a korszerűbb növényfajták vetésében nagy táji differenciákkal terjedő újítások révén a parasztok bőségeesebb hozamokat reméltek. Ám a földrajzi adottságok kereteit aligha haladhatták meg. A Felföld nagyobb részén csak a 19. század végén tértek át a vetésforgó rendszerre: a 20. század elején a régió nyugati felében 10%, a keletiben pedig 40 % volt a nyomásos rendszerben művelt területek aránya. A vetésterület nagyobb részét a gabona foglalta el, az agrárökológiai feltételek miatt (1964-ben) a *rozs* termőterülete volt a legkiterjedtebb (31,7%), azt követte az *árpa* (21,4%), a *zab* (19,4%), majd a *búza* (17,2%) és a *kukorica* (8,2%). A *kétszeres* (1,2%) és a *köles* (0,9%) részesedése már inkább csak emlékeztetett a korábbi termesztési struktúrára. Természetesen a termesztett gabonafélék sorrendje vármegyénként eltérő volt, s arányuk a 19. század derekán is tükrözte az egyes kistérségek parasztjainak földrajzi feltételeit, ami a generációk során a termelési technikában, s az egész munkakultúra tradíciójában is beágyazódott. Például a rozs Torna megyében a termőterület 52,3%-át, Nógrádban 48,2%-át, de Borsodban is 45,2%-át foglalta el, s a búza arányai-

¹⁹ Gunda Béla és Szuhay Péter adataival, összegzően: Paládi-Kovács 1999. 345.

²⁰ Csalog Zsolt gyűjtése és kommentárja nem tartalmaz pontosabb helymegjelölést. Vö. Csalog 2001. 173.

²¹ Csató 2006. 81–91.

ban legnagyobb vetésterületével rendelkező Hontban is csak 30%, az azt követő Hevesben pedig 28,8% volt a legértékesebb gabonaféle, a búza aránya. Viszont Árva területén a zab 89,3%-ban, Liptóban pedig 59,3%-ban részesedett a gabonaföldekből. Könnyen belátható, hogy a két újvilági kultúrnövény, a 18. században fokozatosan tért hódító *kukorica*, s különösen az 1780-as években gyorsan terjedő *burgonya* nélkül – a 19. század végén több mint ötödét tette ki a termőterülete Árva, Liptó és Szepes, de több mint tizedét Trencsén, Sáros és Zólyom vármegyék szántóterületének is – a Felföld északi sávjának népelelmezése nehezen volt biztosítható a sík vidék parasztjainak élelmiszerfeleslege nélkül.²² Bizonyos, hogy a kenyérgabona feleslegének és hiányának kiegyenlítése, pontosabban szélsőséges különbségeinek csökkentése ebbéli jelentőségének megfelelő helyet foglalt el mind az eltérő adottságú régiók népességének létformájában, munkakultúrájában, mind a régiók közötti kapcsolatokban. Vélhetően meghajtója volt ez a fajta igény a kereskedelem és a szállítás fejlődésének, s bizonyára kihatott a gabonafélék termesztésének és fogyasztásának egész tradíciójára is.

Az 1828. évi összeírás részletező adatsorai alapján *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* a gabonatermelésnek három nagy körzetét különítette el régiókban, ami nem csupán a mezőgazdaság ezen ágának térbeli kiterjedését körvonalazza, hanem a kenyérgabonához való hozzáférés különböző lehetőségeit is. A kenyérgabonából (jellemzően búza és rozs) a magyar Alföld felől a Felföld északi tájai felé haladva csökkent az egy főre jutó termésmennyiség: amíg az Alföld északi peremterületein 4–5 q, addig jószerével az egész északkeleti Felföldön 0,5 q-nál is kevesebb volt. A Felföld délebbi területein (Mátraerdő) – beleértve az Alföldre nyíló medencéket is – lényegében csak az önellátást biztosította a gabonaföldek hozama, a Felföld zöme viszont behozatalra szorult. A vizsgált térségben csupán *Pest* és *Nógrád* rendelkezett némi gabonafelesleggel, *Heves* és *Borsod* egészében, *Abauj* és *Zemplén* pedig részben önellátó volt, a Felföld északról érintkező sávjában pedig *Bars* vármegye egy része termelt némi gabonafelesleget, *Bars* másik része, *Gömör* déli területe és a *Szepesség* egy része pedig önellátó volt. Behozatalra szorult *Gömör*, *Abauj* és *Szepes* északi tája, valamint az Északi-Felföld összes vármegyéje.²³ A gabonafélék termesztésének területi különbsége később sem változott, s – a modernizálódó szállítási lehetőségeket is bevonva – részleteiben fenntartotta a ke-

²² Vö. Frisnyák 1998. 368–372.

²³ Bácskai-Nagy 1984. 266–270. Összegzően lásd még: Mendöl 1940. 58–59.

reskedelem hagyományos formáit az első világháborút követő határmegvonásig a 19. század utolsó harmadában növekvő búzatermelés és az erősödő belső piac is.²⁴ A 20. század gyakorlatilag felszámolta a hagyományos csereformákat a gabonakereskedelemben is, ami azonban már a társadalmi munkamegosztás, a szállítás és az ellátás modernizációja révén valósult meg, olykor bonyolult összefüggésben a paraszti társadalom változásával.

A történeti-néprajzi adatok számbavételével a gabonakereskedelemnek hármas osztású, zonális szerkezetét rajzoltam meg, amelyek között két vásárvonal teremtett kapcsolatot. A szervezett árucseréi alkalmait (*Pest, Vác, Gyöngyös, Eger, Miskolc, Tokaj-Hegyalja*, ill. *Losonc, Rozsnyó, Mecenzéf, Kassa* vásárait és gabonapiacait) az érintkező nagytájak fuvarosainak – azt kiegészítő – közvetlen cseréje tette teljessé. A vásárok és piacok több tájról fogadtak gabonát, az egyes történeti kistájak is több irányban közvetítették azt.²⁵ Nem volt ritkaság, hogy a gabona többszöri adásvétellel jutott el a rendeltetési helyére: például Nógrád megye déli részének parasztjaitól a 18–19. században a losonci piacra került a gabona, ahonnan közvetítők, zólyomi, liptói, turóci „tót” fuvarosok, majd „morvák” útján került a Felföld északi tájainak népéhez.²⁶ Ugyancsak fontos közvetítője volt a gabonának Rozsnyó: szombati hetivásárait Ila Bálint szerint *horreum Scepusiensium* (szepesiek magtára) elnevezéssel illették.²⁷

A 19. század utolsó évtizedének vasúti forgalma igazolja, hogy a gabona volt a legfontosabb kereskedelmi cikk: az ország 249 kistérségében 2,1 millió tonna – ebből 1,17 millió tonna búza – került vasúti szállításra.²⁸

A Mátraerdő sávjának sajátos kiegyenlítő szerepe volt a sík vidék, ill. a domb- és hegyvidéki zóna déli területe és a Felföld közötti forgalomban, aminek jelentősége – a fentebb megfogalmazott „változók” szerint – részben periodikusan, részben pedig történeti folyamatában alakult. Az utóbbiban a táj – századokon át az erdővidék irtása, majd a 19. század második felében a folyószabályozás és vízrendezés – átalakításának

²⁴ Amíg Jász-Nagykun-Szolnok megyében 46%, Borsod megyében pedig 40% volt a búza vetésterületének aránya, addig a peremterületeken, pl. Liptó, Szepes, Turóc, Trencsén vármegyében a 10 %-ot sem érte el. Az 1870-es évektől az 1910-es évekig a búza vetésterületének aránya országosan 27%-ról 31%-ra növekedett, a termelés viszont 2,5-szörösére nőtt (16,5-ről 40–41 millió métermázsa volt évi átlagban). Összegzően: Frisnyák 1990. 128–129.

²⁵ Összegzően: Viga 1990. 94–96.

²⁶ Mocsáry 1826. II. 43–44., Sztudinka 1911. 21.

²⁷ Ila 1976. 405.

²⁸ Frisnyák Zs. 2009. 142.

antropogén hatásai éppen úgy megnyilatkoztak,²⁹ mint a kontinentális agrárkereskedelem nemzetközi összefüggései (belső fogyasztás és külső kereskedelem együttes növekedése).³⁰ A két világháború közötti időszak helyzetképének megértéséhez a Közép-Európa Atlasz nyújt elsőrangú segítséget: a gabonafélék és a burgonya vetésterületeinek arányát bemutató térképlapjai (1945) szemléletesen tájékoztatnak arról, hogy a térség népeinek egymást váltó generációi miként alkalmazkodtak a természeti feltételekhez, s termelőtevékenységükkel és – ahol lehetséges volt – tájatalakító munkájukkal milyen fokon tudták átformálni élelemtermelésük ezen ágát.³¹

2. Hétköznapi szükség és ünnepi luxus: a bor

A szőlő- és bortermelés a paraszti létforma önálló, megkülönböztetett részeként van jelen a történeti-néprajzi kutatásban, amit kétségtől indokolt a szőlőbirtok századokon át megkülönböztetett jogi státusa, a paraszti üzemszervezetben elfoglalt helye, művelésének sajátos munkakultúrája és technológiája, s a jelentős munkaerőt igénylő növénykultúra, jellegében és gazdasági értékében máshoz alig hasonlítható haszna. A bortermelés történeti rétegei, valamint a megkülönböztetett értéket képviselő minőségi bortermelés, és a történeti borvidékek speciális gazdasági-társadalmi fejlődésének vizsgálata mellett, egyre több kistáj bortermelő hagyományát bontotta ki a kutatás az elmúlt évtizedek során.³² A szőlőtermelés magassági vonaláig közönséges társaként jelent meg ez a kultúrnövény a Felföld középső sávjában és a hegyvidék és az Alföld találkozásánál húzódó gyümölcstermesztésnek is,³³ s egyáltalán, a dombvidék és a középhegységi zóna kiterjedt tájain a parasztüzemek általánosan művelt kultúrnövényének mutatkozik a filoxérát megelőző időszakban. Mindez – nem elfeledve a szőlő- és bortermelés speciális földrajzi és társadalmi igényeit – azt látszik igazolni, hogy számos vidéken a helyben megtermelt, s bizonyára nem túl jó minőségű bor szinte komplementerként jelent meg az ivóvízzel. (Ennek ma még igen sok részlete ismeretlen.)³⁴ Témánk

²⁹ A kiterjedt irodalomból az említés szintjén: Andrásfalvy–Vargyas (szerk.) 2009. kötet, különösen: Andrásfalvy 2009. 9–20., Ifj. Bartha 1996. 33–79., R. Várkonyi 1992., R. Várkonyi (szerk.) 2000., Esettanulmányként: Karancsi–Mucsi 1999. 1140–1147., Gaálóvá–Karancsi 2007. 303–312., Frisnyák 2009. 145–162., Konkolyiné Gyúró 1990., Viga 1996a. 271–283.

³⁰ Balogh 1965. I. 375–393., Kazimir 1973. 25–28., Orosz 1979. 1053–1054.

³¹ Rónai 1993. 236–237. A termelvényről részletezően lásd még: 238–288.

³² Összegzően: Boros 1999., Boros 2007., Égető 2001. 527–539., A szlovákság szőlő- és borkultúrájáról: Drábiková 1989.

³³ Bali 2005.

³⁴ Vö. Égető 2001. 527–528.

szempontjából ennek részben azért van különös jelentősége, mert a borforgalom históriájából a kutatások által feltárt rendkívül sok adatot e paraszti szőlőkultúra „fölöttinek”, azt kiegészítőnek kell tartanunk, viszont a felföldi földesúr távolabbi, délebbre fekvő tájakon művelt szőlőjében kapáló, szüretelő, vagy annak borát szekerező jobbágy-paraszt – robotoló vagy bér munkás – tevékenységét a tájak eltérő gazdasági adottságait kiegyenlítő általános jelenségnek. A 18–19. századi borfuvarozásról szóló gazdag adatanyagot is elsősorban a tájak közötti gazdasági kapcsolatok közvetítőjének gondolom, de nem elfeledve, hogy ez a történeti borvidékeken és azok táji környezetében – a robotteher mellett, egyre inkább helyette – a bortermelő üzemek hasznának egyfajta kifelé „gyűrűzéseként” értelmezhető. A szekeres borszállítók – megengedem, inkább kényszerből, ahogyan gazdasági és társadalmi, ill. kulturális kényszer bizonyos értelemben az ember minden tevékenysége³⁵ –, egy sajátos tevékenységi formát alakítottak ki, amely bekapcsolta őket a borforgalom nagy amplitúdójú kapcsolatrendszerébe.

A bor kereskedelmi forgalmának filoxéra előtti állapota arra utal, hogy a kiemelkedő gazdasági jelentőségű, ún. történelmi borvidékek mellett, egy sor más térségben művelték a szőlőt és fogyasztották annak borát, de nem ritkán kereskedtek is a másodlagos jelentőségű bortermő tájak produktumával. A 19. század derekának statisztikai adatai azt mutatják, hogy – az északi és keleti peremvidékek kivételével – a Kárpát-medencében mindenütt termeltek bort, ami részben az önellátás, részben a lokális csere szolgálatában állhatott.³⁶ A belső borforgalom területi jellemzői arra is utalnak, hogy az egyébként is drága tokaj-hegyaljai bornak miért dominált a nemzetközi forgalma, s miért volt másodlagos ahhoz képest a belföldi kereskedelme.³⁷

Magyarország Európa bortermelő övezetének északkeleti csücskében helyezkedik el, a Felföld területét pedig a bortermelés északi határának vonala osztja ketté. Ez azt is jelenti, hogy a történeti Magyarország északi területein a növényföldrajzi viszonyok, a gazdálkodás struktúrája, s a szőlőtermesztés és a borforgalom gazdasági és társadalmi feltételei különböző lehetőségeket teremtettek az itt élő népcsoportok számára. A térség borának kétirányú forgalmával kell számolnunk. Észak felé vákuumot teremtett, hogy a szőlő művelésének északi határa a magyar nyelvhatáron belül maradt: Hont és Nógrád vármegyékben kicsit délebbre szorult, Gömörben északabbra haladt, Nagybalog

³⁵ Szilágyi 2000a. 855–856.

³⁶ Égető 2001. 537. 14. térkép, Vö. Viga 1990. 96–100.

³⁷ Tokaj-Hegyalja megkülönböztetett jelentőségéhez: Balassa 1991., Orosz 1995. 16–113.

– Sajógömör vonaláig, majd hiányzik a Rozsnyói-medencéből és a Csermosnya-völgyből, aztán a Torna völgyén át Szepsi és Kassa felé húzódott.³⁸ A növényföldrajzi zóna tehát szinte változtathatatlan határt jelentett: tőle északra felvevő volt a népesség a borvidékek italára. De felvevő volt az Alföld, jobbára késői borkultúrával rendelkező térsége is, igaz, nem elsősorban a minőségi borra, hanem a hegyláb vidék (Nógrád, Hont, a Mátraalja, Bükkalja) borára.

A termőhelyi adottságok, a borkultúra tradíciója és fejlődése, nem utolsósorban a mindezzel összefüggésben formálódó gazdaság és társadalom azonban egészen eltérő formációkat hozott létre. Ennek csúcán Tokaj-Hegyalja állt, amihez képest a Felföld bortermelő tájai másodlagos gazdasági szereppel bírtak.³⁹ De nézzünk előbb egy más-fajta adottságú térséget, a nem éppen a boráról elhíresült *Bars* vármegyét, hogy 18–19. századi történetében hogyan jelent meg a bor!

A török korban a fagyérzékeny szőlő a 48. szélességi fokig nyomult a Felföld területén, s különösen a Garam völgyének falvaiban tett szert gazdasági szerepre.⁴⁰ *Aha* lakosainak 350 kapás szőleje volt az 1770-es években, *Hölvénynek* 250, *Tildnek* 300, *Verebély* népének 107 kapás, de *Csiffár*, *Fakóvezekény*, *Feketekelecsény*, *Garamapáti*, *Kisbelleg*, *Kisgyőröd és Nagygyőröd*, *Kislót*, *Nagylót*, *Szencse*, *Tild*, *Újbars*, *Valkóc* és még közel harminc település a határában levő szőlő jelentőségét említi bevallásában. *Szentbenedek* jobbágjai egyenesen megfogalmazták, hogy a határukban híres szőlők vannak, s abból van mindannyiuk megélhetése.⁴¹ *Garamújfalu* bevallása szerint, szőlejük – a szomszédos falvakéhoz hasonlóan – nagyon jól termett. *Csejkő* jobbágy-parasztjai nagy, tágas szőlőt műveltek, s a bort is jó áron adták el. Ugyanakkor *Garamvezekényben* nem volt szőlő, *Tolmács* népe pedig a *szomszéd határoiban* tartott szőlőt. *Zavada* bortermelői minden hetedik hordójukkal a földesúrnak tartoztak. *Ebedec* bevallása jó borokról tett említést, *Csejkő* jó áron eladható borát néhány évtized múltán *Fényes Elek* kapás bornak minősítette.⁴² *Kisgyőröd* különösen jó, *Kiskoszmály* kiváltképpen jó borokat említett az investigatióban, *Fakóvezekény* olyan szőlőt, ami *nem a legrosszabb borokat* adja, *Kovácsi* és *Lédec* közepes bort termő szőlőkről tett említést,

³⁸ Paládi-Kovács 1984. 64.

³⁹ A téma könyvtáryi irodalmából: Frisnyák 2009c. 185–186., Legújabb: Beluszky 2009. 13–26., Boros 2009. 27–44.

⁴⁰ Prinz–Teleki é. n. II. 238.

⁴¹ Fényes 1851. IV. 94., Udvari 1994. 99.

⁴² Fényes 1851. I. 206.

azt meg aztán végképp csak találgatni tudjuk, hogy a *garampodluzsániak* által említett *jó és különös bort termő szőlő* milyen minőséget adhatott.

A 18–19. századi robotszolgáltatásban is jelentős részt kapott a szőlőmunka, a munkaigényes szőlő a napszámosmunka és az időszakos munkaerő-vándorlás meghajtója is volt. *Töhöl* lakói – jóllehet a szőlő saját határukban volt – *hetedik akó* dézsmát voltak kötelesek adni uruknak. *Alsópél* jobbágysai minden fertály szőlő után 16 denár *barázdapénz* megfizetésére voltak kötelezettek. A *taszáriak* a szőlőmetszés munkáját összesen 3 Ft 20 denár fizetésével váltották meg. Több helyről van adat arra, hogy a bor pincébe való *letétele* is jobbágyok segítségével történt. A gyalogos *szőlőrobot* mellett, jelentős mennyiségű igás robotot igényelt a földesúr borának fuvarozása is. Például *Keremcse* fogatosai a Gömör megyei *Ribnikből* (*Garam*)*Szentkeresztre* szállították az uraság borát. *Aha* szekeres jobbágysai *Párkányból* (Esztergom vm.) a Nyitra megyei *Nagycéténybe* szállították szüret előtt az üres hordókat, majd az uraság vörösborát.

A *korcsmáltatás* olykor azon településeken is szabad volt, ahol nem volt szőlő, s nem termett bor (*Kisbelleg, Lekér, Nagylovcsa, Zseliz*), másutt viszont annak ellenére nem engedte a földesúr a korcsmát, hogy a falunak volt szőleje (*Nemcsény*). *Nemesoroszi*ban például hat forintot volt köteles az fizetni, aki az uraság korcsmáján kívül, más uraság bormérésére ment. Jellemzően *Szent Mihálytól újévig*, másutt *karácsonyig* volt a borkimérés joga, de például *Garamújfalunak* egész évben, *Kiskoszmálynak* és *Nagykoszmálynak*, valamint *Ladánynak* fél évig, *Lukács-naptól Szent Györgyig* volt korcsmája. Az utóbbi helyen az év másik felére 45 forintért árendálták a földesúrtól a korcsmát, *Keszi* lakosai egész évre megváltották azt.

Feltűnő azonban, hogy miközben a borkimérés rendje roppant szigorú, a *pálinka korcsma* jószerével minden Bars megyei faluban szabad volt egész évben, s a földesúr több településen a három vagy hat hónapos bor-korcsma jogát saját pálinkájának és sörének a kiméréséért adta árendába. *Aranyosmarót* paraszti vallomása egyenesen arról szól, hogy egész évben működő pálinka korcsmájuk számára a földesúrtól évente 16 akó pálinkát vettek át, hogy *vidéki ne árulhasson pálinkát vásár idején*.

A dolog néprajzi problematikája okán, itt utalok Bars sörfőzésének és -fogyasztásának forrásunkban felbukkanó említéseire is. Jóllehet az adatok száma kevés, de mivel a sörfőzde működésére csak szlovák falvakban van adat (*Keremcse, Koszorin, Magospart*), a magyar lakta települések bevallásaiban inkább a földesúri sörfőzdénél

végzett gyalogmunka, ill. a sörárpa és a sör fuvarozása szerepel (pl. *Lédec*), megerősítve látjuk azt a közhelynek számító történeti-néprajzi megállapítást, hogy a felföldi magyarság inkább borivó, a Magas-Felföld szlováksága pedig inkább sörivó volt.⁴³ (Nem vonnám ebbe a körbe a pálinka fogyasztását, aminek elterjedése sokkal inkább az élvezeti cikkekre jellemző rendező elvek mentén megfigyelhető, semmint az általánosan fogyasztott boré, ill. söré. Ez nem változtat persze azon, hogy a Kárpát-medence északi és keleti peremvidékének nemzetiségei inkább pálinkafogyasztók voltak, s nem borivók.⁴⁴ Igazolni nem tudom, de úgy gondolom, hogy a pálinka az ivóvízzel jól ellátott peremterületek itala volt.)

A filoxéra előtt a Selmeczi-hegység délnyugati lábánál még iható bor termett tehát: *Garamszőlős*, *Csejkő*, *Garamszentbenedek* népe a 18. században kereskedett is a borával. A 18. század derekán Bars vármegyén belül is számottevő forgalom zajlott, de például *Garamapáti* népe *Budáról* és *Esztergomból* *Nagyszombatba* és *Garamszentbenedekre* szekerezett a borral.⁴⁵ *Zólyom* vármegye bort Nógrád, Hont, Bars és Pest megyéből szerzett be a 18–19. században, de utazott tengelyen a *Bódva völgye*, *Észak-Borsod* bora is az *Edelény* és *Szirák* környékén munkát vállaló zólyomi szekeresek révén: Borsodba zsindelyt, lécet és más faárut vittek, s hazafelé kerekeztek a boroshordókkal (Hajnik, Nagyrét, Kovacsova).⁴⁶

Kishont vármegye fuvarosai is szerepet kaptak a 18–19. században a borvidékek javainak forgalmában. Kishont nemesei között is akadtak extraneus birtokosok Tokaj-Hegyalján, akiknek a jobbágysai nem csak a szőlőterület megmunkálásában kaptak szerepet (Mád, Tállya, Keresztúr), de a borfuvarozásban is.⁴⁷ De robotszolgálatba jártak a kishonti jobbágysai *Sajószentpéterre* (Tóthegymeg, Fűrész népe), ill. *Alacska* és *Pálfala* szőlőibe is (Kokova és Klenóc lakosai). A kokovaiak bort fuvaroztak Kishontba Heves megyéből is: a 18. századi források *Gyöngyös*, *Eger* és *Tarnaörs* borának forgalmáról szólnak.

A 18–19. században – a leírások szerint – Nógrád megyéből *Szirák*, *Rád*, *Kosd*, *Ecseg* és a Hont megyei *Nagymaros* borával is folyt a kereskedés,⁴⁸ s már a múlt szá-

⁴³ Paládi-Kovács 1994. 24.

⁴⁴ Égető 2001. 527.

⁴⁵ Udvari 1994. 99.

⁴⁶ Fényes 1847. II. 163–164., Faragó 1973. 91.

⁴⁷ Udvari 1988. 48–61.

⁴⁸ Radványi 1711–1716., Magda 1819. 253.

zadból tudunk arról, hogy Kecskemét környékéről a könnyű borokat Nógrád megyébe fuvarozták.⁴⁹

Jelentős távolságra fuvarozták el az egri bort is. Lengyel kereskedők nagy tételben szállították Lengyelországba.⁵⁰ Kisebb volumenű kereskedés folyt – a Mátra-vidék és Szolnok megye felé – a Gyöngyös környéki szőlők bortermésével is, ám ez elsősorban alkalmi fuvarokat jelentett.

Tornán és Szepsiben szintén éltek borkereskedők. Szepsiben a régi házak pincéi nem az udvarra, hanem az utcára nyíltak. Paládi-Kovács Attila szerint ez az építési mód még abból az időből maradt fent, amikor a település borkereskedelme virágzott. De nem csak saját termésével kereskedett Torna megye, hanem jelentős – a 16–17. századtól fellendülő – tranzit forgalmat bonyolított Tokaj-Hegyalja borával is.⁵¹

Gazdasági jelentőségének és a régió túlmutató szerepkörének megfelelően, évszázadokon át a Tokaj-Hegyalja borával zajló kereskedelem integrálta leginkább a szomszédos térségek népét, hasonlóan a történeti borvidék kétkezi munkája által akkumulált népcsoportokhoz. Történetük és műveltségük azt igazolja, hogy Tokaj-Hegyalja és a tokaji bor a térség domináns gazdasági, társadalmi és kulturális szervező ereje volt.⁵² Sáros vármegyéből is Tokaj-Hegyaljára vonzották a kétkezi munkaerőt a szőlő talajmunkái és a szüretet. *Hrabovcsik* és *Kurimka* bevallása meg is nevezi a Hegyalján végzett munkát, de bizonyos, hogy több település munkaerejével is számolnunk kell. *Bél Mátyás* 1730 táján így fogalmazott Tokaj-Hegyalja szőlői kapcsán: „Az itt dolgozók nagyrészt magyarok, de szlovákokat, ruszinokat és lengyeleket is bebocsátanak a maguk szőlőművelő közösségeibe, minden munkát együttesen végeznek.”⁵³ A nagybirtokosok is rendre elküldték jobbágyaikat a hegyaljai szüretre, s nem kizárt, hogy a 19. század elején már jelentős számú Sáros megyei extraneus birtokosnak is lehetett szerepe a felföldi vándormunkások Tokaj-Hegyaljára való közvetítésében.⁵⁴

A bor szállítása részét képezte a földesúri szolgáltatásnak is, ám – főleg a hegyaljai bor – értékesítésének a 15–16. századból fejlett szervezete volt. A Hegyalja kitűnő minőségű borát a Felföld – főleg a *Szepesség* – vásárhelyein keresztül szállították észak

⁴⁹ Sztudinka 1911. 22–23.

⁵⁰ Bakos 1969. 32.

⁵¹ Sziklay-Borovszky 1896. 351., Vö. Paládi-Kovács 1999. 345., Udvari 1990. 38–47.

⁵² Balassa 1991., Udvari 1988., Udvari 1989. 102–115.

⁵³ Bél 1984. 404., Vö. Balassa 1991. 261–286., Udvari 1988. 48–60.

⁵⁴ Makkai 1954. 98–134.

felé *Lengyelországba*. A 16. századtól *Kassa*, *Bártfa* és *Eperjes* vette át a közvetítő kereskedelmet,⁵⁵ ám – hasonlóan a görög-macedón, lengyel, később zsidó borkereskedők által megvásároltakhoz – bor igen jelentős részét zempléni fuvarosok szállították el. A 18. századi investigációkban Zemplén mintegy 20 szlovák és ruszin településének lakói vallották, hogy borfuvarozással keretnek pénzt; a fuvaroztatók általában lengyel kereskedők voltak. Tudunk olyanról is, hogy az említett zempléni szlovákok és ruszinok bort fuvaroznak Lengyelországba, onnan pedig *vásznat* visznek Debrecenbe.⁵⁶

Tokaj-Hegyalja szerepe azonban túlmutat a térségének társadalmát és műveltségét évszázadokon keresztül formáló szőlő és bor jelentőségén. Földrajzi helyzete, a Tisza és a szárazföldi utak hatása – még a 18–19. században is – három történelmi nagyrégió, az Alföld, Erdély és a Felföld javainak, tudásának és népeinek közvetítőjévé tette.⁵⁷ A *márkanévként* megjelenő tokaji bor évszázadok és generációk örökségét egyesítette egy karakteres történeti táj műveltségének jellegében.

3. Egy nélkülözhetetlen ásvány: a só forgalmához

A sóbányászat és -kereskedelem az Árpád-kortól jobbra az uralkodók kezén volt ugyan, s forgalmát jól szervezett hivatali hálózat révén bonyolította a kincstár, a szállítást azonban részben erre szakosodott csoportok, még inkább jobbágy-paraszt fuvarosok végezték.

A vízen és a kereken való szállítás együttműködése egyértelműen megrajzolható a történetileg jól adatolt sószállítás példáján. *Magda Pál* szerint a 19. század elején Magyarország éves sófogyasztása 1 300 000 mázsa lehetett. A termelés zömét adó *Máramaros* és *Sóvár* (Sáros vm.) bányáinak, ill. üzemeinek termelését számtalan környékbeli – ruszin és szlovák – fuvaros szállította *Huszt*, *Munkács*, *Nagykároly* és a tiszai kikötők, ill. *Dél-Zemplén* és *Abauj* felé. Máramaros sója és fája a vármegye jobbágysági sajátos létformájának kialakulásához járult hozzá. Már a 16–17. században is részt vettek szatmári és tiszaháti emberek a máramarosi só Nógrád és Hont irányába való szállításában, a sóvári, nagytárcányi és tokaji sóházak körül ugyancsak fuvarosok százai végeztek bérfuvarozást. (I. Rákóczi György 1646-ban – a Karcsa medrét is felhasználva – csatornát ásatott Nagytárcány és Tokaj között a só biztonságos és gyors szállítása érde-

⁵⁵ Komoróczy 1944.; Paládi-Kovács 1984. 64.; Dankó 1979. 270.

⁵⁶ Udvari 1988.

⁵⁷ Beluszky 2009. 13–26.

kében.⁵⁸⁾ Hasonlóan működtek közre a szekeresek a tiszai kikötőkbe vízen érkező só továbbszállításában. De lengyelországi só is utazott a magyar Alföld felé szlovák tutajosok közvetítésével. *Dombrádi* emberek is tutajosnak álltak, és sót szállítottak *Naményba, Tárkányba, Tokajba*.⁵⁹

Évszázadokon át munkát adott a fuvarosságnak a só szállítása. A sós szekerek nagy távolságot bejártak fontos rakományukkal, útjuk a folyóvízi kikötők és a kincstári sóházak, sóraktárak között zajlott. A korábbi áttekintésemhez képest,⁶⁰ – elsősorban *Takács Péter* és *Udvari István* tanulmányai révén – ma már lényegesen árnyaltabb képünk van Északkelet-Magyarország sógazdálkodásáról és az ahhoz kapcsolódó szállításról és kereskedelemről is. Megfogalmazható, hogy a Kelet- és Északkelet-Magyarországot sóval ellátó bányák és a sót elosztó kincstári raktárak – közvetlenül vagy közvetve – jószerevel a térség valamennyi vármegyéjéből foglalkoztattak fuvarosokat: részben kamarai sószállítókat, részben úrdolgában fuvarozó jobbágy-parasztokat, részben pedig ebből (is) élő bérfuvaros réteget. 1772-ben, amikor a Mária Terézia-féle úrbérrendezés a végéhez közeledett, a Magyar Kamarához tartozó sóhivatalok 66 nagyobb sólerakó helyet (sóházat) tartottak számon, amelyek közül többnek „filiája” is volt. (*Nagytárkányban* [Zemplén vm.] 2003-ban készült el a 18. századi, barokk jegyeket mutató sóház rekonstrukciója, ami az újkori sóforgalom folyamatáról is informál. Tokaj ma ugyancsak látható, hasonló sóháza nagyobbrészt rekonstrukció.) Ezekbe a sóházakba és filiáikba három bányaközpontból jutott só: Máramaros vármegyében működött *Bocskó*, *Rónaszék* és *Sándorfalva*, Sáros megyében pedig *Sóvár*.⁶¹ A 19. században – a Kamara által betelepített máramarosi németek – *Kerekhegyen*, *Szlatina* és *Akna-Suhatag* bányáiban is termelték a nélkülözhetetlen fehér ásványkincset.⁶² A máramarosi sót a vasút kiépítése előtt a *Nagyág*, a *Tereszva*, a *Talabor* és a *Tisza* vize hordta a hátán a főleg ruszin *tutajosok*, *talphajósok* egyszerű szállítóeszközein. *Hodinka Antal* szerint a legügyesebb sószállítók *Majdánka* (Holyatin) lakói közül kerültek ki, de az említett folyók mentén megtelepült máramarosi falvak mindegyike tutajozott, szállítva a só mellett fát,

⁵⁸ Boros 2008. 307.

⁵⁹ Összegzően: Viga 1990. 63–64. A máramarosi jobbágyság létformájához: Takács–Udvari 1997. 241–249., Boros 2008. 310.

⁶⁰ Viga 1990. 63–64.

⁶¹ A sóházakról és sóutakról fennmaradt térkép (Papp-Váry–Hrenkó 1989. 124.) adatait feldolgozta: Takács – Udvari 1993. 306–308. Nem foglalkozom itt most – a térkép tanúságai szerint – Erdélyből a Szamoson és a Maroson, de szekereken is érkező só forgalmával.

⁶² Takács–Udvari 1993. 310.

zsindelyt, deszkát és számos egyéb holmit is.⁶³ A szeszélyes vízi úton közlekedő sórakomány fontosabb kikötője és elosztóhelye *Vásárosnamény, Tokaj, Szolnok* és *Szeged* volt, ahonnan szekeresek szállították azt tovább.

A só szállításának az Árpád-kortól megszerveződött útvonalai voltak, amelyek együtt fejlődtek mind a településhálózattal, mind a kincstári sókereskedelemmel. Ennek gócpontjai a folyók mentén helyezkedtek el, s fokozatosan hálóztták be a távolabbi térségeket, alakítva az érintett jobbágy-paraszti társadalom létformáját is. Csupán utalok arra, hogy *Zemplén* – a Bodroghöz és Tokaj-Hegyalja települései is Tárkányból és Sóvárról szereztek be a szükségletüket –, *Sáros, Szepes, Abaúj* – mindhárom Sóvár központtal –, *Gömör* és *Torna* vármegye települései egyaránt jelentős számban vállaltak feladatot a Felföld sóval való ellátásában.⁶⁴ Például a sárosi települések közül a 18. század 70-es éveiben mintegy másfél tucat vallotta, hogy *Tokajból Sóvárra*, és/vagy *Sóvár*ról a szepességi *Smizsanyba* (Szepessümeg) sót fuvaroztak, de vélhetően szerepet kaptak a térség többi sóraktára, ill. só elosztóhelye körül is (*Tarca, Palocsa, Bártfa, Alsóorlich, Klyusó, Lyubotin, Kassa, Késmárk, Szepesófalú* és *Lubló*). A térség sóforgalmának másutt is hangsúlyozott gazdasági és interkulturális vonatkozásai mellett, külön is utalni kell arra, hogy egyes Sáros megyei falvak fuvarosai (*Pusztamező, Ujak, Lipnik, Gromos*) Lengyelország felé is továbbították a máramarosi sót: a Poprád vizéhez fuvarozták, ami aztán tutajon úszott be a vízválasztó északi oldalán, télen pedig bizonyára a befagyott folyó jegén keltek át a megrakott szekerek. *Máté* (Matiszova) bevallásában az szerepel, hogy sót az *új országba* szállítottak, vagyis a korábban elzalogosított, Lengyelországtól 1770-ben visszacsatolt területre.⁶⁵

Ez a tömeges forgalom nem csak szervezett formája és a népesség megélhetésére gyakorolt hatása miatt tanulságos természetesen, hanem a táji kapcsolatok rendjét formáló szerepe miatt is. Mindez vélhetően egyéb javak forgalmát is érintette, befolyásolta az időszakos vándorlásokat és a szállítás egész infrastruktúráját, s rendszerként éltette az érintkező tájak kapcsolatait.⁶⁶ De tekintettel kell lennünk rá a fogatolási módok és a szállítóeszközök térségi históriájának egy szóba jöhető formálója, egységesítőjeként is.

⁶³ Hodinka 1992. 97–102. Vö.: Takács–Udvari 1993. 304.

⁶⁴ Takács–Udvari 1993. 311–312., Sáros vármegye jobbágnépének 18. századi tokaj-hegyaljai útjaihoz: Udvari 1992. 304–312., Gömör vármegye mintegy ötven települése fuvarozott sót rendszeresen Tokajból a 18. század végén. Vö. Havassy 2001. 203.

⁶⁵ Divéky 1929. 49–53.

⁶⁶ Összegzően: Takács–Udvari 1993. 313–323.

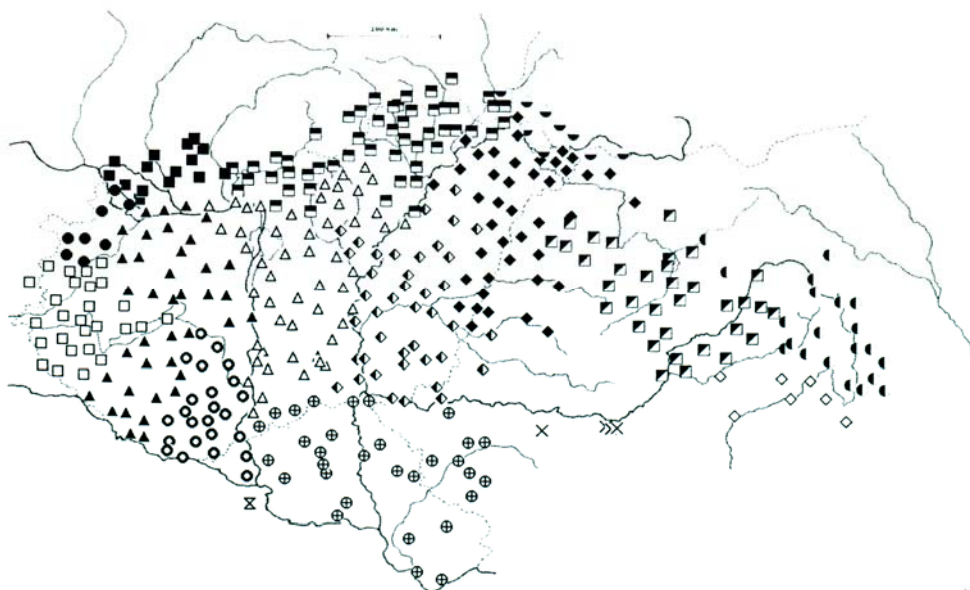
VII. ÖSSZEGZÉS

A nagytáji kapcsolatok másfél századának történeti-néprajzi tanulságai

Mivel disszertációm egyes fejezetei – az anyag feltárása mellett – az értelmezést, a tanulságok megvonását is célul tűzték, ezen a helyen csupán néhány általánosabb összefüggés, következtetés megfogalmazására vállalkozom.¹

A történettudomány különféle szakterületei csakúgy, mint a történeti néprajz azt igazolják, hogy a Kárpát-medence területén a különféle népek, népcsoportok közötti gazdasági – és a hozzájuk kapcsolódó társadalmi és kulturális – érintkezések a térségnek nem csupán formálói, de jellemzői is voltak. Ennek alapjait – más térségek hasonlóan tagolt térszíneihez és csoportjaihoz hasonlóan – a táji adottságokhoz alkalmazkodó ember tevékenységében, az életmódja és műveltsége egészében pedig a *teljességre törekvésében* kell keresnünk. A kontinuitás feltételezése nélkül, térségünk középkor előtti állapotára is vissza kell pillantanunk e probléma kapcsán. A história számos ténye igazolta, hogy a Kárpát-medencében a különféle embercsoportok kapcsolatot találtak egymással már az etnoszok kialakulása előtt is. Átadták egymásnak bizonyos javaikat: gondoljunk például az őskor kontinentális méretű obszidián-kereskedelmére, a tengeri és édesvízi kagylók több száz kilométeres forgalmára, később a különböző fémfegyverek kereskedelmére. Fontosabb azonban a feudális korra utalnunk, s nem csupán a gyarmatáruk, az újvilági kultúrnövények és élvezeti cikkek gyors elterjedése, akár a ma sokak által avítnak tartott könyvnyomtatás kiteljesedése okán. Inkább azért, mert a történeti néprajz által vizsgálható tájak közötti gazdasági kapcsolatok, népi érintkezések a feudális termelés rendjének regionális változataiba ágyazottak voltak, s a gazdaság, a társadalom, ill. a kultúra kutatója annak töredékeiből rekonstruálhat „megelőző állapotokat”, vagy annak polgárosodás/polgárosulás időszakában lezajló átalakulását ragadhatja meg. Vagyis a tájak, népcsoportok közötti hagyományos kapcsolatok átrendeződésének folyamatát.

¹ Mivel a disszertáció előző fejezeteit bőségesen adatoltam, itt csak a legfontosabb, főleg a másutt még nem citált irodalomra hivatkozom.

12. kép. Az agrárregiók övezetes tagolódása, 1910. (Borsos 2010. nyomán)

A más nyelvet beszélő, más életmódot folytató, termelőtevékenységükkel speciális javakat produkáló, legalább részleteiben vagy szerkezetében más kultúrájú csoportok érintkezése a műveltségük egyik legfőbb jellemzője volt. Az európai középkorban, részben a termelés színvonala és tájilag eltérő nivója, részben a társadalmi és területi munkamegosztás következtében ezeknek a csoportoknak az érintkezését nem gátolta meg, hogy más etnikumhoz tartoztak. A feudális kor paraszti társadalmában csakúgy, mint a polgárosodás időszakában, a gazdasági kapcsolatok túlmutattak az egyes népeken. Ennek egyik fő oka a geográfiai meghatározottságuk: Közép- és Kelet-Európa területére különösen igaz, hogy az egyes népeket gyakran markáns természeti, legalább növényföldrajzi zónák érintkezési vonala választotta el egymástól, s ezzel is magyarázható, hogy különösképpen a marginális helyzetű csoportok életének és műveltségének közönséges része volt a más etnikumhoz tartozókkal való találkozás.

A magyarság története és népi kultúrája szempontjából a népi kapcsolatok problematikája a tudományos érdeklődés kezdeteitől meghatározó jelentőségű volt. Azzá tette részben az eredet, az őstörténet iránti érdeklődés, valamint – gyakran az előzővel szembe is állítva – a Kárpát-medencében megtelepedett magyarságot ért különféle *népi hatások* szerepének hangsúlyozása. Az egyik tehát a magyar népi műveltség keleti hozadékának problematikája, a másik pedig az új környezetbe való beilleszkedés kérdése. Az életmódban ez többször is az ázsiai, nomád hozadék és az európai, hangsúlyosan

idegen hatás szembeállításában tükröződött. A magyarság és/vagy európaiság dilemma egyáltalán nem új keletű, s abban a különböző népek hatása és példája egyaránt tükröződik. A kutatás ebben is hierarchizált: vannak a művelődés története szempontjából pozitívnak, előremutatónak vélt népi hatások, s vannak másodlagosak, amelyek semmiképp nem jelentek meg egy nép életminőségét, kulturális színvonalát előrevivő értelemben.

A népek közötti kapcsolatok nem értelmezhetők a konkrét hely, konkrét találkozási alkalmak, az ismétlődő érintkezések nélkül, s azok megragadható tárgyi, megérthető szellemi javakban, ideológiákban valósultak meg, közvetítőjük, létrehozójuk pedig ugyancsak konkrét csoport, réteg, személy volt, akiknek a szerepe az ismétlődő eseteket/eseményeket rögzítő forrásokban, s az azokból létrehozható történeti folyamatrajzokban írható le. A kultúra vizsgálatának alapvető problémáját jelenti a műveltségi elemek – történeti folyamatot is tükröző – elterjedése, azok átadásának-átvételének működése a különféle kulturális arculatot mutató, különösen is az eltérő nyelvet beszélő csoportok között. Mindez sugallja, hogy leképezhetők ugyan az ezeket létrehozó érintkezések, kapcsolatok népek szintjére, a valóságban azonban egyes tájak, regionális csoportok vagy társadalmi rétegek kapcsolatáról van szó. Voltak persze tanult sztereotípiák, öröklött vélekedések más népekről, ezek létrejöttében és elterjedésében azonban ugyancsak kimutatható a létrehozók és elterjesztők szerepe, függetlenül attól, hogy azok vélekedése öröklött, tanult vagy empirikus benyomásokon nyugodott. Még az egymás mellett élő, akár együtt élő etnikumok érintkezései sem *népek közötti* kapcsolatként jelentek meg elsősorban, hanem a munka, természettől elvett vagy megtermelt javak, tárgyak, eszközök, vagy a hit, a vallás, a nyelv hasonlóságának vagy másságának lokális megnyilatkozásaként, amelyeket karakteresen a polgári nemzetté válás összetett folyamata transzformált *népek* viszonyává. Bár a kultúra kutatója a *másságot* – ma amúgy is frekvenciát fogalom a társadalom kutatásában és működésében –, az egymástól különböző kulturális jegyeket figyeli meg előszeretettel, de a közös tájhaza, az azonos földrajzi feltételekhez való alkalmazkodás igen sok hasonló vonást eredményezett a különböző etnikumok műveltségében is, nem is említve a polgárosodással, modernizációval járó uniformizálódás számos tényét.

Ha a Kárpát-medence geográfiai térszerkezetét és etnikai arculatát egymásra vetítjük, akkor nem kétséges, hogy a népi kapcsolatok alapját az eltérő adottságú tájak népé-

nek differenciált életmódja, s azok sajátos gazdasági szimbiózisa jelentette. A szóban forgó térség éppen a népi kultúra hagyományosnak vélt, s forrásokban is leginkább megragadható időszakában, a török kiűzését követően egy impérium része volt egészen a trianoni határok megvonásáig. A *Felföld* kutatásaimban nagyobb területet jelent annál, mint ahogyan azt a magyar néprajz általában vizsgálja: korábbi szakirodalmunkban a magyar Alföld északi pereme és a (változó) magyar nyelvhatár közé eső, nyugaton a Garam és a Duna, keleten pedig a Hernád-völgy és az Eperjes-Tokaji-hegylánc által határolt területet jelentette. Közismert ugyanakkor, hogy a térség déli, döntően magyarok lakta területének gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése összefüggött az északi rész – Kárpátok határolta – zónájában élő német és szláv csoportok történetével.² Elsősorban *Paládi-Kovács Attila* tanulmányai igazolták, hogy a földrajzi feltételek kistáji tagoltsága, és a hozzájuk alkalmazkodó műveltségi csoportok kiterjedése számos vonatkozásban egybeesett, s a műveltség zonális szerkezete sok tekintetben párhuzamos volt a geográfiai szerkezettel. Másrészt viszont a térségben a nyelvhatár soha nem etnikai határ, s a Felföld „népi kultúrái” között nincsenek éles határok, egyáltalán, a különböző etnikumok „népi kultúrái” valószínűleg nem is népek, nemzetek, etnikumok nyelvi kiterjedése mentén körvonalazódtak.³ Bár a hagyományos materiális kultúrában éppen úgy, mint a szellemiekben kimutat a kutatás „felföldi” vonásokat, az nem felejtendő el, hogy a térségben évszázadokon át erőteljes etnikai folyamatok zajlottak, s hogy mind a két dominánssá váló etnikum, a szlovák és a magyar is sok generációs asszimilációs változásokat tudhat maga mögött. A nagyrégióban máig nem zárult le a különböző népek fejlődésének története (ruszinok és szlovákok, szlovákok és magyarok). Bár disszertációm elsősorban a táj és a kultúrában élő népcsoportok változó viszonyát, hangsúlyosan a különféle létformák gazdasági kapcsolatait taglalja, az előzőekben vázolt etnikai és kulturális összefüggésrendszer témám állandó háttérét képezi. Az etnikai és kulturális folyamatokat a gazdasági kapcsolatok elválaszthatatlan kísérőjének gondolom, s hogy – más tényezők mellett – a különböző népcsoportok gazdasági érintkezései mindig magukban hordozták a műveltségi hatások lehetőségét is.

² Összegzően: Kósa 1990. 287. A Felföld déli sávját általánosan Északi-középhegység néven említi a szakirodalom 1947 óta. Hevesi Attila – elsősorban Prinz Gyula nyomán – a *Mátraerdő* tájfogalom felújításán fáradozik. Vö. Hevesi 2007. 43–48.

³ Paládi-Kovács 1984. 61–73., Paládi-Kovács 1994., Vilkuna 1975. 752–760., A térségről összegzően: Liszka 2002. 111–156.

A Kárpát-medence vizsgált térségében a sík vidéki, a dombsági és a hegyvidéki zónák népcsoportjainak kontaktusa, s együttműködésük harmóniája szinte *toposza* az egy birodalom részeként békésen együtt élő népek Trianon előtti állapotának. Amennyire disszertációm különböző fejezetei megerősítik a tájak közötti gazdasági, népi kapcsolatokat, olyan módon figyelmeztetnek arra is, hogy a regionális kapcsolatok organikus működését természeti, gazdasági, politikai, kulturális tényezők befolyásolták. A távlatos kép a rendszer finomszerkezetében szervesült, s történeti folyamatokat egyesített, de nem hordozott egyenlő esélyeket. A különböző népcsoportok migrációja, időszakos munkásvándorlása, akár nyelv- és kultúraváltozása a gazdasági és társadalmi folyamatok korrekcióját is jelentette, a mindenkori lehetőségekhez mérten. Sem a természeti-ökológiai feltételeket, sem azok változását nem lehet automatikusan konvertálni az emberi létformák és a műveltség állapotának értelmezésére. Mindez persze nem írja felül távlatos evidenciák igazságát,⁴ de a részletek – gazdasági és társadalmi – összefüggéseinek megrajzolására figyelmeztet. Ennek ma különösen nagy jelentősége van, hiszen érezhető a nosztalgia az Osztrák–Magyar Monarchia időszakának gazdasági és kulturális felemelkedése iránt, ami azonban öröklött és létrehozott térségi és társadalmi egyenlőtlenségek, ellentmondások hordozója volt.

A peremterületek felé haladva, a szántóföldek termőhelyi adottsága romlott, csökkent a földek értéke, mind nagyobb szerephez jutott az erdő a települések határában, s a meglevő földek is egyre nehezebben voltak művelhetők, és fokozottan veszélyeztette azokat a talaj eróziója is. Mindez, s számos egyéb, lokális tényező a mezőgazdálkodás mellett sokféle kézműves tevékenységre ösztönözte a domb- és hegyvidék népességét. Jóllehet, a mostoha adottságú tájakon is szemtermelésre törekedett a parasztüzem, amely – különböző szinten – sokféle tevékenységet folytatott. Ha helyben, vagy a közelben munkát vállalva tavasztól ősziig a mezőgazdaság foglalkoztatta, akkor ősztől tavaszig erdőt irtott, fát közelített, fuvart vállalt, vagy fát faragott. Ha saját földje csak kevesebb munkát adott – pl. az Alacsony-Kárpátok jobbára szénatermő területein –, akkor nyáron 2–4 hétre aratást vagy/és cséplést vállalt a sík vidéken, egyébként erdőn, vagy ipari

⁴ „A gazdasági harmónia jellemző adata, hogy a síkságon évente 6,5 millió q búzát és rozsot adtak el a hegyvidékieknek. Ezzel szemben az alföldek mezőgazdasági élete is a legszorosabb kapcsolatban volt a hegyvidékekével, mert az alföldeken kevés volt a munkaerő a föld megdolgozásához, s évente mintegy 200 000 aratómunkás járt le a hegyvidékről az alföldre. De nemcsak munkáskezet adott a periférikus hegyvidék az alföldnek, hanem szenet, vasat és főleg fát, meg iparcikkeket is. A gazdasági harmónia megbontása következtében az alföldeken rendkívül visszaesett a termelés nivója.” Vö. Fodor 1928. 367–368.

üzemek környékén dolgozott, s a feleség, illetve a család végezte el a gyenge földeske körül a szükséges munkát. Miközben a sík vidék iparúzói csak igen későn, a 19. században, fokozatosan szakadtak el a földműveléstől, illetve a mezőgazdálkodástól, s 1848 előtt a falusi és mezővárosi iparúzők zöme zsellér, vagy telkes jobbágy volt, aki az iparűzés mellett gazdálkodott is, addig a peremvidékek jobbágynépességének jelentős része az év nagy részében nem mezőgazdálkodott. A peremvidékeket tekintve: erdőmunkát végzett, fuvarozott, favágóként, vagy fuvarosként dolgozott a vashámorok, üveghuták, bányák körül, követ fejtett és faragott, talpfát, hordódongát és legkülönbözőbb faeszközöket készített, s a legkülönbözőbb kézműves tevékenységet végzett. A domb- és hegyvidéken mindez része volt a tradicionális népi műveltségnek, és rendre megjelent a feudális szolgáltatásokban is. A jobbágynépesség – kisegítőként, segédmunkásként – ott volt a különböző manufaktúrák, később nagyüzemek, bányák munkahelyein, s – a 17–18. századtól jól adatolhatóan – sajátos kettősség jellemezte az életmódját. A jobbágyfelszabadítást megelőzően a földesura számára is rendkívül sokféle eszközt, tárgyat készített, amelyek útját jól nyomon követhetjük a történeti forrásokban: egyértelmű, hogy elcserélte előállított javait a sík vidék népességének mezőgazdasági fölöslegére.

A feudális kor nem akadályozta a domb- és hegyvidék jobbágynépességének sokféle tevékenységét, sőt, ösztönözte kereskedelmét és távoli munkavállalását a portio megfizetéséhez szükséges pénz megszerzése érdekében. Az egyes falvak, kistájak hagyománya, a szakosodás igen sok formája olykor több évszázadra tekinthetett vissza, s generációkon át speciális szerepkört biztosíthatott az ott élő népesség számára a táji munkamegosztás keretei között. Ezek a szerepek azonban csak ritkán voltak változatlanok, s a Kárpát-medence tájai és népei közötti munkamegosztásban is erőteljes cezúrák figyelhetők meg. Ilyen például a peremterületek, főleg a Felföld nyersanyagkincsének kimerülése. A Felföldet Magyarország leggazdagabb térségévé emelő nemesfémbányászat a középkor egyik legfontosabb telepítő tényezője volt, ami nem csupán a bányavidékekre vitt idegen ajkú, főleg német népességet, hanem sajátos feladatkört és műveltséget formált meg az általuk lakott városokban, bányavárosokban. A bányák kimerülése nem csupán az ipari tájak térségi átrendeződésével járt, hanem etnikai – kulturális folyamatokat is gerjesztett, s fokozatosan feloldódott a korábbi bányásztelepülések, kistájak karakteres kultúrája. Hasonlóan fontos hatást gyakorolt a népi kapcsolatokra az erdős peremvidék faállományának megfogyatkozása, a fa 18. századi drágulása is.

A Felföld egész gazdasági működését organikus rendszernek tartom, amely a részleteiben változó földrajzi feltételekhez igazodva, a javak belső kiegyenlítését éppen úgy biztosította, mint a Kárpát-medence centrális területeivel való cserét. A Felföld és a magyar Alföld népcsoportjainak története közismerten eltérő létformákat jelentett, de a kettő közötti szimbiózis – megítélésem szerint – a hegyvidék folyamatos megszállásának éppen úgy feltétele volt, mint a sík vidék török utáni reorganizációjának. A nagytáji kapcsolatok részleteiben mobil, a mindenkori feltételekhez igazodó rendjét a nemzetgazdaság születése még igyekezett rendszerbe foglalni, ám a modernizációval járó változások (közlekedés, kereskedelem, gyáripár) folyamatosan bontották az organikusnak egyre kevésbé nevezhető kapcsolatokat, főleg, hogy a 18–20. század során más volt már a két régió gazdaságának dinamikája. Nem egyszerűen hiányok és többletek kiegyenlítése zajlott évszázadokon át, hanem rendszerek találkozása: tájak, települések, létformák kapcsolata. A javak cseréje a gazdasági élet egyik meghajtója volt, de változásokat generált a társadalomban és a műveltség csoportjainak mindenkori állapotában is.

Hofer Tamás hívta fel a figyelmet arra, hogy a modernizációhoz társadalmi konszenzust kellett teremteni, ami térségünkben nem volt feltétlenül a nyelvileg-kulturálisan, népében egységes nemzetállam konszenzusa. Az etnikailag és kulturálisan plurális társadalmakban lezajló modernizáció – például Magyarországon a kiegyezéstől az első világháborúig – több náció kooperációját jelentette, a politikai-ideológiai szférában érzékelt hátrányos helyzet, a sérelmek ellenére, mivel a népcsoportok valamennyien részesültek a korszerűsödés különféle előnyeiből. A népi kultúrák modelljeinek konszenzus-erősítő szerepe tehát nem feltétlenül nemzetállamokra vonatkozott, ám a népi kultúrák modelljei „etnikus látószögből” készültek, az etnikumok sajátosságait vizsgáló néprajz pedig – szemben az állam múltjából kiinduló történettudománnyal – jobbra ma is a multietnikus együttélés szimbolikus megerősítését szolgál(hat)ja.⁵

A trianoni határok megvonását a magyarság természetesen úgy élte meg, mint egy működőképes, szerves egység széthullását, ám ez a rendszer a polgárosodás időszakában már felpuhult, s csak részleteiben őrizte az alkalmazkodás formálta tradíciót. Az impériumváltás után a szomszédos népek egymásról alkotott véleményében éppen a 18–19. században megfogalmazódott sztereotípiák munkáltak, jóllehet a két világháború

⁵ Hofer 2009. 224–225.

közötti időszak alföldi magyar parasztja éppen olyan messze került már feudális kori eleitől, mint az északi erdővidék szlovák kézművese. Egyiknek a jobbágyfelszabadulást követően létrejövő latifundiumok, a másiknak a tömegtermelést biztosító gyáripár jelentett legyőzhetetlen vetélytársat a 19. század második felében. A megélhetés általános nehézsége lokális társadalmi problémákkal társult, ami a mezőgazdaság elhagyásában éppen úgy testet öltött, mint a migrációban és az újvilági kivándorlásban. Arra azonban ma is alkalmas a helyi hagyomány, hogy a ma élő generációk megtalálják benne közös kulturális örökségüket: műveltségi azonosságukat éppen úgy, mint a másságukat. Aki az egykori összhangot keresi, az harmóniát, aki pedig a mindenkor meglevő diszharmóniát keresi, az pedig azt találhatja meg.

A 18. században a vegyes gazdálkodást folytató, gabonából és élelmiszerekből jellemzően soha nem önellátó felföldi vármegyékben már szinte általános volt a feudális szolgáltatások pénzen való megváltása: minél kisebb rész jutott a gazdaságból a mezőgazdálkodásnak, s a földesúri üzemek terjeszkedésének, annál jellemzőbb volt a cenzus megfizetése. Ennek lehetőségét a jobbágy-parasztok pénzhez jutása teremtette meg. Ez azt is jelenti, hogy a néprajzi vizsgálatokban a táj és az ember, a földrajzi környezet és a kultúrában élő közösségek viszonyát ki kell bővíteni a társadalmi meghatározottság következményeivel.⁶ Ha alapvetőnek tartjuk is az eltérő adottságú tájak közötti élelmiszerkereskedelmet, az a 18–19. századtól egyre több iparcikkkel, a gazdaságok és a háztartás differenciálódó és gazdagodó tárgyállományának újabb – a „divat” által is befolyásolt – tárgycsoportjaival egészült ki, ami meghajtó erőt jelentett a Felföld északi sávjának gazdasága számára is. Ám a piac már nem elégedett meg az erdővidék korábbi termékeivel, egyre inkább „kínálati” igényeket támasztott, amivel a tradicionális háziipar és kézműipar nem tudott lépést tartani.⁷ Vagyis a gyáripár túlsúlya mellett, a hagyományos kézműves tevékenység versenyképtelensége, strukturális problémája is hozzájárult annak térvesztéséhez. Térségünkben nem vált életképessé a bedolgozó iparnak az a formája sem, ami például Felső-Ausztria egyes tájain (pl. Viechtaui) a 20. századig életben tartotta az apró völgyi falvak famunkáját, piacot biztosítva termékeinek az osztrák–magyar birodalom területein túl is, le egészen a Balkán térségéig. A felvásárlás és a ke-

⁶ Sárkány 1976–78. 18–30., Sárkány 1979. 272–273.

⁷ Wolf 1973. 325. skk.

reskedelem megszervezése mellett azonban, ott is meghatározó volt a termékkála megújítása a polgárosodó társadalom és piac igényei szerint.⁸

Az északi megyék és a magyar Alföld között közvetítő, kiegyenlítő szerepet is játszó középhegységi zóna maga is meglehetősen tagolt, ennek következtében belső kereskedelme – bizonyára a mezőgazdálkodás változó sikeréhez igazodva – mintegy kiegészítette egymást a külső forgalommal. A 18–19. század egyre erőteljesebben polarizálta ennek a térségnek a társadalmát: a népesség egy része – megmaradó kulturális köteléke ellenére – fokozatosan elhagyta a mezőgazdaságot, de erősödött a „népi” kereskedelemre szakosodott csoportok jelentősége is. A polgárosodás időszakában megformálódó szakosodások, a piacra orientált „termelési tájak” szaporodásával együtt, a kereskedésnek ez a formája egyre inkább tért vesztett a felvásárló kereskedelemmel szemben, s a falusi – vagy ahhoz kötődő mezővárosi-városi – vékony „kupec” réteg jelentősége mindinkább lokálissá vált.

A török kiűzését követően, az ország gazdasági újjászervezésének részét képezte az újabb vásári szabadalmak adományozása, ill. a korábbiak megújítása. A Királyi Könyvekbe 1655-től kezdték bevezetni az adományozott vásárkiváltságokat. A kereskedelem tudatos fejlesztésének tendenciáját jelzi, hogy 1700-ig 86, 1701–1750 között 132, 1751–1800 között 187, 1801–1848 között pedig 217 új vásárhelyet említ a forrás. Különösen feltűnő az alföldi megyék és kerületek vásárainak számbeli növekedése.⁹ Ez a folyamat bizonyára kanalizálta valamelyest a javak cseréjének nem szervezett formáit is. A vásárok és a piacok rendszerének a kiépülése párhuzamos folyamat volt, természetesen a mezővárosok 16–19. századi hálózatának megszerveződésével: *Ruzsás Lajos* szerint a mezővárosok összességében nagyobb kereskedelmi forgalmat bonyolítottak a szabad királyi városoknál. Mindez elsősorban az agrártermelés fellendülésének volt következménye, s a termények gyűjtőkereskedelme is a kisvárosokban és felvásárló kereskedőik kezén koncentrálódott a török kiűzését követően, a 19. század utolsó harmadáig.¹⁰ A 19. század utolsó évtizedeiben a feldolgozott agrárárak és az ipari termelés hatására a belső piac is átalakult, és növekedett a kialakuló ipari városok gazdasági szerepe is. A vasúti forgalom kitágította piackörzetüket, erősítette kereskedelmüket, de

⁸ Liesenfeld 1987.

⁹ Pálmány 1991. 424.

¹⁰ Ruzsás 1966., Eperjessy 1967., Frisnyák 1990. 55–91., ifj. Barta 1996. 33–79.

serkentette iparfejlődésüket is.¹¹ A 18–19. század gazdasági és társadalmi fejlődése természetesen kihatott a tradicionális kultúra változásaira is.¹²

Nem foglalkoztam a disszertációban a vándormunka problematikájával, aminek több évszázados hagyománya fontos kiegészítője a nagytáji kapcsolatoknak.¹³ Lehetőséget teremtett az időszakos vándorlásra a vegetáció éves időrendje is, ám az eltérő táji adottságokból eredően, nem csak a mezőgazdálkodás feltételeiben és termelvényeiben volt különbség a Kárpát-medence centrális tájai és peremvidékei között, hanem a munkaerővel való ellátottságban is: a belső vidékek munkaerőhiányát a peremvidékek feleslege egyenlítette ki. Az idénymunkások vándorlásának útvonalai kulturális határokat szeltek keresztül, s munkavégzésük az eltérő technikai eljárások találkozásának is színtere volt. A néprajz a vándormunkások szezonális migrációját az egyik leghatékonyabb kultúráközvetítőnek tartja,¹⁴ s különösen nagy szerepet tulajdonít a vándoraratóknak. A vizsgált időszakban kétszázezerre tehető azoknak a vándoraratóknak a száma, akiket az alföldi kenyérgabona – hasonlóan Európa más hegyvidéki tájaihoz – évente a sík vidékre csábított. De kultúráközvetítő szerepe volt a vándorló szőlőmunkásoknak is: például az északi hegyvidék szőlőterületeire olyan tájakról is érkeztek időszaki munkások, ahol a szőlőművelés hiányzott a gazdálkodásból. Fiatalon elhunyt, kiváló kollégám és barátom, *Udvari István* mutatta ki legteljesebben Tokaj-Hegyalja szőlőinek és borának interkulturális vonatkozásait, amit a disszertációmban talán néhány újabb adattal tudtam bővíteni.¹⁵

Ahogy a disszertáció egyes fejezeteiből, úgy az összefoglalásból is kitűnik, hogy a különböző népek, eltérő javakkal rendelkező népcsoportok közötti érintkezés legszembetűnőbb és a népelet szempontjából legfontosabb formájának a javak cseréjét tartom, s azt vélem a Kárpát-medence népei közötti interkulturális kapcsolatok legfőbb letéteményesének is. Még a szelleminek nevezhető javak terjedése mögött is gyakran gazdasági kapcsolatok mutathatók ki. Ilyen kontaktus mozgatta például a cseregyerekküldés szokását. Kereskedelmi cikkeként kerültek el több száz kilométeres távolságra az ikonok, üvegek, vallásos szobrocskák, de a különböző nyelvű – gyakran vallásos

¹¹ Pálmány 1991. 425. A magyarországi kézművesiparról összegzően: Domonkos (szerk.) 1991., Szulovszky (szerk.) 2005.

¹² Hofer 1975. 398–414. A paraszti polgárosodás folyamatáról összegzően: Kósa 1990.

¹³ A kérdésről részletesen: Viga 1990. 205–236., Viga 98–128. Mindkettő bőséges irodalommal.

¹⁴ Ujváry 1981. 57., Ujváry 1984. 41.

¹⁵ Munkáit lásd az irodalomban. Különösen: Udvari 1988.

tartalmú – nyomtatványok is. Az árucseré és a vándorlás a műveltségnek szinte minden rétegére kihatott, nem csupán az önfenntartás s az életmód területére. A javak cseréje révén és a vándorlásokkal terjedő műveltségi elemek kulturális „töltése” persze nem volt egyforma: különböző esélyük volt a befogadásra, s átvételük esetén is eltérő funkcióban és különböző mélységben épülhettek be egy-egy közösség műveltségébe, s más-más hatást gyakorolhattak a műveltség állapotára. Nem kétséges ma már, hogy a tárgyak, az eszközök és a testi javak mellett, a folklór elemek is befogadásra leltek a más nyelvet beszélő csoportok által.

Élő szervezethez hasonló, részleteiben módosulni tudó, a különféle gazdasági, társadalmi és kulturális hatásokra reagáló rendszernek gondolom a Felföld intra- és interregionális gazdasági kapcsolatrendszerét. Ebben a rendszerben azonban nagytájak, történeti vidékek, falvak népének egymást váltó generációi keresték a maguk megélhetését: benne működött a boldogulását kereső, többre és jobbra vágyó egyén törekvése is. Értelmezésemben nem csupán arról van szó, hogy – a lokális adottságok függvényében – az előző századok során a különböző adottságú tájak között minden féle áru mozgott, hogy sokkal többen voltak úton, mint azt a kutatás sokáig vélte, s hogy tarthatatlan a vélekedés a tradicionális kárpát-medencei műveltség változatlanságáról, konzervatív jellegéről, hanem arról is, hogy ezek a kapcsolatok az egykor volt generációk életminőségét is magasabbra emelik az utókor értékítéletében.

VIII. IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. *Ethnographia* LXXXIX. 231–243.
2004 Hagyomány és környezet. ANDRÁSFALVY Bertalan–DOMOKOS Mária–NAGY Ilona (szerk.): Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára, 325–345. L'Harmattan Kiadó. Budapest
2009 Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében, 9–20. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó. Budapest

ASZTALOS István

- 1997 Kisváros a Galga mentén, I–II. Petőfi Múzeum. Aszód
2009 Tájhasználat a Galga vidékén a XVIII–XIX. században. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, 7–26. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs

ANELL, Bengt

- 1964 The ecological factor. *Folk* VI. 7–14.

BAGDI Róbert–DEMETER Gábor

- 2007 A földrajzi adottságok szerepe a közösségek közötti kapcsolattartásban és a peremvidékek asszimilációjában Sáros megye példáján. Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992), 149–169. *Studia Historico-Demographica Debrecina* I. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen

BAKONYI Béla

- 1985 Adatok az abaújszántói csizmadiaipar múltjához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIV. 139–151. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

BAKOS József

- 1969 Az egri régi szőlőművelés szókincse. Eger

BAKÓ Ferenc

- 1989 A falvak kapcsolatrendszere Palócföldön. BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok, II. Újkori történelem és népi társadalom, 221–235. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger

BALOGH István

- 1965 A paraszti gazdálkodás és termelési technika. SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I. 347–428. Akadémiai Kiadó. Budapest

BALASSA Iván

- 1985 Az aratómunkások Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest
1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát Rt. Tokaj
2001 Földművelés. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Gazdálkodás. Magyar néprajz, II. 295–433. Akadémiai Kiadó. Budapest

BALASSA Iván–HÁLA József

- 1998 Adalékok az agyagpala magyarországi hasznosításához. SZENDE Katalin–KÜCSÁN József (szerk.): Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére, 267–302. A Soproni Múzeum Kiadványai 3. Sopron

BALÁZS Géza

- 2008 A vasútmegszüntetések társadalmi, néprajzi hatásai a közlekedéspolitikai koncepciótól (1968) napjainkig (2008). BALI János–MÁTÉ György (szerk.): Talpfák. Néprajzi írások a vasútról, 27–47. ELTE BTK Néprajzi Intézete. Budapest

BALI János

- 2005 A Börzsöny-vidéki málnatermő táj gazdaságnéprajza. Néprajzi tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest

BALI János–MÁTÉ György (szerk.)

- 2008 Talpfák. Néprajzi írások a vasútról. ELTE BTK Néprajzi Intézete. Budapest

BALOGH Balázs

- 1998 Egy körösfői árus kereskedelmi kapcsolatrendszere. Néprajzi Értesítő LXXX. 207–215.

BALOGH István

- 2004 Szegediek Debrecenben a 16. században. BARNA Gábor (szerk.): „...szolgálatra ítéltél...” Bálint Sándor emlékkönyv, 33–37. Lazi Könyvkiadó. Szeged

BANNER Benedek

- 1948 Házalók népünk szolgálatában a XIX. század második felében. Ethnographia LIX. 110–116.

BARABÁS Jenő

- 1960 A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány, I–II. 219–247. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen
- 1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1980 A népi kultúra zonális struktúrája. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 23–35. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest

BARABÁS Jenő (szerk.)

- 1987–1992 Magyar Néprajzi Atlasz 1–9. mappa. Akadémiai Kiadó. Budapest

BARÁZ Csaba–KISS Gábor (szerk.)

- 2007 A Zempléni Tájvédelmi Körzet. Abaúj és Zemplén határán. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger

BARGATZKY, Thomas

- 1986 Einführung in die Kulturökologie. Umwelt, Kultur und Gesellschaft. Reimer. Berlin

BARNA Gábor

- 1981 Zur kulturellen Bedeutung der Flösserei auf der Theiss und auf der Hármas-Körös. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.) Traditionelle Transportmethoden im Ostmitteleuropa, 157–159. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
- 1986 A búcsúvásár. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 39–50. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

- 1988 A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén. *Ethnographia* XCIX. 198–212.
- BARTHA János, Ifj.
 1977 Falu és külvilág. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 83–93. Miskolc
 1996 Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása, 1711–1790. OROSZ István–FÜR Lajos–ROMÁNY Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete, 33–79. Mezőgazda Kiadó. Budapest
- BAUSINGER, Hermann
 1982 A történeti néprajztudomány kérdésköréhez. Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai, 143–168. *Folkloristica* 7. ELTE Folklore Tanszék. Budapest
- BÁCSKAI Vera
 1965 Magyar mezővárosok a XV. században. Akadémiai Kiadó. Budapest
 2002 Városok Magyarországon az iparosítás előtt. Budapest
- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BELITZKY János
 1932 A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest
- BELLON Tibor
 1988 Termelés és értékesítés. ASZTALOS István–KORKES Zsuzsa (szerk.): Bag. Néprajzi tanulmányok, I. 103–155. Petőfi Múzeum. Aszód
 2001 Áruszállítás az Alföld folyóin. HÁLA József–SZARVAS Zsuzsa–SZILÁGYI Miklós (szerk.): Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére, 273–287. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
 2003 A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön. Timp Kiadó. Budapest
- BELUSZKY Pál
 2009 Hegyalja – a páratlan táj. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 13–26. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- BENCSIK János
 1986 A folyók elválasztó, a révek összekötő szerepe a paraszti árucserében. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 143–153. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
 1989 A híres tokaji piacok. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 2. 175–187. Sátoraljaújhely
- BENCSIK János (szerk.)
 1993 Régi historikusok Tokajról. Tokaj és Hegyalja IX. Tokaji Városszépítő Egyesület. Tokaj
 2002 Tokaj. Várostörténeti tanulmányok, III. Tokaj Város Önkormányzata. Tokaj
- BENCSIK János–OROSZ István (szerk.)
 1995 Tokaj. Várostörténeti tanulmányok, I–II. Tokaj Város Önkormányzata. Tokaj
- BENDA Gyula–SZEKERES András (szerk.)
 2002 Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben. L'Harmattan – Atelier. Budapest

- BENKER, Gertrud
1979 Altes bäuerliches Holzgerät. Verlag Georg D. W. Callwey. München
- BENKO, Georges
1999 Regionális tudomány. HORVÁTH Gyula előszavával. Pécs
- BENKOVSKA, Melania (red.)
1962 Krasky súd v Prešove. Urbárske, komasačné písomnosti. Štatny Archív v Košiciach, pobočka Prešov. Prešov
- BERTHA József
2001 Eger piackörzete a XVIII. század első felében. Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 7. Eger
- BÉKEFY Remig
1898 A pásztói apátság története (1190–1702). Budapest
- BÉL Mátyás
1984 Magyarország népének élete 1730 táján. (Válogatta, bevezette: WELLMANN Imre). Szépirodalmi Kiadó. Budapest
1992 Gömör vármegye leírása (1749). Fordította: TÓTH Péter. Debrecen
- BERG, Werner
2004 Die unerbittlichen Folgen des Vergleichs: Die Entdeckung der Kultur als wichtige Determinante des ökonomischen Prozesses. BLÜME, Gerold (Hg.): Perspektiven einer kulturellen Ökonomik, 45–64. Lit Verlag. Münster
- BERGHOFF, Hartmut–VOGEL, Jakob
2004 Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte. Ansätze zur Bergung transdisziplinärer Synergiepotentiale. BERGHOFF, Hartmut–VOGEL, Jakob (Hg.): Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte, 9–42. Campus Verlag. Frankfurt–New York
- BIRKET–SMITH, Kaj
1964 Cultural Development and geographical adaptation. Folk VI. 23–27.
1969 A kultúra ösvényei. Gondolat Kiadó. Budapest
- BÍRÓ Donát
1994 A régeni országos vásárok. Népismereti Dolgozatok, 153–173. Bukarest
- BODNÁR Mónika–RÉMIÁS Tibor (szerk.)
1999 Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából. Múzeumi Könyvtár 5. A Gömöri Múzeum és Baráti Köre. Putnok
- BODÓ Sándor
1979 Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. Ethnographia XC. 480–491.
1986 A mezőgazdasági termelés igaereje Magyarországon 1895-ben. Agria XXII. 187–201. Dobó István Vármúzeum. Eger
1990 A magyar paraszti termelés igaerejének története. Studia Folkloristica et Ethnographica 26. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- BOGUCKA, Maria–SAMSONOWICZ, Henrik
1986 Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław–Warszawa–Gdańsk–Łódź
- BOKES, František
1946 Dejiny Slovákov a Slovenska. Bratislava

BOROS László

- 1994 Adatok a felső-tiszai áruszállítás történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 512–525. Miskolc
- 1994a. Adatok Felső-Zemplén 19. századi szőlő- és borgazdaságához. Néprajzi Látóhatár 3–4. szám, 205–218.
- 1999 A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2007 Az aranyszínű szőlővesszők és borok földjén. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. Nyíregyháza
- 2008 Vízi közlekedés a Bodrogon. TUBA Zoltán (szerk.): Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája), 307–316. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Természet- és Társadalomtudományi Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak
- 2009 A mezőgazdaság néhány jellemző vonása Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulóján. GAL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 27–44. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

BOROSS Zoltán

- 1985 A csempész emlékei a Medvesalján a két világháború között. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Gömör néprajza, I. 179–183. KLTE Néprajzi Tanszéke. Debrecen

BOROVSKY Samu (szerk.)

- é. n. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Budapest
- 1903 Bars vármegye. Budapest

BORSOS Balázs

- 1994 Táj – ember – kultúra. Az ökológiai megközelítés társadalomtudományi alkalmazkodásához. Dimenziók (Felső-Magyarországi Szemle) 3. szám 95–105.
- 2002 „A régi jó régió”. A magyar népi kultúra számítógép meghatározta területi egységeinek elnevezése kérdéséről. Néprajzi Látóhatár XI. 103–112. Györffy István Néprajzi Egyesület
- 2004 Elefánt a hídon. Gondolatok az ökológiai antropológiáról. L'Harmattan Kiadó. Budapest
- 2010 A magyar népi kultúra regionális struktúrája a Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében (Akadémiai doktori értekezés tézisei). Föld és Ember II. (XII.) 1–2. szám, 5–65. Didakt Kiadó. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen

BÖKÖNYI Sándor

- 1974 History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Akadémiai Kiadó. Budapest

BRAUDEL, Fernand

- 1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Fordította: PÖDÖR László. Gondolat Kiadó. Budapest
- 2003 Franciaország identitása, I. A tér és a történelem. Fordította: MIHANCSIK Zsófia. Helikon Kiadó. Budapest

BULLA Béla–MENDŐL Tibor

- 1999 A Kárpát-medence földrajza. Lucidus Kiadó. Budapest

- BUR Márta
 1989 Török áru a magyar piacon a 18. században. NIEDERHAUSER Emil–PALOTÁS Emil (szerk.): Bulgária 681–1981., 142–154. Akadémiai Kiadó. Budapest
- BURLING, Robert
 1965 Hill Farms and Padi Fields. Life in Mainland Southeast Asia. Inc. Englewood Cliffs, N. J. Prentice-Hall
- CAMBEL, Samuel (red.)
 1987 Dejiny Slovenska II. Bratislava
- CAMERON, Rondo
 1994 A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig. Maecenas Kiadó. Budapest
- CHING, Barbara–CREED, Gerard
 1997 Recognizing Rusticity. Identity and the Power of Place. CHING, Barbara–CREED, Gerard (Ed.): Knowing Your Place: Rural Identity and Cultural Hierarchy, 1–38. Routledge. New York–London
- CHOLNOKY Jenő
 é. n. Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest
- CHRISTALLER, Walter
 1933 Die zentralen Orte Süddeutschlands, eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verteilung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen. Jena
 1968 Die zentralen Orte im Süddeutschland. Darmstadt
- CZIRBUSZ Géza
 1902 Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár
- CSALOG Zsolt
 1973 Paraszti kereskedelem és munkamigráció. Palóckutatás Módszertani Közlemények XVI. Dobó István Vármúzeum. Eger
 2001 Árutermelés és értékesítés. SZABÓ László–GULYÁS Éva–CSALOG Zsolt (szerk.): Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) megye néprajzi atlasza II. 1. 171–173. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok
- ČAPLOVIČOVÁ, Zdena
 1968 Hrnčiarska výroba na Hornej Orave v 17–20. storočí. Zborník Oravského Múzea 1. 86–100. Orava
- CSATÓ Tamás
 2006 A terménykereskedelmi hálózat Magyarországon az 1920-as években. Agrártörténeti Szemle XLVII. (2006) 81–91.
- CSERI Miklós
 1986 Az építőanyag mint az árucseré tárgya. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció. 205–231. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Miskolc
 1993 A kövel való kereskedelem hatása Észak-Magyarország népi építkezésére. Ethnographia CIV. 537–552.
- CSIFFÁRY Gergely
 1996 Manufaktúrák és céhen kívüli iparok Heves megyében. Tanulmányok Heves megye történetéből 14. Heves Megyei Levéltár. Eger

CSILLÉRY Klára, K.

- 1977 A népművészet változása a XIX. században és a XX. század elején. *Ethnographia* LXXXVIII. 14–30.

CSÍKI Tamás

- 1999 A Bódva-völgy település- és infrastrukturális szerkezetének alakulása a kapitalizmus korában (1867–1944). BODNÁR Mónika–RÉMIÁS Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*, 167–189. Múzeumi Könyvtár 5. A Gömöri Múzeum és Baráti Köre. Putnok
- 1999a. Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata, 1848–1944). Osiris Kiadó. Budapest
- 2002 A régiófogalmak néhány elméleti és módszertani problémája. *Néprajzi Látóhatár* XI. 55–67. Györffy István Néprajzi Egyesület

CSOMA Zsigmond

- 1988 Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Őrség (Dél-Burgenland) között. S. LACKOVITS Emőke (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*, 133–164. Laczkó Dezső Múzeum. Veszprém
- 1991 Kertészeti terményvásárok mint a XIX. századi nagytáji munkamegosztás eredményei. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1990–1991*. 381–408. Budapest
- 1994 Kertészeti vásártípusok a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* XXIV. 61–67. Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság. Szentendre
- 1998 Falusi környezet – nagyvárosi ellátás. *Centrál Európa Közhasznú Alapítvány*. Budapest
- 2000 Cseregyerek és a mezőgazdasági innovációk. A Kárpát-medence nyugati és északi területein a 18. századtól a 20. század első negyedéig. *Néprajzi Látóhatár* IX. 3–4. szám 79–94.

COHEN, Paul Anthony

- 1982 *The Experience of Culture*. COHEN, Paul Anthony (ed.): *Belonging. Identity and Social Organisation in British Rural Cultures*. Manchester University Press. Manchester

COLE, John

- 1985 *Culture and Economy in Peripheral Europe*. *Ethnologia Europea* 15. Nr. 1. 3–26.

COLE, John–WOLF, Eric

- 1999 *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*. With a new introduction. University of California Press. Los Angeles–London

ČOMAJOVÁ, Olga

- 1978 *Historiografia šivetického hrnčiarstvo v konglomeráte gemerských hrnciarskych stredisk*. *Gemer* 3. 211–246. Gemerské Múzeum. Rimavska Sobota

CONRAD, Christoph

- 2004 „How much, schatzi?” *Vom Ort des Wirtschaftens in der new cultural history*. BERGHOFF, Hartmut–VOGEL, Jakob (Hg.): *Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte*, 43–68. Campus Verlag. Frankfurt–New York

CSUKOVITS Anita (szerk.)

- 2006 „Kettőn áll a vásár...” Igény- és készletváltozás a váci vásárok – országos állat és kirakodóvásár, búcsúvásár, népművészeti kirakodóvásár – árukínálatából. Tragor Ignác Múzeum. Vác

CSÜLLÖG Gábor

- 1998 Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagozódásában (10–15. század). FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 243–253. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2002 Táj érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei térszerkezetének kialakításában. FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében és az épített környezet változásai, 185–188. Szent István Egyetem, Budapest – Gödöllő
- 2006 A Tiszántúl a Kárpát-medence 10–17. századi regionális tagolódásában. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. Debrecen
- 2009 Területi folyamatok és térszerkezet változás a 16–17. századi Kárpát-medencében. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 67–75. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

DANIS Ferenc

- 2001 Hont vármegye mezőgazdasága a 18. századtól 1918-ig. Fórum. Társadalomtudományi Szemle 3. 2. szám 59–72.

DANKÓ Imre

- 1957 A sárospataki piac. Néprajzi Közlemények, II. 255–263.
- 1973 A magyar vásárok funkciói. Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. 155–167. Hajdúböszörmény
- 1973–74 A gyöngyösi vásárok, piacok néprajza. Egri Múzeum Évkönyve XI–XII. 287–308. Eger
- 1974 A jászsági vásárok, piacok néprajza. TÓTH János (szerk.): Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum fennállásának 100. évfordulójára, 175–187. Jász Múzeum. Jászberény
- 1977 A gyöngyösi vásárok-piacok néprajza. Opuscula Ethnographica. Válogatott tanulmányok, 388–403. Debrecen
- 1977a. A teherhordás, szállítás változásának vizsgálata egy eszköz fejlődésének bemutatása kapcsán (A felhajtó). Opuscula Ethnographica. Válogatott tanulmányok, 416–439. Debrecen
- 1977 A mintából való árusítás. Ethnographia LXXXVIII. 462–470.
- 1979 Vándorlás és árucseré (vázlat és irodalmi tájékozódás a kárpát-medencei árucseré és migráció kapcsolatának kérdéseire). Seperatum. Déri Múzeum. Debrecen
- 1980 Piaci és vásári viselkedésformák. Népi kultúra – Népi Társadalom XI–XII. 155–190. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1987 Ism.: BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Ethnographia XCVIII. 129–132.
- 1991 A magyar vásárok néprajza. DOMONKOS Ottó (főszerk.): Magyar néprajz III. Kézművesség, 637–702. Akadémiai Kiadó. Budapest

- 1992 Régi vásáraink világa. Folklór és Etnográfia 71. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- 1992a. A mátészalkai árucseré néprajza. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Mátészalka néprajza, 155–188. Ethnica. Debrecen
- 1992b. A feketetői vásár. Honismeret XX. 5. szám 51–57.
- 1993 A kismesterségek, az árucseré, a piacozás-vásározás. Békéscsaba néprajza, 368–455. Békéscsaba megyei jogú város. Békéscsaba
- 1996 Hetivásárok, vásárok fejlesztése a századfordulón a feltörekvő községekben. Múzeumi Kurír 68. szám, 7–14. Déri Múzeum Baráti Köre. Debrecen
- 2000 Az ónodi vásár. VERES László–VIGA Gyula (szerk.): Ónod monográfiája, 519–549. Ónod önkormányzata. Ónod
- 2002 Az Udvarhely megyei vásárok rendje. Székelyudvarhely vásárai. Székelyföld VI. 1. szám 100–131.
- 2002a. A tiszaujlaki vásár etnicitása. Néprajzi Látóhatár XI. 251–278.
- 2004 Beregszászi vásárok. Ethnica VI. 1. szám 37–40.
- 2006 A javak cseréje. Az árucseré szerepe Gömör társadalmi kapcsolatrendszerében. UJVÁRY Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza, II. 421–462. Debrecen
- DANYI Dezső–DÁVID Zoltán
- 1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest
- DÁM László
- 1996 Építészeti régiók a Kárpát-medencében. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 199–210. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- DEÁKY Zita–CSOMA Zsigmond–VÖRÖS Éva (szerk.):
- 1994 ...és hol a vidék zsidósága?... Centrál-Európa Alapítvány. Budapest
- DIVALD Kornél
- 1905 Sáros vármegye szövött emlékei. Budapest
- DIVÉKY Adorján
- 1905 Felső-Magyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal. Budapest
- 1929 A Lengyelországnak elzálogosított XVI. szepesi város visszacsatolása 1770-ben. Budapest
- DOBÁNY Zoltán
- 1999 A Cserehát történeti földrajza (18–20. század). Történeti Földrajzi Tanulmányok 6. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2002 A kultúrtáj terjeszkedésének hatása a XVIII–XIX. századi csereháti népesség gazdasági életére. FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében és az épített környezet változásai, 198–205. Szent István Egyetem, Budapest – Gödöllő
- 2004 A Sajó–Bódva köze történeti földrajza (18–20. század). Történeti Földrajzi Tanulmányok 8. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2009 Adatok a Sajó–Bódva köze 18–20. századi településföldrajzához. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára, 77–90. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

DOBROSSY István

- 1992 Vendégfogadók, vásározás és üzletkötés a 18–19. századi Borsod vármegyében. VIGA Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció, II. 571–578. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1998 A Felvidék kapuja (Miskolc kereskedelmi szerepköre és közlekedésföldrajzi jelentősége). FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 519–525. Nyíregyháza
- 2002 Piac, vásár, sokadalom Miskolcon. A Búza téri vásárcsarnok története. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Közterület Felügyelet. Miskolc
- 2009 Gazdasági és kulturális kapcsolatok „görög” közvetítéssel a Balkán és Nyugat-Európa között. A miskolci görög diaszpóra története a XVIII–XIX. században. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc

DOBROSSY István–FÜGEDI Márta

- 1983 Termelés és életmód. Tíz község termelőszövetkezete. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 9. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen

DOBROSSY István–OLAJOS Csaba

- 2003 Városfejlődés, városépítészet. VERES László (szerk.): Miskolc története. IV/1. 1848-tól 1918-ig. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc

DÓKA Klára

- 1977 A Bodrog szabályozása. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 105–132. Miskolc
- 1977a. Az Ipoly menti falvak történeti statisztikája. IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza, 7–42. *Studia Comitatus* V. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre
- 1989 Az árutermelő mezővárosi, falusi kézműipar a 19. században és a felvásárló kereskedelem. NÉMETH Györgyi (szerk.): Manufaktúrák Magyarországon 1. 173–194. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1996 Folyószabályozás a Felvidéken. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 83–91. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 1998 Folyószabályozás a Felvidéken. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 83–92. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

DÖMÖTÖR Ákos

- 1997–1998 Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. Történeti-néprajzi vizsgálat a 70-es évek első felében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. 615–632. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

DRÁBIKOVÁ, Ema

- 1989 Človek vo vinici. Bratislava

EPERJESSY Géza

- 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1988 A szabad királyi városok kézművesipara a reformkori Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest

ERDŐSI Ferenc

- 1998 A Felvidék vasúti fővonalhálózatának kialakulása. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 493–501. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza

Etnografický Atlas Slovenska. Bratislava, 1991.

ÉGER György

- 1996 Régió és periféria. Adatok a határ régiók vizsgálatának elméleti megközelítéséhez. DIÓSZEGI László (szerk.): *Magyarságkutatás 1995–96*. 237–246. Teleki László Alapítvány. Budapest

ÉGETŐ Melinda

- 2001 Szőlőművelés és borászat. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Gazdálkodás. Magyar néprajz II.* 527–595. Akadémiai Kiadó. Budapest

FAL'TANOVÁ, L'ubica

- 1978 Sezónna migrácia poľnohospodárskych robotníkov. *Slovenský národopis*, 73–82.

FARAGÓ Tamás

- 1973 A jobbágyság gazdálkodása a XVIII. század derekán. SÁPI Vilmos (szerk.): *Edelény múltjából*, 87–120. Edelény

FEJŐS Zoltán

- 2002 A regionalizmus és a néprajzi kutatások néhány kérdése. *Néprajzi Látóhatár XI.* 69–84

FELHŐ Ibolya (szerk.)

- 1970 Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, I. Dunántúl. Budapest

FÉNYES Elek

- 1837 Magyarországnak s a' hozzá csatolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest
1847 Magyarország leírása I–II. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. Kozma Vazul. Pest

FODOR Ferenc

- 1928 A trianoni szerződés földrajzi megvilágításban. Igazságot Magyarországnak. A trianoni békeszerződés következményeinek ismertetése és bírálata, 347–386. Magyar Külügyi Társaság. Budapest
2006 A magyar földrajztudomány története. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest

FODOR Ferenc–TELEKI Pál–CHOLNOKY Jenő

- 1924 Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest

FÖLDES László

- 1957 A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében. *Néprajzi Közlemények II.* 149–156. Néprajzi Múzeum. Budapest
1970 Telekrendszer és ragadványnév-szisztéma egy szepességi gorál faluban. *Ethnographia LXXXI.* 578–597.
1974 Csereformák a hagyományos társadalmakban. *Világosság*, 483–493. Budapest
1978 Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben. *Fridmanvágása 1320 – Frydman 1964/69. Agrártörténeti Szemle XX.* 357–381.
1992 Három előadás. *Néprajzi Látóhatár I. 2. szám*, 134–140.

FRAKE, O. Charles

1962 Cultural Ecology and Ethnography. *American Anthropologist* 64. 53–59.

FRISNYÁK Sándor

- 1985 Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 18–19. századi földrajzi képe). Szabolcs-Szatmár Megyei Pedagógus Továbbképző Intézet. Nyíregyháza
- 1990 Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest
- 1994 A tájak és az emberi tevékenységi formák. VIGA Gyula (szerk.): Megyei könyv, Borsod-Abaúj-Zemplén. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat. Miskolc
- 1998 A Felvidék mező- és erdőgazdasága a 18–19. században. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 365–382. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2000 A Kárpát-medence feudáliskori munkamegosztásának földrajzi modellje. BOROS László (szerk.): Erdély természeti és történeti földrajza, 168–173. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. Nyíregyháza
- 2002 A kultúrtáj genezise a Kárpát-medencében. FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében és az épített környezet változásai, 17–23. Szent István Egyetem, Budapest – Gödöllő
- 2005 A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. A földrajz dimenziói, 235–247. Budapest
- 2005a Szerencs közlekedésföldrajza. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs monográfiája, 295–309. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- 2007 A mezőgazdaság történeti földrajza. BARÁZ Csaba–KISS Gábor (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet, 265–270. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- 2007a. A bányászat és az ipar történeti földrajza. BARÁZ Csaba–KISS Gábor (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet, 271–278. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- 2007b Adatok a Hernád-völgy népességföldrajzához. KOVÁCS Csaba–PÁL Viktória (szerk.): A társadalomföldrajz világa, 155–164. Szeged
- 2008 Adalékok a Gödöllői-dombság történeti földrajzához (Tájhasználat a 18–19. században). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII. 265–294. Miskolc
- 2008a. A Bodrogek történeti földrajza. TUBA Zoltán (szerk.): Bodrogek (A magyarországi Bodrogek tájmonográfiája), 195–216. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Természet- és Társadalomtudományi Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak
- 2008b. Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán. NOVÁK László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön, 27–36. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös
- 2009 Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), 7–26. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs

- 2009a. A kultúrtáj kialakulása és a gazdaság térszerveződése a középkori Magyarországon. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), 27–34. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- 2009b. A táj és a természeti erőforrások használata a Zempléni-hegységben. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), 57–95. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- 2009c. Ősi vásárvárosok az Alföld és Felső-Magyarország határán. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), 179–188. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- 2009d. Turóc vármegye tájhasználata a 18–19. században. GÁL András–HANUSZ Árpád (szerk.): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920), 231–245. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- 2009e. Táj- és erőforrás-hasznosítás a Zempléni-hegységben (Tájtörténeti vázlat). ANDRÁSFALVY Bertalan–VARGYAS Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében, 145–162. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan. Budapest
- FRISNYÁK Sándor (szerk.)
- 1979 Kazincbarcika földrajza. Kazincbarcika
- FRISNYÁK Sándor–GÁL András
- 2005 Szerencs népességföldrajza (1984/87–2001). FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs monográfiája, 175–190. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.)
- 2002 Szerencs és környéke. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Szerencs–Nyíregyháza
- 2003 Szerencs és a Zempléni-hegység. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék. Szerencs–Nyíregyháza
- 2005 Szerencs monográfiája. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs
- 2005a. Szerencs, Tokaj-Hegyalja kapuja. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- FRISNYÁK Zsuzsa
- 2001 A magyarországi közlekedés krónikája (1750–2000). MTA Történettudományi Intézete. Budapest
- 2002 Szekerezés a vasutakhoz. A magyarországi vasútállomások vonzáskörzetei, 1895. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLI. 147–170. Miskolc
- 2003 Magyarország kocsii- és szekérállománya, 1889. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. 359–385. Miskolc
- 2003a. A közúti áruszállítás infrastruktúrája Magyarországon 1895-ben. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs és a Zempléni-hegység, 259–271. Szerencs–Nyíregyháza

- 2008 A közlekedés térbeli hatásai a Bodroghözben. TUBA Zoltán (szerk.): Bodroghöz (A magyarországi Bodroghöz tájmonográfiája), 283–291. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Természet- és Társadalomtudományi Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak
- 2008a. A távolsági áruszállítás és az alföldi települések a XIX. század végén. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVII. 289–295. Szolno
- 2009a. Az árutermelés térbeli jellemzői a 19. század végén. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, 121–138. Nyíregyháza–Szerencs
- 2009 Az árutermelés térbeli jellemzői a 19. század végi Magyarországon. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): A Kárpát-medence környezetgazdálkodása, 139–146. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. Nyíregyháza–Szerencs
- FROLEC, Václav
- 1994 Csehek, szlovákok és magyarok kulturális hagyományairól. Etnológiai vázlat. LISZKA József (szerk.): Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén, 24–36. Duna Menti Múzeum. Komárom
- FÜGEDI Erik
- 1966 Agrár jellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. Agrártörténeti Szemle VIII. 313–331.
- GAÁLOVÁ, Katarína–KARANCSI Zoltán
- 2007 Antropogén tájalakítás. KISS Gábor (szerk.): A Karancs-Medves és a Cseres-hegység Tájvédelmi Körzet, 303–312. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- GAGYI Jenő
- 1910 Az árvamegyei oláh telepek kiváltságos levele. Történelmi Tár, 186–198. Budapest
- GALLO, Ján
- 1973 Prispevok ki dejinám furmanstva v Gemer I. 67–89. Gemerské Múzeum. Rimavská Sobota
- GARDA Dezső
- 1994 A gyergyói tutajozás társadalomrajzához. Népismereti Dolgozatok, 18–28. Kriterion Kiadó. Bukarest
- GAZDA Enikő
- 1998 A sepsiszéki vásárokról. Honismeret XXVI. 5. szám 74–78.
- GÖMÖRI János
- 2007 Az erdő és a fa régészete és néprajza (Kézművesipar-történeti megközelítésben). Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében, 2. MTA VEAB Iparrégészeti és Archaeometriai Munkabizottság és Kézművesipar-történeti Munkabizottság. Sopron
- GÖÖZ Lajos–KÓKAI Sándor
- 2005 Szerencs gazdasági élete. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs monográfiája, 267–293. Szerencs Város Önkormányzata. Szerencs

GRÁFIK Imre

- 1978 A szállítás és a közlekedés kutatása. TÁLASI István (szerk.): *Dissertationes Ethnographicae* II. 123–151. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Tárnyi Néprajzi Tanszéke. Budapest
- 1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. *Ethnographia* XCIV. 1–35.
- 1992 Hajózás és gabonakereskedelem. *Folklór és etnográfia* 65. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- 2001 Vízi közlekedés és szállítás. SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Gazdálkodás. Magyar Néprajz* II. 974–1020. Akadémiai Kiadó. Budapest

GRIGG, D. B.

- 1980 A világ mezőgazdasági rendszerei. Fejlődéstörténeti áttekintés. Mezőgazdasági Könyvkiadó. Budapest

GROH, Dieter

- 1992 Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mussepräferenz – die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomien. *Anthropologische Dimensionen der Geschichte*. Shurkamp. Frankfurt am Main

GRÜNWALD Béla

- 1891 Zólyom megye. Budapest

GULYÁS Éva

- 2001 Házaló és vásároló kereskedők. SZABÓ László–GULYÁS Éva–CSALOG Zsolt (szerk.): *Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) Megye Néprajzi Atlasza*, II. 1. 179–185. Damjanich János Múzeum. Szolnok

GUNDA Béla

- 1940 Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. *Földrajzi Zsebkönyv*, 170–174. Budapest
- 1942 Magyar – szláv néprajzi kapcsolatok. SZEKFŰ Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*, 205–226. Budapest
- 1954 Az orosz vengerec „házaló kereskedő” jelentésének néprajzi vonatkozásai. *Ethnographia* LXV. 76–86.
- 1968 Signification of Ecological Factors in Herding. *Acta Geographica Debrecina* VII. 93–103. Kossuth Lajos Tudományegyetem. Debrecen
- 1980 A kulturális areák néhány kérdése. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*, 9–21. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
- 1983 Vándorok a pusztán. *Fejér Megyei Szemle*, 7–18. Székesfehérvár
- 1984 A szatmári hagyományos népi műveltség etnográfiai helyzete. UJVÁRY Zoltán (szerk.): *Tanulmányok Szatmár néprajzához*, 35–137. Debrecen
- 1986 Megjegyzések a kulturális ökológiához. *Új Forrás*. 5. szám 3–13. Tatabánya
- 1989 A rostaforogató asszony. Múzsák Kiadó. Budapest

GUNST Péter

- 1998 A közép- és kelet-európai agrárfejlődés válaszútja a 19. század végén. GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, 25–53. Napvilág Kiadó. Budapest
- 1998b. *A magyar agrártársadalom 1850–1914 között*. GUNST Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, 163–207. Napvilág Kiadó. Budapest

- GUSZMANNÉ NAGY Ágnes–MISKOLCZI László–PETERCSÁK Tivadar (szerk.)
 2007 Az egri hóstyák. Eger Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala – Művészetek Háza. Eger
- GYIMESI Sándor
 1965 Miskolc történetének néhány kérdése a kapitalizmus korában. ROMÁN János (szerk.): Borsodi Történelmi Évkönyv I. 145–152. Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tagozata. Miskolc
 1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó. Budapest
 1994 Utunk Európába. A magyar és az európai gazdaság viszonya a honfoglalástól a 20. század elejéig. Magyar gazdaságtörténet 1. (2. kiadás) Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- GYÖRFFY György
 1972 Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 261–320.
 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I. Akadémiai Kiadó. Budapest
- GYÖRFFY István
 1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő XX. 1–46. Néprajzi Múzeum. Budapest
- GYULAI Éva
 1996 Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. KUBINYI András (szerk.): Miskolc története, I. A kezdetektől 1526-ig, 255–336. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc
 1998 Gazdálkodás, termelés és árucseré a kora újkori Miskolcon. SZAKÁLY Ferenc (szerk.): Miskolc története, II. 1526–1702. 175–356. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum. Miskolc
 1999 Úthálózat és hírközlés a hódoltság peremvidékén (A diósgyőri vár és Miskolc szerepe a kora újkori közlekedésben és információcserében). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. 519–533. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- HAJDÚ Zoltán
 2006 Fodor Ferenc: a geográfus. FODOR Ferenc: A magyar földrajztudomány története, XI–XLII. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest
 2006a. A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolat a földrajztudományban. GYŐRI Róbert–HAJDÚ Zoltán (szerk.): Települések, tájak, régiók, határstruktúrák, 390–417. Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest
- HALÁSZ Péter
 2002 Adatok a csángók árutermelésének és árucseréjének néprajzához. Bokrétába kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához, 235–288. Európai Folk-lór Intézet. Budapest
- HARDESTY, L. Donald
 1972 The Human Ecological Niche. American Antropologist 74. 458–466.
- HAVASSY Péter
 1989 A palóc centrum falvainak gazdasága és társadalma a XVIII. században. BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok, II. Újkori történelem és népi társadalom, 7–87. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger

- 1999 A gömöri cepcerek, cepceresek vagy szemánok. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére, 297–300. Ethnica. Debrecen
- 2001 Gömör vármegye történetének áttekintése a Kishonttal való egyesítésig (1802). UJVÁRY Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza, I. 47–236. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- 2003 Fuvarosok és szekeresek a hajdani Gömör vármegyében. VIGA Gyula – HOLLÓ Szilvia Andrea–SCHWALM Edit, Cs. (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 421–428. Archaeolingua. Budapest
- HECKENAST Gusztáv
- 1970 Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1989 Bányászat és ipar. EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv (főszerk.): Magyarország története, 1686–1790. 627–640. Akadémiai Kiadó. Budapest
- HEVESI Attila
- 2007 A Mátraerdő (Északmagyarországi-középhegység) keleti harmada. FRISNYÁK Sándor–GÁL András (szerk.): Szerencs, Dél-Zemplén központja, 43–48. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. Nyíregyháza–Szerencs
- HODINKA Antal
- 1992 Válogatott kéziratai. Válogatta, szerkesztette és a bevezető életrajzot írta: UDVARI István. Vasvári Pál Társaság Füzetei 11. Nyíregyháza
- HOFER Tamás
- 1975 Három szakasz a magyar népi kultúra XIX–XX. századi történetében. Ethnographia LXXXVI. 398–414.
- 1993 A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. 15–36. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
- 2009 A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről, 223–235. Kultúrák keresztútján, 12. MTA Néprajzi Kutató Intézet – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó. Pécs–Budapest
- HOFER Tamás (szerk.)
- 1984 Történeti antropológia. Antropológiai Írások, 8–10. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest
- HOFFMANN Tamás
- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1994 Erdő és kultúrtáj – európai vázlat. NOVÁK László (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére, 73–99. Studia Comitatus 23. Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság. Szentendre
- 1998 Európai parasztok. A munka. Osiris Kiadó. Budapest
- 2001 Európai parasztok. Az étel és az ital. Osiris Kiadó. Budapest
- 2004 Mindennapi történelem az ütközőzónában. Vázlat a parasztok, a kereskedők és az iparosok életmódjáról a 6–18. századi Keletközép-Európában. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- HOLLANDER, A. N. J. den
- 1975 A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia LXXXVI. 313–323.

HORVÁTH Gyula

1999 Előszó. BENKO, Georges: Regionális tudomány, 7–11. Pécs

HORVÁTH, Pavol

1955 Úteky poddaných z Oravy v prvej polovici 18. storočia. Historicky Časopis, III. 2. szám. Kubín

1971 Remeslo a obchod na Orave v 18. storočí. Zborník Oravského Múzea, 2. 57–73. Orava

HÓGYE István

1986 Zempléni históriák. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Budapest – Miskolc

HROZIENČIK, Jozef

1981 Turčianski olejkári a šafranici. Bratislava

HUNFALVY János

1867 Hazánk közlekedési eszközeiről. Pest

HUSKA, A. Miroslav

1972 Slovenskí pltníci. Slovenského Narodného Múzea. Martin

IKVAI Nándor

1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza, 129–218. Studia Comitatus V. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre

1981 Etnikai és interetnikai vizsgálatok tanulságai az Ipoly két partján. BOTIK, Jan–MÉRY Margit (szerk.): A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása, 108–113. Bratislava

ILA Bálint

1957 Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka. Studia Slavica III. 117–148.

1966 A vlach pásztorok tretina adója. Agrártörténeti Szemle VIII. 303–312.

1976 Gömör megye. A megye története 1773-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest

IVÁN Mária, D.

1997 „Szív adja szívet szívesen...” Vásárok és hetipiacok Letenyén. Deák Ferenc Megyei Könyvtár. Zalaegerszeg

ILYÉS Zoltán

1998 Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a Bars megyei németeknél. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 321–332. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza

2000 Gondolatok a Körmöcbánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelvsziget néprajzi kutatása kapcsán. Néprajzi Látóhatár IX. 1–2. szám 71–81. Györffy István Néprajzi Egyesület

IVÁNYI Béla

1906 A tiszalúci vám bevételei és azok felhasználása, 1516–1620. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XIII. 1–54.

JANČO, Štefan

1971 Pltničenie na Orave. Zborník Oravského Múzea 2. 149–159. Dolní Kubín

JÓNÁS Ilona, Sz.

- 2007 A fa a középkori ember világában. GÖMÖRI János (szerk.): Az erdő és a fa régészete és néprajza. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 2. 123–132. MTA VEAB Iparrégészeti és Archaeometriai Munkabizottsága és Kézművesipar-történeti Munkabizottsága. Sopron

KAIL Katalin, F.

- 1982 Az árvai gyolcsosok miskolci letelepedéséről és életéről. BALASSA Iván – UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 431–440. Debrecen

KAL'AVSKY, Michal

- 1994 Vallási és nyelvi viszonyok Zemplénben a 18. század derekán. LISZKA József (szerk.): Interetnikus kapcsolatok a Kárpát-medence északi részén, 312–315. Acta Museologica, 1–2. A Komáromi Duna Menti Múzeum Magyar Nemzetiségi Osztálya Közleményei. Lilium Aurum. Komárom–Dunaszerdahely

KARANCSI Zoltán–MUCSI László

- 1999 Az emberi tevékenység hatása a Medves-régió területén. Magyar Tudomány CVI. 9. szám 1140–1147.

KARÁDY Viktor

- 2000 Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat. Új Mandátum. Budapest

KATONA Imre

- 1976 A magyar vásárok folklórja. SZÖLLŐSI Gyula (szerk.): Vásártörténet – hídi vásár, 111–192. Debrecen
- 2000 Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 173–238. Szerk.: SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest

KAVULJAK, Andrej

- 1955 Historicky miestopis Oravy. Bratislava

KAVULJAKOVÁ, Jolana–MENCLOVÁ, Dobroslava

Oravsky zámok. Bratislava

KAZIMIR, Štefan

- 1973 Vývoz poľnohospodárskych produktov z juhozápadného Slovenska v 16. storočí. Agrikultura 12. 23–47. Nyitra

KÁDÁR László

- 1941 A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Országos Táj- és Népkutató Intézet. Budapest
- 1943 A magyar ember a magyar tájban. BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép, 69–90. A Művelődés Könyvtára 9. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. Budapest

KECSKÉS László

- 1978 Szekeresgazdák. Komáromi mesterségek, 186–227. Madách Kiadó. Bratislava
- 1969 Komáromi szekeresgazdák. Irodalmi Szemle XII. 885–905. Pozsony

KEMECSI Lajos

- 1999 Adalékok a Komárom-Esztergom megyei árucseré néprajzához. KÖRMENDI Géza (szerk.): Paraszti élet a Duna két partján 4. 49–68. Tatabánya

KEMÉNYFI Róbert

- 1998 A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. Az etnikai határ és a vegyes etnicitás kérdése. Gömör Néprajza L. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen
- 1998a. A Kelet-Felvidék etnikai szétदारabolása (1920). FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 157–178. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2004 Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója. Debrecen
- 2006 Eszmetörténeti háttér és források a történeti Gömör megye szociokulturális kutatásához. UJVÁRY Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza III. 269–662. Debrecen

KILIÁNOVÁ, Gabriela

- 1994 Etnicita, kultúra a hranice. Prípad Strednej Európy. Etnologické rozpravy 2. 45–56. Bratislava

KISS István, N.

- 1963 Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1600 között. Történelmi Szemle XXX. 159–163.
- 1987 A paraszti kereskedők szerepe a magyar királyság külkereskedelmében (XVI–XVIII. század). Agrártörténeti Szemle XXIX. 251–261.

KLEMENT Judit–MISKOLCZY Ambrus–VÁRI András (szerk.)

- 2006 Szomszédok világai (Kép, önkép és a másikról alkotott kép). KSH Könyvtár és Levéltár. Budapest

KNIEZSA István

- 1934 A tót és lengyel költözködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethnographia XLV. 62–73.

KOLOSSVÁRY Szabolcsné

- 1975 A magyar erdőgazdálkodás történelmi fejlődése. KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.): Az erdőgazdálkodás története Magyarországon, 15–79. Akadémiai Kiadó. Budapest

KOLOSSVÁRY Szabolcsné (szerk.)

- 1975 Az erdőgazdálkodás története Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest

KOMA, Ján

- 1966 L'udová výroba vápna na Východnom Slovensku. Nové Obzory 8. 492–510. Prešov

KOMORÓCZY György

- 1942 A magyar kereskedelem története. Budapest
- 1944 Borkivitelünk Észak felé. Budapest

KONKOLYNÉ GYÚRÓ Éva

- 1990 A tájpotenciál és a tájhasználat összefüggései a Zempléni-hegységben. (Kandidátusi értekezés kézírata). Budapest

KOROMPAY Gábor–BOROS László

- 1979 A felső-tiszai áruszállítás régen és most. FRISNYÁK Sándor (szerk.): Szabolcs-Szatmári Földrajzi Olvasókönyv, 80–91. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. Nyíregyháza

- KOSÁRY Domokos
1980 Művelődés a 18. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KOVÁCS István, B.
1997 Gömörország. Madách Kiadó. Pozsony
1998 Számvetés a gömörológia eredményeiről. Társadalomtudományok. Appendix BOROVSZKY Samu (szerk.): Gömör-Kishont vármegye reprint kiadásához, 729–799. Patrióta Kiadó. Rimaszombat
- KOVÁCS Péter, K.
1958 Szabados borjú. Ethnographia LXIX. 261–270.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa (red.)
1990 Etnografický atlas Slovenska (EAS). Bratislava
- KOWALSKA-LEWICKA, Anna
1962 Budovy obchod na Podhali v 19–20. storočí. Slovensky Národopis X. 71–100.
1969 Die Milchwirtschaft in den Polnischen Karpaten. FÖLDES László (szerk.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur, 696–705. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KÓKAI Sándor
1999 Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak-és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza
- KÓS Károly
1972 Az árucsere néprajza. Népélet és néphagyomány 9–51. Kriterion. Kiadó. Bukarest
2000 A széki árucseréről. A Mezőség néprajza 1–2. 340–366. Mentor. Marosvásárhely
- KÓSA László
1981 Nyomtatás. ORTUTAY Gyula (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 4. 66–70. Akadémiai Kiadó. Budapest
1982 Ember és táj. Jegyzetek a magyar nép környezetalakító munkájáról. BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére, 15–20. Déri Múzeum. Debrecen
1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Gondolat. Budapest
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Studia Folkloristica et Ethnographica 25. KLTE Néprajzi Tan-szék. Debrecen
- KÓSA László–FILEP Antal
1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó. Budapest
- KÖVECSES-VARGA Etelka
1993 Piacozás gyümölcscsel Budára és Pestre Komárom-Esztergom megyei közsé-gekből. Néphagyomány – népismeret 1. 63–72. Bátky Zsigmond Alapítvány. H. n.
- KRESZ Mária
1960 Fazekas, korsós, tálás. Ethnographia LXXI. 297–379.
1972 A Borsod megyei fazekasság. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közlemé-nyei 11. 157–167. Miskolc

- KRISTÓ Gyula
 1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Kiadó. Budapest
 2003 Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged
- KROEBER, A. L.
 1931 The Culture–Area and Age–Area Concept of Clark Wissler. Rice, S. A. (red.): *Methods in Social Science*, 248–265. Chicago
- KUBINYI András
 1990 Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 1. 319–335. Tapolca
 1991 Költözés, helyválttatás, utazás a késő középkori Magyarországon. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. 229–242. Tapolca,
 1996 Miskolc helye az ország középkori településhálózatában. KUBINYI András (szerk.): *Miskolc története a kezdetektől 1526. I.* 415–432. Miskolc
 1999 Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. 499–518. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
 2000 Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-Alföldi Évszázadok 14. Csongrád Megyei Levéltár. Szeged
- KUBINYI Miklós
 1891 Árva megye. Budapest
 1899 Árva megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben, V. 350–373. Budapest
- LACKOVITS Emőke, S.
 1988 (szerk.): *Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig*. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság. Veszprém
 1997 Csupak szerepe a balatonfelvidéki paraszti árucserében a 20. század elején. *Néprajzi Látóhatár* VI. 1–4. szám 262–270.
 2003 Tessék idejönni...megvenni. Somlóvásárhely árucseré-kapcsolatainak világa. LACKOVITS Emőke, S.–VIGA Gyula (szerk.): *Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmeczi Kovács Attila tiszteletére*, 283–298. *Ethnica*. Debrecen–Veszprém
- LACKOVITS Emőke–LUKÁCS László
 1987 Vásárok és az árucseré néprajza Közép-Dunántúlon. Székesfehérvár–Veszprém
- LÁZÁR István
 1974 Kiált Patak vára. Budapest
- LELKES György
 1998 Magyar helységnév-azonosító szótár. Talma Könyvkiadó. Baja
Lexicon universorum Regni Hungariae locorum populosorum...Budapest, 1920.
- LIESENFELD, Gertraud
 1987 Viechtauer Ware. Studien zum Strukturwandel einer Hausindustrie in Oberösterreich mit besonderer Berücksichtigung der letzten 100 Jahre. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 479. Band. Wien
- LIMB, H. H.
 1982 *Climate, History and the Modern World*. London

LISZKA József

- 1992 A megtermelt javak cseréje. Gúta hagyományos gazdálkodása, 145–156. Népi ismereti Könyvtár 2. Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. Komárom
- 1995 A folyók szerepe az árucsere-kapcsolatok lebonyolításában. Új Forrás 8. szám 43–51.
- 1996 Termelt javak cseréje a szlovákiai Kisalföld keleti felében. KÖRMENDI Géza (szerk.): Paraszti élet a Duna két partján 3. 81–91. Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat. Tatabánya
- 2002 A szlovákiai magyarok néprajza. Osiris Kiadó – Lilium Aurum Kiadó. Budapest–Dunaszerdahely

LOCKWOOD, W.G.

- 1972 Periodic markets: source materials on markets and fairs in peasants societies. University of Michigan

LOVCSÁNYI Gyula

- 1900 Zólyom megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben, XVIII. 1–29. Budapest

LÖFGREN, Orvar

- 1976 Ecotypes. Problems in the Comparative Study of Ecological Adaptation. *Ethnologica Scandinavica*, 100–116.
- 1996 Linking the local, the national and the global. Past and present trends in European ethnology. *Ethnologia Europea* 26. Nr. 2. 157–168.

LUKÁCS László (Hrsg)

- 1988 Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum. István Király Múzeum. Székesfehérvár
- 1996 Dunántúl – Felföld. Észak – déli kapcsolatok. *Limes* 1–2. szám 7–15.

MAGDA Pál

- 1819 Magyar Országnek és a' határ őrző katonaság vidékinek leg ujabb statistikai és geographiai leírása. Pest

MAJDÁN János

- 1987 A „vasszekér” diadala. Kossuth Könyvkiadó. Budapest
- 1998 A helyiérdekű vasutak kiépülése a Felvidéken. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 503–517. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza
- 2002 A vasút polgárosító hatása. TÓTH G. Péter (szerk.): Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában, 303–324. Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. Veszprém

MAJLÁTH Béla

- 1877 Liptó megye őstermelése, adó, ipar és kereskedelmi viszonyai. Budapest
- 1899 Liptó megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben, XV. 373–396. Budapest

MAJOR Miklós

- 2001 Vásári sokadalmak Szilágynagyfaluban. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9. 236–243. Kolozsvár

MAKKAI László

- 1954 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1985 Tájak és népek. R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): Magyarország története, 1526–1686. 1425–1460. Akadémiai Kiadó. Budapest

MARKOVÁ, Ema

1981 Rajdovská čipka. Gemer 4. 157–186. Banické Muzeum. Rimavská Sobota

MARMULA János

1900 Árvamegye lengyelajkú lakosainak néprajzi leírása. Ethnographia XI. 403–411., 451–461.

MAROZSÁK Péter–MOLNÁR Judit

1999 A települések kapcsolatrendszere és intézményi ellátottsága egy határ menti térségben. FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében, 89–94. Szent István Egyetem. Gödöllő

MATSCHINEG, Ingrid–MÜLLER, Albert

1990 Migration – Wanderung – Mobilität in Spätmittelalter und in der Frühneuzeit. Eine Auswahlbibliographie. Medium Aevum Quotidianum 21. Krems

MÁDY Dezső–VIGA Gyula

2001 Gönc környéki kajsziarack. FARNADY Éva (szerk.): Hagyományok, Ízek, Régiók, I. 378–379. FVM – Agrármarketing Centrum. Budapest

MÁLYUSZ Elemér

1953 A mezővárosi fejlődés. SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, 128–191. Akadémiai Kiadó. Budapest

MÁNDLI Gyula

1994 Nagymaros gyümölcs- és szőlőtermesztésének, valamint -kereskedelmének története. HÁLA József–MÁNDLI Gyula (szerk.): Börzsönyvidék, 2. 175–204. Városi Könyvtár. Szob

MÁRAI Sándor

1990 Egy polgár vallomásai. Szépirodalmi Kiadó. Budapest

MÁRKUS Mihály (Markuš, Michal)

1943 A bokortanyák népe. Tanya, Falu, Mezőváros III. Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézete. Budapest

1964 Felső-magyarországi kapaformák. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 6. 35–41. Miskolc

1964a Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. Ethnographia LXXV. 467–470.

1972 Ism.: HUSKA A. Miroslav: Slovenskí pltníci című könyvéről. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 11. 34–37. Miskolc

1973 Odbyt a sposoby poldaja šivetichkych výrobov na prelome 19. a 20. storočia, Gemer I. 91–105. Rimavská Sobota

1976 Szlovák–magyar interetnikus néprajzi kutatások. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 14. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1980 A cseh és a szlovák néprajzi tájak és népcsoportok kutatásának eredményei. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 182–219. Előmunkálatok a magyarság néprajzához, 7. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest

- MÁTÉ György
 2008 Közelítések a vasút néprajzához. BALI János–MÁTÉ György (szerk.): Talpfák. Néprajzi írások a vasútról, 7–26. ELTE BTK Néprajzi Intézete. Budapest
- MENDÖL Tibor
 1932 Táj és ember. Kincsestár 46. Magyar Szemle Társaság. Budapest
 1940 A Felvidék. Kincsestár 79. Magyar Szemle Társaság. Budapest
 1963 Általános településföldrajz. Akadémiai Kiadó. Budapest
- MISKOLCZY Ambrus
 1982 A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. Ethnographia XCIII. 390–422.
- MOCSÁRY Antal
 1826 Nemes Nógrád vármegyének történelmi, geographiai és statistikai eszmertetése, I–IV. Pest
- MOLNÁR Gergely
 2008 A szokolyai kisvasút a táj életében. BALI János–MÁTÉ György (szerk.): Talpfák. Néprajzi írások a vasútról, 48–73. ELTE BTK Néprajzi Intézete. Budapest
- MOLNÁR Judit–LOBODA Zoltán
 2000 Az államhatár által kettészakított térség kapcsolatrendszerének változása a Sajó és a Hernád által közrezárt határvidéken. FÜLEKY György (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására, 243–248. Kulturális Örökség Igazgatósága – Szent István Egyetem. Budapest–Gödöllő
- MÓGA János
 1998 Természetföldrajzi tényezők hatása a településszerkezetre a Gömör-Tornai-karszt területén. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történelmi földrajza, 481–491. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza
- MUSSET, Alain
 2002 Történelmi földrajz: történelmi tudomány? BENDA Gyula–SZEKERES András (szerk.): Tér és történelem. Előadások az Atelir-ben, 39–64. L'Harmattan – Atelier. Budapest
- NAGY József
 A tótok otthonáról Árva megyében. Alsókubín
- NAGY MOLNÁR Miklós
 2008 Adatok a gömöri fazekasok edénykereskedelméhez. NOVÁK László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön, 289–298. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös
- NAGY VARGA Vera
 2002 Adatok a jászberényi baromfikereskedők működéséhez. PETHŐ László (szerk.): Jászsági Évkönyv, 122–134. Jászberény
- NAGY Zoltán–SZULOVSKY János (szerk.)
 2009 A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében. MTA Soproni Tudós Társaság. Szombathely

NEMCSIK Pál

- 1966 A licei fazekasok. BODGÁL Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai, 208–230. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

NÉMETH Györgyi (szerk.)

- 1989 Manufaktúrák Magyarországon, I. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

NOVÁK László Ferenc

- 1997 Emberföldrajz és településnéprajz. Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve X. 155–165. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok
- 2008 Tradicionális kereskedelem és migráció. NOVÁK László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön, 19–26. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös

NOVÁK László Ferenc (szerk.)

- 2008 Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös

OLTVAI Ferenc

- 1993 Egy Árva megyei gyolcsoscsalád az Alföldön. FEJÉR Ádám–H. TÓTH Imre–BIBOK Károly (szerk.): Magyarok és szlávok, 233–247. Szeged

OROSZ István

- 1979 Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. KOVÁCS Endre (szerk.): Magyarország története 6/2. 1039–1117. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 1995 Hagyományok és megújulás. Csokonai História Könyvek. Csokonai Kiadó. Debrecen

PAJDUSSÁK Máté

- 1912 Árva politikai és ethnographiai helyzete a középkorban. VÁRADY Géza (szerk.): Árvamegyei Almanach, 5–22. Alsókubín

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1967 Paraszti bortermelés néhány abaúji faluban. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből, 20. Debrecen
- 1973 Szállítás málhás lovakkal a Gömör-Tornai karsztvidéken. Ethnographia LXXXIV. 549–558.
- 1973a. Batyuzó lepedők és elnevezésük Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XII. 431–462. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1980 A kulturális régiók néprajzi vizsgálata. PALÁDI-KOVÁCS Attila (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei, 57–75. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
- 1982 A Barkóság és népe. Borsodi Kismonográfiák 15. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1982a. Piac és vándorárusítás a Losonc-vidéki magyar kertészfalvak életében. BALASSA Iván–UJVÁRY Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. 377–385. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 39. Debrecen

- 1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61–73. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1984a. A magyar szekér a Kárpát-medencében. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Tanulmányok Szatmár néprajzához, 157–168. Folklór és Etnográfia 16. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen
- 1988 Életmód, foglalkozás, nemzetiség. Bányászat és erdei iparúzés a régi Gömörben. Gömör néprajza XIV. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- 1988a. Favágók és más erdőjárók Dél-Gömörben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 573–594. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1989 A palócföld kiterjedése. BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok, I. 137–167. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger
- 1993 A magyarországi állattartó kultúra korszakai. MTA Néprajzi Kutató Intézet. Budapest
- 1994 A Felföld mint kulturális régió. Ethnographia CV. 1–35.
- 1996 A régi Torna vármegye és néprajzi jellege. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. 193–209. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1996a. Természeti tájak és nyelvhatárok a Felföldön (Abaúj-Torna és Gömör-Kishont megye példáján). FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 59–68. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza
- 1999 Vándormunka és árucsere. BODNÁR Mónika–RÉMIÁS Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából, 343–347. Múzeumi Könyvtár 5. A Gömöri Múzeum és Baráti Köre. Putnok
- 1999a. Közlekedés és szállítás. BODNÁR Mónika–RÉMIÁS Tibor (szerk.): Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából, 348–372. Múzeumi Könyvtár 5. A Gömöri Múzeum és Baráti Köre. Putnok
- 2000 Az ipari munkásság. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 239–308. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 2001 Híradás, közlekedés, szállítás. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás, 813–973. Szerk.: SZILÁGYI Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 2002 Zonalitás a Bódva-vidék anyagi kultúrájában. Néprajzi Látóhatár XI. 85–101.
- 2003 Medvesalja földje és népe. Tájak, népek, népcsoportok, 355–377. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 2003a. Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre
- 2003b. Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Dél-Gömörben a 19. században. Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok, 94–123. Akadémiai Kiadó. Budapest
- 2007 Ipari táj. Gyarak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században. Akadémiai Kiadó. Budapest

PALOTÁS Zoltán

1990 A trianoni határok. Interedition. Budapest

PAP Miklós

1985 A tokaji. Budapest

PAPP-VÁRY Árpád–HRENKÓ Pál

1989 Magyarország régi térképeken. Kartográfia. Budapest

PARÍKOVÁ, Magdalena–SLAVKOVSKY, Peter

1980 Tradicné formy žatvy a mlaby na slovensko–madarskom pomedzí Hontu. Slovenský Národopis 29. 298–317.

1981 A honti agrikultúra szlovák–magyar párhuzamai. BOTIK, Ján–MÉRY Margit (szerk.): A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása, 103–107. Bratislava

PÁLINKÁS János

2001 A csere nem piaci formái a gazdaságantropológiában. Kultúra és Közösség V. 1. szám 69–76. Budapest

PÁLL István

1986 Árucsera a Tisza két partja között. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucsera és migráció, 155–164. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1987 A hegyaljai városok szabolcsi vonzáskörzete a XVIII. század második felében. Borsodi Művelődés V. 48–54. Miskolc

PÁLMÁNY Béla

1985 Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újraterelítés korszakában (1593–1731). NAGYBÁKAY Péter–NÉMETH Gábor (szerk.): V. Kézművesipar-történeti Szimposium Anyaga, 153–188. Veszprém

1991 Városok, mezővárosok – országos és hetivásárok Magyarországon (1686–1870). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1990–1991. 421–428. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Budapest

PECHÁNY Adolf

1899 A felső-magyarországi tótok. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és képekben, V. 397–423. Budapest

PETERCSÁK Tivadar

1973 Vándoriparosok a Zempléni-hegységben. Ethnographia LXXXIV. 527–548.

1984 Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. HAVASSY Péter–KECSKÉS Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről, 457–506. Gyöngyös

1986 A fa és erdei termékek az Északi-középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucsera és migráció, 233–237. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Herman Ottó Múzeum. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1992 Az erdő szerepe az Északi-középhegység paraszti gazdálkodásában. Studia Folkloristica et Ethnographia 30. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen

- 1996 Az erdő egy kárpát-medencei régió – az Északi-középhegység – népének életében. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 259–268. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza
- 2005 Táj és népesség, gazdaság és társadalom. PETERCSÁK Tivadar–VERES Gábor (szerk.): Heves megye népművészete, 5–46. Heves Megyei Múzeumi Igazgatóság. Eger
- 2005a. Mesteremberek, specialisták, háziiparosok, manufaktúrák. PETERCSÁK Tivadar–VERES Gábor (szerk.): Heves megye népművészete, 47–72. Heves Megyei Múzeumi Igazgatóság. Eger
- 2008 A közbirtokosság. Az erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Magyar Néprajzi Könyvtár. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- PETRICHEVICH-HORVÁTH Miklós
- 1938 Közlekedés. A magyar Felvidék visszacsatolt részének statisztikája. Magyar Statisztikai Szemle XVI. 1100–1102. Budapest
- PETRI Edit
- 1996 A görögök közvetítő kereskedelme a 17–19. századi Magyarországon. Századok CXXX. 69–104.
- PETROV, Anton
- 1924 Národopisná mapa Uher podle uredniho lexikonu osad z roku 1773. Praha
- PINCZÉS Zoltán
- 1998 Az Északnyugati-Felvidék gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 9–42. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- PODOLÁK, Ján
- 1967 Pastierstvo v oblasti Vysokych Tatier. Bratislava
- 1982 Tradicné ovciarstvo na Slovensku. Bratislava
- 1992 Die traditionelle Schafhaltung in der Slowakei. Studia Folkloristica et Ethnographica 31. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen
- POLONEC, Andrej
- 1955 Organizácia obchodného života hornooravských plátenníkov. Slovenský národopis, 49–83. Bratislava
- 1978 Domácka a remeslá výroba v oblasti myjavskej pahorkatiny. Zborník Slovenského Národného Múzea, 19. 11–42. Martin
- PORUBSZKY Gyula
- 1912 Árva megye erdőségei. VÁRADY Géza (szerk.): Árvamegyei almanach, 78–87. Alsókubín
- POUNDS, Norman J. G.
- 2003 Európa történeti földrajza. Osiris Kiadó. Budapest
- POVALA, Gabriel–PRIKRYL, L'ubomir
- 1968 Kamenárstvo v okolí Dolného Kubína. Zborník Oravského Múzea, 1. 101–119. Orava
- POZSGAI Péter
- 2000 Kézművesek és kézműves családok Tornán a 19. században. Korall, 2. 23–42.

PRASLIČKOVÁ, Mária

- 1979 Brdárstvo a voštinárstvo v zapadnom Gemeri. Gemerské Múzeum. Rimavská Sobota

PRINZ Gyula

- é. n. Magyarország tájrajza. Magyar föld – magyar faj, I. 15–341. Budapest

PRINZ Gyula–TELEKI Pál

- é. n. A magyar munka földrajza. Magyar föld – Magyar faj, II. kötet. Magyar földrajz második rész. Budapest
1938 A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj, II. kötet. Magyar földrajz, második rész. Budapest

PRINZ Gyula–CHOLNOKY Jenő–TELEKI Pál (szerk.)

- 1938 Magyar földrajz, I–III. Budapest

PÜSPÖKI NAGY Péter

- 1989 Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon (1000–1301). Madách Kiadó. Bratislava

RÁCZ Lajos

- 1994 A történeti idő és a földrajz. KULCSÁR Árpád–SZULOVSKY János (szerk.): Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára, 311–325. Plusz Könyvek. Budapest
2000 A Kárpát-medence éghajlatának hosszú távú változásai a 16. századtól napjainkig. FRISNYÁK Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza, 25–34. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

REBRO, Karol

- 1959 Urbárska regulácia Mária Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku. Bratislava

RÓNAI András

- 1989 Térképezett történelem. Magvető Kiadó. Budapest

RÓNAI András (szerk.)

- 1993 (1945) Közép-Európa Atlasz. Püski Kiadó. Balatonfüred–Budapest

RUZSÁS Lajos

- 1966 Városi fejlődés a XVIII–XIX. századi Dél-Magyarországon (A városi fejlődés gazdasági alapjai). Akadémiai Kiadó. Budapest

SÁPI Vilmos

- 1973 A mezőgazdasági bér munkásság a XVIII. században. SÁPI Vilmos (szerk.): Edelény múltjából, 121–135. Edelény

SÁRKÁNY Mihály

- 1976–78 A gazdálkodás etnográfiaja és a gazdasági antropológia. TÁLASI István (szerk.): Dissertationes Ethnographicae II. 18–30. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke. Budapest
1998 A közösségek közötti csere. Magyar Etnológia 2. MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
2000 Parasztság és termelési viszonyok. Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában, 73–88. L'Harmattan Kiadó. Budapest

SÁRKÖZI Zoltán

- 1980 A Vasgyár és a szénbányászat tájalakító hatása és a település fejlődése. BEREND T. Iván (szerk.): Az Ózdi Kohászati Üzemek története, 88–99. Ózd

- SCHMIDT Attila
 1900 Gömör megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben, VI. 137–181. Budapest
- SERESNÉ SZEGŐFI Anna (szerk.)
 1983 Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára, 1870–1983. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- SIRÁCKY, Ján
 1963 Sťahovanie Slovakov na Dolnu zem v 18, a 19. storočí. Slovensky Národopis. 193–258.
 1985 Dlhé hľadanie domova. Bratislava
- SLAVKOVSKY, Peter
 1970 K problematike sezónnych zamestnani na Orave. Zborník Narodného Múzea, LXIV. 105–115. Martin
- SMAJDA, Mihajlo
 1992 A isi vam vinctsuju. Kalendarna obrjadovisťty ruszinův–ukrainciv Cseho-Szlovaccsini. Bratislava–Prešov
- SOMOGYI Manó
 1905 A hazai vándoripar és vándorkereskedés. Budapest
- SOMOGYI Sándor
 1996 A magyar honfoglalás földrajzi környezete. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 7–17. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza
- SOÓS Imre
 1941 Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron
 1955 Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Heves Megyei Levéltár. Eger
- STEWART, J. H.
 1955 Theory of Cultural Change. The Metodology of Multilinear Evolution. Illinois
- SURÁNYI Béla
 2005 A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása. Ökológiai feltételek és történelmi hagyományok. Studia Folkloristica et Ethnographica 47. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
 2008 A magyar paraszti gazdálkodás biológiai öröksége a Kárpát-medencében (1700–1950). Ökológiai feltételek és történelmi hagyományok. Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma. Debrecen
- SÜKÖSD Jánosné
 1984 A piac és az állatvásárok forgalma Kecskeméten. a 18–19. század fordulóján. Történeti Statisztikai Közlemények 5. Magyar Statisztikai Hivatal. Budapest, 93–113.
- SÜLI-ZAKAR István
 1996 A régió: földrajzi integráció. DÖVÉNYI Zoltán (szerk.): Tér – gazdaság – társadalom, 139–159. MTA Földrajzi Kutató Intézet. Budapest
- SÜLI-ZAKAR István–CSÜLLÖG Gábor
 2003 A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. SÜLI-ZAKAR István (szerk.): A terület és településfejlesztés alapjai, 15–44. Dialóg Campus Kiadó. Pécs

SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.)

1981 Néprajzi tanulmányok a Zempléni hegyvidékről. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

1986 Árucseré és migráció (A Tokajban 1985. október 28–29-én megrendezett tanácskozás anyaga). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

SZABÓ Dezső

1933 A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. Budapest

SZABÓ Endre

é. n. Ipar, kereskedelem és hitelügy. BOROVSKY Samu (szerk.): Gömör-Kishont vármegye, 251–272. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest

SZABÓ Ferenc, G.

1998 A vásározás emlékei középkori helységneveinkben. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza

2000 A Vásáros jelző középkori helységneveinkben. Magyar Nyelv XCVI. 3. szám 345–351.

SZABÓ István

1934 A tokaji rév és Debrecen. Debreceni Képes Kalendárium, 89–97. Debrecen

1969 A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó. Budapest

SZABÓ István–SZABÓ László

1977 Az erdő szerepe az Ipoly-völgy községeinek életében a jobbágyszabadítás után. IKVAI Nándor (szerk.): Börzsöny néprajza, 71–91. Studia Comitatus V. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre

SZABÓ Jolán

1995 Gyöngyös vásárai és piaca a 18. században. Mátrai Tanulmányok 1. 51–66. Mátra Múzeum. Gyöngyös

SZABÓ László

1976 Egy tárgy szótörténeti háttere. KAPOSVÁRI Gyula (szerk.): Túrkevei tanulmányok, 41–60. Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok–Túrkeve

2001 Vásár. SZABÓ László–GULYÁS Éva–CSALOG Zsolt (szerk.): Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) Megye Néprajzi Atlasza, II. 1. 174–178. Damjanich János Múzeum. Szolnok.

2008 Árucseré a Közép-Tisza vidékén a XIX–XX. századforduló idején. NOVÁK László Ferenc (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös

SZABÓ László–GULYÁS Éva–CSALOG Zsolt

2001 Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok) megye néprajzi atlasza, II. 1. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok

SZAKÁLY Ferenc

1973 A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. KANYAR József (szerk.): Somogy megye múltjából, 55–112. Somogy Megyei Levéltár. Kaposvár

1994 A török uralom mérlege. História 4. szám 8–9.

SZALAY Emőke–UJVÁRY Zoltán

1982 Két fazekas falu Gömörben. Studia Folkloristica et Ethnographica 7. Kosuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen

SZÉKELY György

1953 A parasztság szerepe az árutermelésben. SZÉKELY György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században, 117–127. Akadémiai Kiadó. Budapest

1961 Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle III. 309–343.

SZIKLAY János–BOROVSKY Samu (szerk.)

1896 Abaúj-Torna vármegye és Kassa. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest

SZILÁGYI Miklós

2000 Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 558–584. Szerk.: SÁRKÁNY Mihály – SZILÁGYI Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest

2000b. Kapcsolatok a külvilággal. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós (szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 830–865. Akadémiai Kiadó. Budapest

2009 Gazdák és mezőgazdasági munkások (Szócikkek egy tervezett, de soha el nem készülő társadalomnéprajzi lexikonból). Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XVIII. 260–272. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szolnok

SZMRECSÁNYI Arisztid

1888 Liptó megye. Megyei monográfiák, I. kötet II. Budapest

SZTUDINKA Ferenc

1910–1911 Nógrád megye ipari és kereskedelmi története legújabb időkig. Magyar Ipartörténet 1910. 80–88., 1911. 5–26. Budapest

SZUHAY Miklós

1998 A mezőgazdaság kapitalizálódása – 1848–1918. GUNST Péter (szerk.): A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig, 137–161. Napvilág Kiadó. Budapest

SZULOVSKY János

1996 Gömői sonkolyosok és fazekasok a 19. század második felében. LIPTÁK Dorottya–RING Éva (szerk.): Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák, 81–108, 306, 325–326. Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ. Budapest

SZULOVSKY János (szerk.)

2005 A magyar kézművesipar története. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest

SZŰCS Jenő

1955 Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest

1984 A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle XXVII. 5–33.

SZVIRCSEK Ferenc

1985 Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásairól. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI. 61–96. Salgótarján

1989 A bányászat hatása a terület gazdasági és társadalmi szerkezetére. BAKÓ Ferenc (szerk.): Palócok, II. Újkori történelem és népi társadalom, 201–219. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger

TAGÁNYI Károly

1896 Magyar erdészeti oklevéltár, I–III. Budapest

TAJTÁK, Ladislav

1978 Dejiny Rožnavy, I–II. Rožnava

TAKÁCS Péter

1991 Úrbéresek vallomása Szabolcsban, 1772. Budapest

2000 Mezőváros-képző kényszerek és lehetőségek Magyarországon a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. FRISNYÁK Sándor (szerk.): Az Alföld történeti földrajza, 407–414. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza

2008 Udvarhelyszéki vásárok és vásározó udvarhelyszékiek az 1820-as években. I–II. Rálátás. Zsákai Helytörténeti – Honismereti, Kulturális Tájékoztató IX. 1. szám 1–21., IX. 2. szám 1–21. Zsáka

TAKÁCS Péter–UDVARI István

1989 Adalékok a XVIII. századi zempléni vásárok és a vásározó zempléni lakosok történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 359–381. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1989a. Adalékok Torna vármegye vásáraihoz és a vásározó Torna megyeiek 18. századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. 54–59. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1990 Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyei lakosság vásározási szokásaihoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 195–207. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1990a. Vásározási szokások Esztergom vármegyében 1768-ban. Honismeret XVIII. 4. szám 22–26.

1991 Nógrád megye XVIII. század végi vásárai és a Nógrád megyei adózók vásározási szokásai. Honismeret XIX. 6. szám 64–74.

1991a. Adalékok Gömör megye lakóinak vásározási szokásaihoz és a gömöri vásárok 18. század végi történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVIII–XXIX. 209–225. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1992 Adalékok a Gömör megyei úrbéres lakosság 18. század végi pénzszerzési lehetőségeihez. VIGA Gyula (szerk.): Kultúra és tradíció II. 857–869. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1992a. Adalékok Turóc vármegye vásáraihoz és a vásározó Turóc megyei úrbéresek 18. század végi történetéhez. Néprajzi Látóhatár I. 154–161. Györffy István Néprajzi Egyesület. Budapest–Debrecen

1993 Adalékok a Felső-Tiszavidék sógazdálkodásához a 18. század végéről (Máramarostól Szepesig). UDVARI István (szerk.): Hodinka Antal Emlékönyv, 303–324. Bessenyei György Tanárképző Főiskola. Nyíregyháza

1993a. Adalékok a Szepes megyei vásárok és a vásározó Szepes megyei úrbéres lakosság 18. század végi történetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. 171–180. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

1995–1998 A Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából. I–III. kötet. Periférián Könyvek 1–3. Nyíregyháza

- 1997 Adalékok a máramarosi jobbágyságok bérmunka lehetőségeihez a kamarai sóbányákban és a kincstári erdőkben. CSOMA Zsigmond–VIGA Gyula (szerk.): Európából – Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére, 241–249. Néprajzi Látóhatár VI. Györffy István Néprajzi Egyesület. Budapest–Debrecen
- TAMÁS Edit
- 1996 A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történeti Zemplén és Ung megyében. KATONA Judit–VIGA Gyula (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei, 267–284. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- TANNER, Jakob
- 2004 Die ökonomische Handlungstheorie vor der „kulturalistischen Wende“? Perspektiven und Probleme einer interdisziplinären Diskussion. BERGHOF, Hartmut–VOGEL, Jakob (Hg.): Wirtschaftsgeschichte als Kulturgeschichte, 69–98. Campus Verlag. Frankfurt–New York
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
- 1976 A vásár és jogi népszokásai. SZÖLLŐSI Gyula (szerk.): Vásártörténet – hídivásár, 333–376. Debrecen
- TELEKI Pál
- 1996 A földrajzi gondolat története. Kossuth Kiadó. Budapest
- TÓTH József
- 1998 A Felvidék szerepe a Kárpát-medence térszerkezetében. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 255–262. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- TÓTH József–GOLOBICS Pál
- 1996 Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 107–119. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- TÓTH Péter
- 1994 Szempontok a borsodi mezővárosok középkori és kora újkori történetének vizsgálatához. FARAGÓ Tamás (szerk.): Város és társadalom a XVI–XVIII. században, 113–124. Studia Miskolciensia I. Miskolci Egyetem. Miskolc
- TÓTH Sándor
- 1909–1912 Sáros vármegye monografiája, I–III. Budapest
- TUBA Zoltán, id.
- 2008 A Bodrogi Gazdasági Vasút. TUBA Zoltán (szerk.): Bodrogköz (A magyarországi Bodrogköz tájmonográfiája), 293–305. Lorántffy Zsuzsanna Szellemében Természet- és Társadalomtudományi Alapítvány. Gödöllő–Sárospatak
- TUSNÁDI Csaba Gábor
- 2000 Magyarországi kisvasutak. Pallas Kiadó. Budapest

UDVARI István

- 1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. BENCSIK János–VIGA Gyula (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza, 48–61. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1989 Szepességi falvak kapcsolata Tokaj-Hegyaljával a XVIII. század végén. Adatok a szlovák–magyar interetnikus kapcsolatokhoz. BENCSIK János (szerk.): Tokaj és Hegyalja. Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából, II., 102–115. Zempléni Múzeum Baráti Köre. Miskolc
- 1990 Abaúj, valamint Torna vármegyék jobbágynépe Tokaj-Hegyalján a XVIII. század második felében. BENCSIK János–SZAKÁL Jenőné (szerk.): Tokaj és Hegyalja. Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából III., 38–47. Zempléni Múzeum Baráti Köre. Miskolc
- 1991 A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez. Vasvári Pál Társaság Füzetek 4. Nyíregyháza
- 1992 Ruszinok a XVIII. században. Történelmi és művelődéstörténeti tanulmányok. Vasvári Pál Társaság Füzetek 9. Nyíregyháza
- 1994 Szlovák mezővárosok népélete Mária Terézia korában. Adatok Pozsony vármegye XVIII. századi történetéhez. Vasvári Pál Társaság Füzetek 14. Nyíregyháza

UDVARI István–VIGA Gyula

- 1993 A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. században. Népi kultúra – Népi társadalom XVII. 165–200. MTA Néprajzi Kutató Intézete. Budapest
- 1993a. Úton levő Sáros megyeiek a 18. században. Néprajzi Látóhatár 4. szám 106–115.
- 1994 Jobbági köteleességek és életmód Zólyom megyében a 18. században. Borsodi Levéltári Évkönyv VIII. 89–120. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. Miskolc
- 1994a. A Kárpát-medence peremén. A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 257–294. Miskolci Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1995 A XVIII. századi Árva megye történeti néprajzához. Feudális szolgáltatások és életmód a Tátra-vidék gorál és szlovák falvaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején. Ethnographia CVI. (1995) 39–64.
- 1998 A táj és az életmód néhány összefüggése a Garam völgyének településeiben a XVIII. század utolsó harmadában. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 333–345. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tan széke. Nyíregyháza
- 1998a. Az 1770-es évek Kishont megyéjének népéletéhez. Néprajzi Látóhatár VII. 1–2. szám 61–75. Györffy István Néprajzi Egyesület. Budapest–Debrecen
- 2007 Bars vármegye 18. századi jobbágy-parasztjainak életviszonyaihoz. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVI. 263–292. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

UJVÁRY Zoltán

- 1981 A migráció és a kolonizáció szerepe Gömör népi kultúrájában. BOTIK, Jan–MÉRY Margit (szerk.): A csehszlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatása, 54–62. Ústav SAV. Bratislava
- 1984 Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában. KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 37–51. Miskolc
- 1998 Gömör etnikai arculata. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 151–155. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza
- 2006 Magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok a gömöri régióban. UJVÁRY Zoltán (szerk.): A gömöri magyarság néprajza, III. 5–32. Debrecen

UJVÁRY Zoltán (szerk.)

- 2001–2006 A gömöri magyarság néprajza, I–IV. Debrecen

VADKERTY Katalin

- 2000 Nógrád mezőgazdasága 1848 és 1918 között. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2. 2. szám 85–108. Bratislava

VÁLYI András

- 1796–1799 Magyar országnak leírása, I–III. Buda

VARGA Zoltán

- 2000 Biológiai sokféleség a Kárpát-medencében, és a természet védelmének prioritásai. FODOR István–KOVÁCS Bernadett–TÉSITS Róbert (szerk.): Társadalom és környezet. Tanulmányok a tudomány világkonferenciájára, 133–145. Budapest–Pécs

VARGHA László

- 1940 A tilalmasi tanyak építkezése. Budapest

VÁRKONYI Ágnes, R.

- 1992 Pelikán a fiaival. Liget Kiadó. Budapest

VÁRKONYI Ágnes, R. (szerk.)

- 2000 Táj és történelem. Osiris. Budapest

VERES Gábor

- 2008 A népi bútortörténete Északkelet-Magyarországon. Studia Agriensia 28. Heves Megyei Múzeumi Szervezet – Dobó István Vármúzeum. Eger

VERES László

- 1986 Az üveghuták felvevőpiaca a 18–19. században. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 129–133. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

VERES László–VIGA Gyula (szerk.)

- 2006 Kézművesipar Északkelet-Magyarországon. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc

VIGA Gyula

- 1982 19. századi adatok a miskolci vásárok rendjéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XX. 213–224. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1985 Gyümölcsstermesztés és a gyümölcszel való kereskedelem a Bükkalján. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXIII. 285–307. Herman Ottó Múzeum. Miskolc

- 1986 Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Borsodi Kismonográfiák 23. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1986a. A gyümölcs a népi árucserében. SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Árucseré és migráció, 175–195. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1989 Az észak-magyarországi fuvarosok. (Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 383–407. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Ethnica. Debrecen–Miskolc
- 1991 Fuvaros közvetítők a Felföld és a magyar Alföld közötti árucserében. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Történelem, régészet, néprajz. Tanulmányok Farkas József tiszteletére, 209–220. Ethnica. Debrecen
- 1992 Áruk és emberek mozgása a Felföldön: ökológiai szempontok. MOHAY Tamás (szerk.): Közelítések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára, 107–117. Ethnica. Debrecen
- 1993 Néprajzi jegyzetek Kazincbarcikáról (Különös tekintettel az életmód és az árucseré folyamataira). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI. 523–539. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1996 Hármas határon. Tanulmányok a Bodroghöz változó népi kultúrájáról. Officina Musei 4. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1996a. A tájformáló társadalom. Megjegyzések a kultúra ökológiájához. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXIII–XXXIV. 271–283. Herman Ottó Múzeum. Miskolc
- 1997 Borsod-Abaúj-Zemplén megye Magyarország néprajzi térképén. FÜGEDI Márta (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 5–35. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1997a. Néhány adalék a Közép-Tisza-vidék hagyományos árucseréjéhez, különös tekintettel Tiszafüredre. Agria XXXIII. 437–448. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága. Eger
- 1999 A tradíció és a változás néhány jellemzője a Bodroghöz népi műveltségében (Karcsa és Pácin példája). A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. 1127–1155. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1999a. Utak és találkozások. Tanulmányok a népi kapcsolatok köréből. Officina Musei 10. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- 1999b. Falu és külvilág. Adatok Szende hely népének külső kapcsolataihoz a két világháború közötti időszakban. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIII. 213–224. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Salgótarján
- 2002 Kistáji munkamegosztás és árucseré. BARÁZ Csaba (szerk.): A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek, 499–515. Bükki Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- 2002a. A tájformáló kultúra korszakai és a kultúrtáj változásai a Bodroghözben. KEMÉNYFI Róbert (szerk.): A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére, 281–289. Néprajzi Látóhatár 1–4. szám

- 2003 A paraszti igaerő és a munkakultúra néhány összefüggése a Bodroghözben. VIGA Gyula–HOLLÓ Szilvia–CS. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, 85–91. Archaeolingu. Budapest
- 2007 Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza. Studia Folkloristica et Ethnographica 50. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen
- 2007a. A Bodroghöz és a Bodrog mente szőlő- és borkultúrájához. UJVÁRY Zoltán (szerk.): Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére, 261–272. Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Nagykőrös–Debrecen
- 2007b. Néprajz. BARÁZ Csaba–KISS Gábor (szerk.): A Zempléni Tájvédelmi Körzet, 217–232. Bükk Nemzeti Park Igazgatóság. Eger
- 2008 A bodroghözi kultúra és társadalom változása a 19–20. században. Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia tanszék
- 2009 Bodroghözi néprajzi tanulmányok. Officina Musei 19. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság. Miskolc
- VIGA Gyula–VISZÓCZKY Ilona
- 1999 Aszód és Tura vásáraitól (Szempontok a Jászság és a Galga mente gazdasági kapcsolataihoz). UJVÁRY Zoltán (szerk.): Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére, 203–210. Ethnica. Debrecen
- 2003 A turai vásár néhány árucere- és viselettörténeti vonatkozása. LACKOVITS Emőke–VIGA Gyula (szerk.): Kéve. Ünnepi kötet a 60 esztendő Selmeczi Kovács Attila tiszteletére, 275–281. Ethnica. Debrecen–Veszprém
- VILKUNA, Kustaa
- 1975 Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. Magyar Tudomány, XX. 752–760.
- VOFKORI László
- 1996 Erdély piachelyei és piacközpontjai a 18–19. században. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza, 161–170. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete. Nyíregyháza
- VOZÁR, Jozef
- 1984 A szlovákiai bányászat-kohászat története 1918-ig az 1919–1980 közötti szlovák történetírásban. ZSÁMBOKI László (szerk.): Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből, II. 123–188. Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc
- WEBER-KELLERMANN, Ingeborg–STOLLE, Walter
- 1971 Feste und Märkte in Stadt und Dorf. Volksleben in Hessen 1970. Göttingen
- WELLMANN Imre
- 1989 Mezőgazdaság. EMBER Győző–HECKENAST Gusztáv (főszerk.): Magyarország története, 1686–1790. 931–984. Akadémiai Kiadó. Budapest
- WOLF, Eric
- 1973 Paraszatok. SERVICE, E. R.–SAHLINS, M. D.–WOLF, E. R.: Vadászok, törzsek, parasztek, 317–454.
- ZÓLYOMI József
- 1983 Nógrád megyei szlovákok. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. 165–183. Nógrád Megyei Múzeumi Igazgatóság. Salgótarján
- 2000 A nógrádi táj és lakói. KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete, 13–33. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Balassagyarmat

- 2000a Lakáskultúra. KAPROS Márta (szerk.): Nógrád megye népművészete, 59–100. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága. Balassagyarmat
- ZSÁMBOKI László
- 1982 Magyarország ércbányászata a honfoglalástól az I. világháború végéig (Topográfia és gazdasági áttekintés). ZSÁMBOKI László (szerk.): Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből, I. 13–48. A Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának Kiadványai 20. Nehézipari Műszaki Egyetem. Miskolc

TARTALOM

I. ELŐSZÓ	3
II. A TÖRTÉNETI FOLYAMAT	
(A javak cseréjének történeti vázlata a Kárpát-medencében)	7
III. A TÁJAK KÖZÖTTI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK	
TÉRBELI ALAPJAI	
(Földrajzi feltételek – gazdasági, társadalmi és kulturális adaptációk)	29
IV. A JAVAK CSERÉJÉNEK HELYSZÍNEI ÉS FORMÁI	67
V. JAVAKAT CSERÉLŐ TÁRSADALOM	
(Szállítás és közvetítők a javak tájak közötti cseréjében)	140
VI. A TÁJAK KÖZÖTTI CSERE TÁRGYA	
(Megjegyzések az úton levő javakhoz)	184
VII. ÖSSZEGZÉS	
(A nagytáji kapcsolatok másfél századának	
történeti-néprajzi tanulságai)	200
VIII. IRODALOM	211